

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Anna Axmatova Jeyms Joys
Jose Ortega-i-Gasset Janni Rodari Jonatan Swift Jorj Bayron
Fransua Rable Edgar Allan Po Ryunoske Akutagava Frans
Tomas Eliot Vilyam Shekspir Kafka
Martti Larni Artur Rembo Gi de Mopassan
Ivan Bunin Aflotun Dante Aligeri Chan Chhol
Roa Bastos Mario Vargas Losa Isay Kalashnikov
Anton Chexov Taduesh Dolenga Mostovich
Andreys Pumpurs Fridrix Nitshe Fyodor Dostoyevskiy
Viktor Gyugo Ivo Andrich Ann Filip Marsel Prust Mo Yan
Aleksandr Veselovskiy Andres Mata Abdulla Qodiriy
Roxelio Sinan Hermann Hesse Oktavio Pas
Moris Meterlink Migel Otero Silva Arastu
Onora de Balzak Tomas Mann G'afur G'ulom Gabriela Mistral
Ernest Heminguey Zahiriddin Muhammad Bobur
Tetsuo Miura Erkin Vohidov Aleksandr Pushkin
Boris Pasternak Premchand Uolter de la Mer Toni Morrison
Migel de Servantes Emil Zolya
Muxtor Avezov Abdulla Oripov Iohann Gyote
Mark Toutant Yan Parandovskiy Nelli Zaks Bernard Shou
Chingiz Aytmatov Oskar Uayld Li Munyol Xose
Semben Usmon Homer Jaloliddin Rumiy Patrik Modiano Marti
Grem Grin Emili Dikinson Oybek Lev Tolstoy
Avetik Herta Myuller Jan-Mari Leklezio Gabriel Garsia Markes
Isaakyan Sharlotta Bronte Grant Motevosyan Lesya Ukrainka
Rabindranat Tagor Sofokl Aka-uka Grimmlar

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАҒУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДҮСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТҮЛАХҲАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР: РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:
Жалолiddин САҒОЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖҮРАЕВА
Отабек САҒАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ

МУНДАРИЖА

- 3** МУҲАРРИР МИНБАРИ
Ш.РИЗАЕВ. Анжумандаги ўйлар.
- 7** НАВОИЙ САБОҚЛАРИ
Алишер НАВОИЙ. Ёр борди-ю... (Рус ва инглиз тилларига Т.Спендиарова, А.Обид тарж.)
- 12** “ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИ 20 ЁШДА
15 Қутлов.
Адабиётнинг ўрни бекиёс. Франция Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқуллода ва Мухтор Элчиси Виолен де Вильмор хоним билан суҳбат. (Суҳбатдош – О.Сафаров).
19 Эътироф.
- 25** ПУБЛИЦИСТИКА
Э.РАДЗИНСКИЙ. Қонсираган илоҳлар. (Рус тилидан Ж.Сафоев тарж.)
- 65** НАСР
И.КАЛАШНИКОВ. Қаттол аср. Тарихий роман. (Рус тилидан М.Ўлдошев тарж.)
- 79** ЖАҲОН БОЛАЛАР АДАБИЁТИ
156 В.БЕРЕСТОВ, В.ОРЛОВ. (Рус тилидан Р.Исоқов, Д.Ражаб тарж.)
Г.ЛОНГФЕЛЛО, Р.Л.СТИВЕНСОН, У. де ла МЭР, Я.БЖЕХВА, О.НЭШ.
А.БАРТО, О.ДРИЗ, Ҳ.РАССМУССЕН, Л.ХЕЛЬСИНГ, Е.СЕРОВА,
Ш.СИЛВЕРСТАЙН. (Рус тилидан Н.Остон тарж.)
162 В.БИАНКИ. Ҳикоялар. (Рус тилидан Ф.Раҳмон тарж.)
- 83** КУНДАЛИКЛАР
А.ФРАНК. Чордоқ ҳикоялари. (Инглиз тилидан М.Менглиева тарж.)
- 111** ДРАМА
Э.РОСТАН. Сирано де Бержерак. (Рус тилидан И.Мирзо тарж.)
- 145** ЭССЕ
167 Я.ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. (Рус тилидан М.Акбаров тарж.)
С.МОЭМ. Сарҳисоб. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)
- 177** АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.
У.ЖЎРАҚУЛОВ. “Сабъи сайёр” да тоғ-ғор хронотопи.
- 182** ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ
197 Г.ТОВСТОНОГОВ. Саҳна кўзгуси. (Рус тилидан Ж.Маҳмуд тарж.)
Т.ФОФУРБЕКОВ. Шарқ ва Раҳманинов.
- 203** Таквим.
206 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.

АНЖУМАНДАГИ ҲЙЛАР

“Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусида жорий йил 15 июнь куни пойтахтимиздаги Симпозиумлар саройида ўтган анжуман ва унда мамлакатимиз раҳбарининг қилган маърузаси, назаримда, том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлди. Ҳақиқатан ҳам, бу маърузада кўтарилган гаплар бугунимиз учун

жуда зарур, ниҳоятда долзарб масалалар. Кўпчиликнинг хотирасида бор – яқин ўтмишимизда дин арбобларининг айримлари тили бошқа, дили бошқа бўлиб, мамлакатимизда рўй берган нохуш воқеаларнинг сабабкорлари ўлароқ ўзларига нисбатан халқимизда ҳам, давлатимизда ҳам бироз ишончсизлик кайфиятини пайдо қилдилар. 15 июнда ўтган анжуман, назаримда, ўша ишончсизлик пардасини ўртадан кўтариб, дин арбобларини, республикаимизда фаолият

юритаётган барча масжидлардаги имом-хатибларни ҳамкорликка таклиф қилиши, жамиятда тинчликни, барқарорликни ҳамжихатлик билан биргалликда сақлашга даъват руҳи билан, дарҳақиқат, тарихий аҳамият касб этди. Бу соҳада бурилиш бошланганини аңлатди. “Мен сизларга, барча дин аҳлларига, жамоатчилигимизга мурожаат қилмоқчиман: юртимизда тинчликни, осойишталикни сақлашда бизга ёрдам беринг”. (Ш.Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” маърузасидан. “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 16 июнь № 119).

Мазкур анжуманда иштирок этар эканман, кўнглимдан кўп гаплар ўтди. Мамлакатимизнинг Ислом дини нуқтаи назаридан алоҳида бир хусусиятларга эга эканлиги, бизда Ислом маърифати қадим-қадимдан ниҳоятда ривожланиб, унинг буюк алломалари етишгани, гарчи ушбу дин Араб ярим оролида пайдо бўлгани билан унинг маърифати, назарий ва амалий илмларини яратган, тадқиқ ва тарғиб этган уламолари Ўрта Осиёдан, хусусан, Ўзбекистон заминидан етишиб чиққанлиги бугун бутун оламга аён ҳақиқат. Юртимизни шу маънода алоҳида эътиборда, алоҳида эъзозда бўлиши, жаҳон аҳлининг Ислом маърифати ва маданияти деганда биринчи қаторда Ўзбекистонни – ўзбекларни тушунаётгани биз учун шараф,

албатта. Бинобарин, биз шунга муносиб бўла билишимиз, жаҳондаги баланд рутбамиз, мартабамизни саклай олишимиз ҳам керак. Демак, дин масаласи маърифат билан йўғрилган ҳолда бизда энг юксак даражаларда ўрганилиши, тарғиб этилиши ва шу маданият билан биз дунёга кириб бора билишимиз керакки, бу ўз навбатида аждодларимиз қолдирган анъаналарга садоқатимизни ҳам намоён этади.

Президентимиз анжуманда ниҳоятда самимият билан юракдан ўтказиб қатор фикрлар айтдилар. Хусусан, қаерда бирорта бир нохуш ҳодиса бўлиб, ҳар хил террористик ҳолатлар рўй берса ва унда дафъатан ўзбек номи тилга олинадиган бўлса, юрагим зиркирайди, дедилар. Ҳақиқатан ҳам, бундай ёқимсиз ҳодисалардан, менимча, бугун Ўзбекистоннинг тақдирига бефарқ бўлмаган ҳаммамизнинг юрагимизда оғриқ туради. Жорий йил Стокгольмдаги террористик ҳаракатлар, Санкт-Петербургдаги портлашлар ўзбек фуқароси ёки ўзбек номини олиб юрган қандайдир ўспирин йигитчалар томонидан амалга оширилди дегани юртимизда рўй бераётган оламшумул ишларга раҳна солиш, ватанга хиёнат дегани бу асли. Рост-да, шунча ҳаракатлар билан хорижликларни Ўзбекистонга жалб қилиб, туризмни ривожлантирамиз дея миллиардлаб маблағлар сарфланиб, Бухоро, Шаҳрисабз, Самарқанду Хива – республикамиздаги бори шаҳарларимиз гўзал бир қиёфага кириб, хорижлик меҳмонларни кутишга шайланиб турсаю жомадонларини йиғиштириб турган хорижликлар ўзбек деган номни ажал уруғини сепаётган террорчи номига ёндош ҳолда эшитиб турса, албатта, орқага қайтишлари, шахдларидан тушишлари аниқ. Бундан хулосаки, ўша нодон йигитчалар террористик ҳаракатни амалга ошираётган жойлардан кўра ўз юртларига, ўз халқларига нисбатан кўпроқ жиноят қиляптилар. Ўз ватандошлари, ўз ота-оналари, ўз фарзандларининг, ака-укаларининг ризқини қийптилар. Ана шу маънода Президентимизнинг гаплари ҳар биримизнинг юрагимизда акс-садо беради.

Очиғи, қонун бўйича дин давлатдан ажратилгани билан диндорлар жамиятдан ажратилган эмас-ку?! Улар жамиятнинг бир бўғини, катта бир бўғини. Ҳамонки шундай экан, жамиятимизда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришларда, амалга оширилаётган ҳар қандай бунёдкорлик ишларида диндорларимизнинг, хусусан, имом-хатибларимизнинг ўрни, иштироки, дахлдорлиги бўлиши шарт. Мен шу маънода уларнинг ниҳоятда катта куч эканлигини бир-иккита мисолда айтгим келади. Истаган тўй-маросим, издиҳомга боринг, тўксон яшарлик қариялар пойгакда қолиши мумкин, лекин ўспирин йигит имом-хатиб номи билан ўша ерга ташриф буюрадиган бўлса, албатта, тўрга ўтказилади, зиёфатнинг сараси таклиф этилади. Нега? Негаки, уларни, биринчи навбатда, илми бор деб эъзозлашади. Ўспиринлигига қарамай илми бор, илми учун шунчалик мартабага арзийди, деб эътиборга мушарраф қилинади. Ҳамонки шундай экан, бу илмдан оқилона, жўяли фойдаланишимиз керак эмасмикан?!

Бугун оила, мактаб, маҳалла деган ижтимоий-тарбиявий тизим асосида ишлаш барча ҳудудларимизда жорий этилган. Мен шу қаторга масжид номини ҳам қўйган бўлар эдим. Ҳозирда республикамизда икки минг қирк иккита масжид фаолият кўрсатаётган бўлса, мамлакатимиз ҳудудидаги бори икки юзга яқин туманларнинг ҳар бирига, демак, ўнтадан зиёд масжид тўғри келади. Нега шу масжидларнинг имом-хатибларидан ўша ҳудудлардаги маънавий муҳит учун жавобгарликни талаб этмаслик керак?!

Қуръону ҳадислар ва шуларга мувофиқ ибратга ундовчи маърузалардан кейин, бевосита ўша маҳалла ҳудудларининг ҳаёти, турмуши билан, конкрет ҳолатлари билан боғлиқ масалаларни шу масжидларда муҳокама қилиш, жамоа билан очиқ мулоқот қилиш мумкин эмасми?! Ҳар куни беш маҳал намоз вақти масжидга жамоа йиғилади. Шу ерда, жамоа ўртасида фалончининг фарзанди чет элда экан, у нима ишлар билан шуғулланиб юрибди, қандай юмушлар билан банд, дейиш ёки яна кимдир маҳаллада рўй бераётган ҳолатлардан жамоани хабардор этиб, муаммоларга кўпчилик эътиборини тортса, умумишимизга фойда эмасми?! Ана шунда “Бир болага етти кўшни ота-она” деган ўша машҳур азалий ҳикматнинг амалий исботи кўринган бўлармиди. Маҳаллага оид ишлардан бохабар бўлган жамоа ўша ҳудуд йигит-қизларининг тақдири қандай кечаётганини билиб, кузатиб юради, зарур бўлса, кўплашиб чора излайди. Нега шу ишларни бевосита масжидда имом-хатиблар бошчилигида амалга ошириш мумкин эмас? Бугун имом-хатибларимиз ҳам фаол ҳаракатда эканини эътироф этиш керак, албатта. Лекин ҳамма масалаларда ҳам улар ўз илмларини, имкониятларини тўла сафарбар эта олаётганлари йўқ.

Анжуманда миллий адабиётимиз улуғлари ҳазрат Алишер Навоий, Заҳириддин Мухаммад Бобур, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирийларнинг номларини тилга олиб, Юртбошимиз уларнинг асарларидан мисоллар келтириб жамоаларга таъсир кўрсатиш ҳақида имом-хатибларга маслаҳатлар, тавсия-

лар бердилар. Хусусан, Абдулла Авлонийнинг “олийжаноб кишилар узрни қабул қилурлар” деган фикрларини эслаб, узрни қабул қилиш биринчи навбатда бугун жамиятни соғломлаштириш учун зарур эканлигини, кеча йўлидан адашган болани қаторимиздан четга суриб ёки унинг ота-онасини шундай бадбин бола тарбияладинг дея ёлғизлатиш охир-оқибат ёмонликнинг яна авжланишига олиб келишини таъкидладилар. Ахир, мақсадимиз – давлатнинг ҳам, жамиятнинг ҳам, динимизнинг ҳам мақсади баркамол инсонни тарбиялашдир. Бундай инсонни эса бирор айби учун сафларимиздан нарига суриш эмас, аксинча, уни кечириб, адашган бўлса, тушунмаган бўлса, тўғри йўлга солиб сафларимизга қайтариб олишимиз зарур. Зеро, Қуръони карим ҳам ёмонликка ҳамиша яхшилик билан жавоб беришни, адашганларни кечириб, кечиримли бўлиб, яхшилар сафларига қайтаришни тақозо этади.

Анжуманда янграган яна бир масала – Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлари”ини эслаб Юртбошимиз айрим чаламуллаларнинг ноқонуний равишда юз бераётган ажримларда, оилаларнинг пароканда бўлиб кетишида нохуш роль ўйнаётганликларини айтдилар. Бойваччаларнинг бебилиска маблағларидан умидвор бўлиб, уларнинг никоҳ қоғозларини

талаб этмай шаръий никоҳлаб қўйиб, хотин устига хотин олишларига, қўшхотинликларга сабаб бўлаётганликларидан қуюндилар. Дарҳақиқат, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и ҳар бир ўзбекнинг ёдида, албатта. Қумушнинг, Отабекнинг, Зайнабнинг фожиаларига, бутун бир оиланинг фожиаларига сабаб бўлган ҳодиса нима эди? Мен шу ўринда Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирийлар қаторида ўнлаб жадид боболаримизнинг номларини ёдга олгим келади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Чўлпон, Фитрат, Тавалло, Сидқий Хондайлиқий, Сиддиқий Ажзий, Абдулқодир Шакурий, Саидризо Ализода, Ҳожи Муъин, Саидахмад Васлий, Исҳоқхон Ибрат, – буларнинг барчалари диний илмларда камол касб этган шахслар эди. Маҳмудхўжа Бехбудий муфтий, Мунавварқори Абдурашидхонов мураттаб қори, Исҳоқхон Ибрат Тўрақўрғон қозиси бўлганлар. Яна қанчадан-қанча жадидларимиз мударрис, қози, аъламлар эди. Улар, энг аввало, исломий тарбияни тарғиб қилганлар. Таълимда, илм-фанда илғор Европа таълимини ўзлаштириш шиорини илгари сурганлар. Лекин тарбияда, Президентимиз қайта-қайта таъкидлаган “тарбия, тарбия ва яна тарбия” масаласида исломий ахлоқ-одобни мақбул кўрганлар. Бу билан улар Ислондаги айнан ўша толерантликни, узрхоҳликни, кечиримлиликни, яъни ўзига хос халқона демократияни назарда тутганлар.

Жадид бобокалонларимиз ўз даврида Туркистон аҳолиси орасида ниҳоятда кенг тарқалган бадбин ҳолатларга эътибор қаратганлар. Илмсизлик, жаҳолат, беҳуда исроф, бидъат, қўшхотинлик, майхўрлик, қиморбозлик, гиёҳвандлик, хўроз уриштириш, кучук уриштириш каби бемаъни ишларга берилиш халқнинг фикрини маърифатдан бегона қилиб, уни таназзулга, маънавий ботқоқликка олиб келаётганлигини баралла айтганлар. Бугун ўша қарашларнинг ҳаммаси қайта долзарблик касб этиб, кун тартибига чиқаяпти. Дин арбоблари билан учрашувда Шавкат Миромонович бу гапларни бор салмоғи билан, теран, моҳиятига етиб, ўта зарарли, хунук оқибатларини кўз олдимизга келтириб айтдилар. “Афсуски, биз бу масалаларда ухлаб ўтирибмиз. Гапнинг очиғи шу: ухлаб ўтирибмиз. Душман эса ўз ишини қилаяпти. Баъзи ўринларда хатто мақсадига ҳам эришяпти”. Дарҳақиқат, душман остоналаримизда, ичимизда бўлиши ҳам мумкин. Биз бу душманга нимани қарши қўямиз? Маърифатни, жаҳолатга қарши маърифатни, илмни, тарбияни қарши қўя оламиз. Яқдиллик, ҳамжиҳатлик билан олиб бориладиган маърифат, тарбия бизнинг асосий қуролимиз. Душманга қарши ягона бир мушт бўла олсаккина, ғалаба қила оламиз, шунда ҳеч ким бизни енга олмайди. Президентимизнинг анжумандаги маърузалари бу ва яна қатор ҳаётий долзарб жиҳатлари билан деярли ҳар бир тинглаган одамнинг қўнглида акс-садо топди, назаримда. Ўйлайманки, бу фикрлардан нафақат дин арбоблари, имом-хатиблар, балки республикамизнинг барча зиёлилари ҳам керакли хулосаларини чиқариб оладилар. Шунга мувофиқ хатти-ҳаракатлар стратегиясини ишлаб чиқиб, юртимизда айнан диний толерантлик, маърифат, тарбия масалаларининг юксак даражада йўлга қўйилишига хизмат қиладилар.

Шухрат РИЗАЕВ

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЁР БОРДИ-Ю...

*Ёр борди-ю кўнглумда анинг нози қолиптур,
Андоқки қулогим тўла овози қолиптур.*

*Кўз хонасини қилди барандохта бу ашк,
Кўз борди вале хонабарандози қолиптур.*

*Кўнглум қуши то сунбулунгуз домига тушти,
Булбул киби ҳар гул сари парвози қолиптур.*

*Ул қуш сафар айлаб не тараб гулбунин очқай
Ким, боғ аро бир сарви сарафрозиди қолиптур.*

*Мен ишқ румузин демай ўлдум, сафар этким,
Фарҳод ила Мажнуннинг ўқуши розиди қолиптур.*

*Тақлид қилиб кўнглума ишқ аҳли чекар оҳ,
Ул борди-ю эл ичра саровозиди қолиптур.*

*Ҳижрону висолин кўпу оз дема, Навоий,
Юз шуқр деким, кўпи бориб, ози қолиптур.*

ЛУҒАТ

Барандохта – остин-устун

Хонабарандоз – хонавайрон қилувчи

Сунбул – бурама, халқа-халқа бўлиб ўсадиган хушбўй қора тусдаги ўсимлик; маж.: соч

Тараб – шодлик

Гулбун – гул бутаси

Сарафроз – боши баланд; мағрур, сарбаланд

Румуз – рамзлар, сирлар

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Ёр кетди, лекин қулоғим тагида унинг овози ҳалигача жаранглаб турганидек, кўнглимда унинг нози ҳам қолибди.
2. Унинг ортидан селдек оққан кўз ёшларим кўз уйимни вайрон қилди; кўзим қароси кетди, аммо хонавайрон қилувчи ашким қолди.
3. Кўнглим қуши сунбул сочининг тузоғига тушгандан бери булбулдек ҳар гулга парвоз қилавериш одати қолди тўхтади.
4. Кўнгил қуши сафар этгани билан қайси шодлик гулининг очилишига гувоҳ бўладиким, боғда фақат сарв сарбаланд қолган бўлса.
5. Мен ишқ рамзларини айтмай ўлдим. Эй кўнгил, сен сафар айла, негаки Фарҳод ва Мажнуннинг кўп сирлари қолгандир.
6. Ишқ аҳли менинг кўнглимга тақлид қилиб оҳ чекади. Кўнглим кетди, аммо унинг акс садоси қолибди.
7. Навоий, “ёрнинг ҳижрони кўп, висоли оз”, деб нолима. Юз шукр қилки, кўпи кетиб, ози қолибди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқ кўнгил изтиробларининг ифодаси бўлган бу ғазалга туркий тилнинг ифода имкониятларини намоён этувчи сўзлар тизими, туркона зарб алоҳида жозиба ва дилтортарлик бахш этган. Гап шундаки, мумтоз аруз қоидаларига кўра, форсий “ёр” сўзи ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Деярли барча шеърларида қоидага риоя қилган Навоий ушбу ғазалда атайин бу қоидани бузади – байтда “борди”, “қолиптур”, “андоқ” сўзларини қўллаб, ўзбек тилида “о” сўзи ҳамма вақт ҳам чўзиб талаффуз этилмаслигини чиройли тарзда кўрсатиб беради. Натижада аруз қоидасига кўра сакта ҳисобланган ҳодиса шеърнинг хуснига ҳусн кўшади.

Дастлабки байтда ёрининг кетганидан кейин қисқа муддатдаги висол онларидан, нозу истиғносидан сармаст, қулоғи тагида нозланиб айтган сўзлари жаранглаб турган умидвор ошиқнинг ҳолати тасвирга тортилган. Васл давлатидан беҳад шодланган кўнгил бу дамлар жуда қисқа бўлганидан маҳзун бўлиб, ёрнинг ёди билан кўз ёши тўкади:

*Кўз хонасини қилди барандохта бу ашк,
Кўз борди вале хонабарандози қолиптур.*

Бу байтда ийҳом санъатининг гўзал намунасини кўрамыз. Байтнинг насрий баёнида ишора қилиб ўтганимиздек, ёрнинг ҳижронида беҳисоб тўкилган ашк селдек кўз уйини хароб этди. Кўп йиғлайверганидан кўз кўрмай қолди, аммо уни бу ҳолатга солган “хонабарандоз” (уйни вайрон қилувчи) кўз ёши ҳамон оқмоқда. Иккинчи маънони эса, матлаъ

мазмунига боғлиқ ҳолда ҳосил қилиш мумкин. Гап шундаки, дастлабки байтда “ёр борди”, дейилса, иккинчи байтда “кўз борди” иборасига дуч келамиз. Ёрнинг образлар тилида кўзга ўхшатилишини ҳисобга олсак (машҳур “Қаро кўзум” ғазалини эслайлик), байтни шундай талқин қилиш мумкин: “Ашким кўзим уйини вайрон этди. Кўзимнинг оқу қораси бўлмиш ёрим кетди, аммо умрим уйини хароб этувчи, кўз ёшларим тўкилишига сабаб бўлган муҳаббати, нозининг ёди кўнглимда қолди”.

Учинчи байтда ошиқнинг кўнгли кушга ўхшатилади. Хур, озов яшаб юрган кўнгли ёрнинг сунбул сочи домига тушганидан кейин энди чаман гулларида Гўзаллик мазҳарининг нишонини излайди. Чаман гуллари аро булбул каби сайр этиб юрган кўнгли қушининг бу ҳолга тушишига сабаб – ёрнинг сунбул сочи. Бу байтда мажозий муҳаббат тараннумидан ташқари, тасаввуфий моҳият ифодаси мақсад қилинганини ҳам пайқаш қийин эмас. Ирфон тилида соч – моддий олам замирида яширинган илоҳий сирлар рамзи. Ориф кўнгли илоҳий сирларнинг моҳиятини англашга бел боғлаган экан, ғунчанинг очилишини билмоқчи бўлган булбул каби руҳий парвозга шайланган. Гўзалликни англаш – Моҳиятни, Ҳақиқатни билишга олиб келади:

*Кўнглум қуши то сунбулунгуз домига тушти,
Булбул киби ҳар гул сари парвози қолиптур.*

Аммо турли-туман ғунчаларнинг очилиб-сочилиши, қисқа муддатдан кейин хазонга юз тутганини кўрган кўнгли қуши маҳзунликка юз тутади. Унинг ҳуз ва андуҳига ягона тасалли ҳамишабахор сарв дарахтидир. Яъни Олам боғида хазон нималигини билмайдиган, доимо яшнаб турадиган сарв (яъни, Худо)дан бошқа жамийки гулу гиёҳлар хазон бўлгувчи, фонийликка юз тутгувчидир:

*Ул қуш сафар айлаб не тараб гулбунин очқай
Ким, боғ аро бир сарви сарафрози қолиптур.*

Кейинги байтда шоир кўнглига мурожаат қилиб, шундай дейди: “Мен ишқ рамзларини билмай ўлимга қарор бердим. Сен бу дунёдан сафар эт, негаки Фарҳоду Мажнунлар ошиқликда ном чиқарган бўлсалар ҳам, улар ишқининг кўп сир-асрори очилмай қолган”.

Ишқ – илоҳий неъмат. Аммо у ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Фарҳоду Мажнундек ишқ оламининг сарвари бўлиш саодатига айланиш, ишқ боғининг булбулидек таронапардоз бўлиш учун Навоийдек буюк қалб эгаси бўлиш керак. Бу шарафли мақомга интилганлар ҳақиқий ошиқларга тақлид қилиб оқ чекадилар. Бу оҳлар бировнинг қўшиғини такрор этгандек бўлади:

*Тақлид қилиб кўнглума ишқ аҳли чекар оҳ,
Ул борди-ю эл ичра саровози қолиптур.*

Мақтаъда Навоий ғазалнинг асосий мавзуси – ҳижрон ва висол кечинмалари зиддиятининг мантиқий ечими сифатида “Кўпи кетиб, ози

қолди” идиомасини жамъ ва таксим санъати ёрдамида ҳижрон ва висол тушунчаларига боғлаб, гўзал ва бетакрор байт яратади:

*Ҳижрону висолин кўпу оз дема, Навоий,
Юз шукр деким, кўпи бориб, ози қолиптур.*

Ғазалнинг рус тилига қилинган таржимаси Татьяна Спендиарова томонидан муваффақият билан амалга оширилган, таржимон ғазалнинг тўлиқ ҳажмини сақлаб қолиб, уни аслият каби 7 байт тарзида рус тилига ўгирган. Диққатга сазовор томони: таржимада ғазал вазнига мос ўйноқи ритм танланган, ғазал аслиятда мураддаф (радифли) бўлгани ҳолда рус тилида ҳам шу ҳолат сақланган, яъни таржимон ҳар байт сўнгида “осталась” такрорини қўллаш орқали аслиятга яқинлашишга интилган, натижада рус китобхонларининг аслиятга хос оҳангни ҳис қилишларига ва шу орқали ғазал жозибаси ва мазмунини муайян тарзда англашларига имкон яратилган. Т. Спендиарова таржимада ғазалнинг зоҳирий маъносини асосан акс этиришга ҳаракат қилган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Татьяна СПЕНДИАРОВА

*Ушла, но глаз ее игра в душе моей осталась,
Навек в ушах моих краса ее речей осталась.*

*Дом глаз моих разрушен впрах от слез, но та плутовка,
По чьей вине случилось так, по воле чьей, – осталась.*

*Когда бы птица сердца в сеть густых кудрей попала,
Она б средь роз порхать и тут, как соловей, осталась.*

*Хоть птица та уже в пути, роз радости не скрою,
Ведь кипариса злая тень среди аллея осталась.*

*Любви загадок не задам. Не мешкай, в путь скорее!–
Междуна нет, но тайна тех ушедших дней осталась.*

*Подобно сердцу моему, вздыхают все в округе,–
Она ушла, но средь людей молва о ней осталась.*

*Разлуку, близость оценить ты, Навои, не пробуй.
Ушло большое, малость все ж, что всех ценней, осталась.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аъзам ОБИД

*Love has gone but with her flirt my soul is abound,
As though in my ears still she fully left her sound.*

*Teardrops have disrupted the pupil of my eyes,
The eyesight is intact, devastation seen around.*

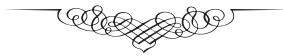
*Since your sunbul-hair entrapped my soul bird,
Like a nightingale, among blooms it is found.*

*That bird in its journey meets no happy blossoms,
Only the sarv-juniper in the garden is crowned.*

*Knowing not love symbols, you be on the wing,
Lots of secrets by Farhod and Majnun astound.*

*By imitating my heart the men of love would wail,
My soul quits, however, among people it's renowned.*

*Don't complain Navoi: tryst, parting 're much or less,
Much left, less remained, say gratitude – profound.*

ҚУТЛОВ

*Сунь ЛИЦЗЕ,
Хитой Халқ Республикасининг
Ўзбекистондаги Фавқулодда ва
Мухтор элчиси*

Ўзбекистон Республикасидаги ХХР элчихонаси номидан ва шахсан ўз номидан “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил этилганининг 20 йиллиги муносабати билан чин қалбимдан табриклашга ижозат бергайсиз.

Ташкил этилган кундан бошлаб журнал ўқувчиларга жаҳон мумтоз адиблари асарларидан баҳра олиш имконини бермоқда. Журнал ўз вазифасига садоқат руҳида фаол меҳнат қиляпти, шу жумладан, 20 йиллик шонли сана муносабати билан Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва вилоятларида ижодий учрашувлар ўтказди. Журнал шарофати билан ўқувчилар жаҳон миқёсидаги ёзувчи ва шоирларнинг ижоди билан танишаётир, бу билан одамлар дунёқарашининг кенгайишига имкон яратилмоқда.

Шу нарсани таъкидлашни истар эдимки, ўзбек адабиёти оғзаки ва ёзма халқ ижоди асосида ривожланиб келган. Ўзбек халқ адабиётида “Тоҳир ва Зухра”, “Рустамхон” сингари эртак ва достонлар – фольклор асарлари муҳим ўрин тутади. Буюк Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти, айниқса, ибратлидир, шоирнинг XV аср шоирлари машҳур тавсифларини ўз ичига олган “Мажолис ун-нафоис” китоби айрича аҳамиятга эга. Журналнинг ана шундай ўзбек мумтоз адибларига эътибор қаратаётгани чинданам қувончлидир. Яна шу нарсани кузатиш биз учун мароклики, журнал ўз саҳифаларида Конфуций, Ли Бай, Мо Янь, Ма Чжиюань сингари таниқли хитой ёзувчи ва шоирлари асарларини ҳам эълон қилиб келмоқда.

Маълумки, сўнгги йилларда хитой-ўзбек муносабатлари жадал ривожланыпти. Иккала мамлакат ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳамкорликни Хитой Халқ Республикаси юксак баҳолайди. Хитой адабий муҳити “Жаҳон адабиёти” журналининг ғояларини фаол қўллаб-қувватлайди. Ишонаманки, журнал кенг омма қалбига чуқур кириб ва ўқувчиларининг дунёқарашини кенгайтириш баробарида икки мамлакат, халқлар ўртасида маданий ва дўстона ҳамкорликни янада ривожлантиришда жонбозлик кўрсатишда давом этажак.

Фурсатдан фойдаланиб, журнал таҳририяти ходимларига соғлиқ, бахт ва ижодий муваффақиятлар тилайман, журналингиз гуллаб-яшнайсин, мухлислар сони ортаверсин!

Риза ҲУСАЙН БУХОРИЙ,
Покистон Ислоҳ Республикасининг
Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси

Мамлакатингизда “Жаҳон адабиёти” номли журнал чоп этилаётгани, унда бутун дунё мамлакатларининг адабиётларидан сара асарлар танланиб ва таржима қилиниб, ўзбек тилида чоп этилаётганини кўпдан бери эшитиб келардим. Айнан бугун бу журналнинг айрим сонларини қўлга олиш шарафига муяссар бўлиб турибман. Маълум бўлишича, бундан илгари журналингизнинг қатор сонларида жонажон ватаним Покистоннинг адабий ва ижтимоий ҳаётига оид материаллар босилиб чиққан экан. Шунингдек, бир қатор покистонлик ёзувчи ва шоирларнинг асарлари катта маҳорат билан таржима қилиниб, журналда чоп этилганлигини эшитиб, ғоятда хурсанд бўлдим.

Адабий ва маданий алоқалар халқларимиз ва мамлакатларимиз ўртасидаги дўстлик ва ўзаро ишонч руҳи ҳамда муносабатларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилиши шак-шубҳасиздир. Жуда қадим замонлардан буён халқларимиз ўртасида давом этиб келаётган кенг қиррали ўзаро алоқаларнинг бугунги ривожига “Жаҳон адабиёти” журнали ҳам ўз ҳиссасини қўшаётганидан бошим кўкка етди. Ягона ниятимиз – Покистон-Ўзбекистон дўстлик алоқалари кундан-кунга мустаҳкамланаверсин!

* * *

Константин ЖГЕНТИ,
Грузиянинг Ўзбекистондаги
Фавқуллодда ва Мухтор элчиси

Хурматли таҳририят!

Сизларни шонли сана – “Жаҳон адабиёти” журнаliga асос солинганининг 20 йиллик тўйи билан самимий қутлаймиз!

Бизнинг мураккаб, зиддият ва муаммоларга тўла давримизда мамлакатлар ва халқларни бир-бирига яқинлаштиришдек эзгу ишда маданий алоқаларнинг турли шакллари ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Улар ичида адабиёт айрича роль ўйнайди, у маънавий-ахлоқий кадриятларнинг улкан хазинаси ўлароқ одамларнинг бошқа тамаддулар ва маданиятларни ўрганишида ёрдам беради.

Мана, 20 йилдирки, бу олийжаноб ва савобли ишда “Жаҳон адабиёти” журнали сидқидилдан хизмат қилмоқда, бинобарин, у мустақил Ўзбекистоннинг бой тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда катта тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Ўқувчиларни, биринчи галда ўзбек ёшларини жаҳонга таниқли ижодкорларнинг энг сара асарлари билан таништирар ва ўзининг турли танланган олий мақсадли йўлидан оғишмай борар экан, “Жаҳон адабиёти” журнали ўз соҳасида адабиётга, гуманизм ғояларига ва бошқа умумбашарий кадриятларга садокати туфайли етакчи нашрлардан бирига айланди.

“Жаҳон адабиёти” саҳифаларида чоп этиладиган хорижий муаллифлар орасида мумтоз ва замонавий Грузия адабиёти вакиллари номлари тез-тез

кўзга ташланиб тургани, айниқса, шахсан мен учун ғоят қувончлидир.

“Жаҳон адабиёти”нинг бундан кейин ҳам обрўсига обрў кўшилишини, ўзининг фахрли вазифасини адо этиш чоғида янгидан-янги ғалабалар ёр бўлишини, унинг жамоасига эса ижодий ғайрат ва узоқ умр тилашимга изн бергайсизлар.

Сизларнинг ажойиб нашрингиз бундан кейин ҳам юксак бадиий-ахлоқий даражадаги янги ва қизиқарли асарлар билан ўзининг муттасил кенгайиб бораётган муштарийлар давраси кўнглини олишини тилаб қоламан.

* * *

Мосуд МАННАН,
*Бангладеш Халқ Республикасининг
Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва
Мухтор Элчиси*

Менга “Жаҳон адабиёти” журнали ўзининг 20-йиллигини нишонлаётган-лиги муносабати билан қутлаш имкони берилганидан бағоят мамнунман!

Қарийб чорак асрлик фаолияти давомида журнал ҳар доим адабиёт ихлосмандлари, шоирлар, ёзувчилар ҳамда олимларга уларнинг қизиқиш ва иштиёқларига ҳамоҳанг турфа асарларни баҳам кўриб келмоқда. Ўзбекистонда ўтказган тўрт йиллик фаолиятим мобайнида шунинг гувоҳи бўлдимки, мазкур даврий нашр дунёдаги турли ёзувчи ва шоирларнинг замонавий ҳамда классик асарлари билан боғлиқ масалалар бўйича жуда муҳим ва қизиқарли мақолаларни ҳам чоп этди.

Атоқли ўзбек шоири Мир Алишер Навоий таъкидлаганидек:

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу наф ўзингга кўпракдурур.*

Журналнинг маънавий жабҳада кўрсатаётган жонбозлиги беиз кетмас-лигига ишонаман.

“Жаҳон адабиёти” журнали Ўзбекистон халқининг ҳаётини акс эттиришда ҳам самарали ҳаракатларни амалга оширмоқда ва жамоатчиликнинг шуурини ёритиш, одамларнинг маънавий жиҳатдан ҳамжиҳатлигини таъминлаш борасида катта ҳисса кўшиб келмоқда. Бир сўз билан айтганда, журнал китобхонлар билан сирли сўзлар олами ўртасидаги кўприк вазифасини бажаряпти!

Мен “Жаҳон адабиёти” нашрига келгуси 20 йил мобайнида ҳам муваффақиятлар, янада кўп сонли мухлисларга эга бўлишини тилайман!

“АДАБИЁТНИНГ ЎРНИ БЕҚИЁС”

*Франция Республикасининг Ўзбекистондаги Фавкулотда ва
Мухтор Элчиси Виолет де Вильмор хоним билан суҳбат*

– Мухтарама Элчи жаноби олиялари, аввало, келишувимизга кўра биз билан суҳбатлашишга вақт ажратганингиз учун миннатдорчилик билдирамиз.

Шу ўринда эътироф этиш жоизки, ўзбек ва француз халқлари ўртасидаги алоқалар анча узоқ тарихга эга. Хусусан, соҳибқирон Амир Темур ва Франция қироли Карл VI де Валуа давридаги ўзаро савдо-сотик ва дўстона муносабатларга оид ёзишмалар бу фикрни тасдиқлайди. Қолаверса, кейинги чорак аср давомида Ўзбекистон-Франция муносабатлари янги босқичга кўтарилди. Кези келганда икки мамлакат ўртасидаги бугунги муносабатлар ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз. Алоқаларнинг қайси жиҳатларига урғу берилмоқда?

– Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистоннинг дипломатик фаолияти жудаям фаол. Франция билан муносабатларда яққол янгилашниш юз кўрсатмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда иш фаолиятимни бошлаганимдан бери икки давлат вазирлари ўртасида камида бешта учрашув, Брюссель ва Гамбургдаги кўп томонлама учрашувлар, шунингдек, икки томонлама ташрифлар бўлиб ўтди. Хусусан, Ўзбекистон Ташқи ишлар вазири Абдулазиз Комилов Францияга 2017 йил март ойи охирида ташриф буюрди, Франциянинг собиқ Бош вазири ва Ташқи ишлар вазири Жан-Марк Эйро эса Тошкент шаҳрига 15–17 апрель кунлари келди. Ўзига кўрсатилган юксак иззат-икромдан мамнун бўлди ва тез орада Ўзбекистонга шахсий ташриф билан яна келишга ваъда берди. Ўзбекистон Мудофаа вазири ҳам Францияда бўлиб ўтган “Лё Бурже” кўрғазмасига ташриф буюрди. Барча соҳаларда, жумладан, сиёсат ва хавфсизлик масалаларида, иқтисодий ва илмий, маданий ва таълим жабҳаларида ушбу алоқаларни жадал суръатларда давом эттириш ниятидамиз.

– Хабарингиз бор, айти кунларда Ўзбекистонда “Жаҳон адабиёти” журналининг йигирма йиллиги кенг нишонланмоқда. Ўтган йигирма йил мобайнида журналда дунё адабиётининг сара намуналари мунтазам эълон қилиб келинди. Улар орасида, шубҳасиз, салмоқли ўринни француз адибларининг асарлари эгаллайди. Жумладан, журналистикда Франсуа Рабле, Виктор Гюго, Оноре де Бальзак, Гюстав Флобер каби адибларнинг қатор роман ва қиссалари, Шарль Бодлер, Эмиль Верхарн, Артур Рембо ва бошқаларнинг шеърлари, Жан-Жак Руссо, Ролан Барт, Андре Моруа каби файласуфлар, адабиётшунос,

эссенависларнинг рисолалари, эсселари чоп этилган. Бу жараён айти кунларда ҳам давом этапти. Масалан, Жорж Санднинг “Индиана” (француз тилидан Юсуф Хушвақтов таржимаси), Патрик Модияннинг “Тўй саёҳати” романи (француз тилидан Шоазим Миноваров таржимаси), Виктор Гюгонинг “Париж Биби Марям ибодатхонаси” романи (рус тилидан Баҳодир Зокир таржимаси) эълон қилинди. Мухими, ўқувчиларимиз бу асарларга қизғин муносабатини билдириб келади.

Шу ўринда замонавий француз адабиёти намояндалари фаолиятига тўхталсангиз. Ижодкорлардан кимларнинг номларини алоҳида тилга олган бўлардингиз?

– Француз адабиётига нисбатан бу қадар қизиқиш ва рағбатни юксак кадрлайман. Замонавий француз адабиёти вакилларига келадиган бўлсак, Француз академияси аъзоси Амин Маалуфнинг ажойиб асари “Самарқанд” ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Ушбу асар ўзбек тилига таржима қилинган, унда буюк олим, файласуф ва шоир Умар Хайём ҳаёти бадиий акс эттирилган, шу жараёнда Ўзбекистоннинг дунё цивилизациясига қўшган тарихи ҳам қизиқарли йўсинда ҳикоя қилинади.

– Фикрингизга қўшиламан. “Самарқанд” романи айнан “Жаҳон адабиёти” журналида, 2003 йил 3-сонидан бошлаб эълон қилинган. Ундан аввалроқ эса, журналимизнинг 1999 йил 8-сонидан ушбу асар ҳақида Ж.Саримсоқовнинг “Сувга чўккан рубойлар” сарлавҳали мақоласи эълон қилинган. Яна сўрамоқчи эдим: жаҳон адабиётидан кимларни кадрлайсиз? Сизни қайси асарлар такрор-такрор мутолаага ундайди?

– Жаҳон тарихида из қолдирган мумтоз адабиёт намояндаларининг асарларини мунтазам ўқиб бориш лозим, бу ҳамма учун фойдали. Менинг ҳам ижодини завқ билан такрор-такрор мутолаа қиладиган муаллифларим бор. Афлотун, Хюго шулар жумласидан.

– Фаолиятингиз давомида ўзбек адабиёти билан қай даражада танишдингиз? Адибларимиздан қайсиларининг ижоди маъқул келди?

– Алишер Навоий асарлари мени мафтун этди. Яқинда француз тилига таржима қилинган жудаям ажойиб ҳикоя ва эртақлардан иборат тўпламлар билан танишдим. Улардан бири Шамсиддин Йўлдошев таржима қилган, Ойбек Остонов нашрга тайёрлаган китоб, иккинчиси эса болаларга мўлжалланган бўлиб, Садоқат Қўчқорова ва Элизабет Люка қаламига мансуб. Айти пайтда мен машҳур ёзувчи Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романини ўқияпман. Бу асар менга ҳақиқатан ҳам катта завқ бағишляпти. Бундан ташқари, Ҳамид Ғуломнинг бир асарини ўқиш ниятидаман. Бу ёзувчини ўзим учун кашф қилганимдан мамнунман.

– Бугунги кунда мамлакатингизда китобга муносабат, умуман, китобхонлик даражаси қандай? Махсус китобхонлик байрамлари ўтказиладими? Ёшлар китобни афзал кўрадилми ёки замонавий техника-технологияларни?

– Романнавислар ва автобиографик асарлар муаллифлари ҳеч қачон бугунчалик кўп бўлмаган. Шунга қарамасдан илмий мақолалар ва янгиликлар, айниқса, интернет ва телевидение хабарлари тезкорлиги билан адабиётни иккинчи ўринга суриб қўймоқда.

Ҳақиқатан ҳам, эрмак учун китоб ўқишни кино ёки видеоўйинларга алмаштириш мумкин бўлса-да, адабиётнинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди, чунки у фикрлашга, мулоҳаза ва туйғуларни таҳлил қилишга ундайди, бошқаларнинг ҳаётидан келиб чиқиб ўз тажрибасини бойитишга ёрдам беради. Бундай имконият фақатгина ўқувчилар, адабиёт шайдоларида бор. Биласизми, уларни илм ва журналистика соҳасида ишлайдиган инсонлар орасида ҳам, адабиёт мутахассислари орасида ҳам учратиш мумкин. Ёшидан қатъи назар!

Францияда адабиёт соҳасида кўплаб мукофотлар таъсис этилган, жумладан, машҳур Гонкур мукофоти, Ренодо мукофоти ва ҳоказо. Баъзи ёш адибларнинг асарлари бадиий баркамоллиги билан одамни лол қолдиради! Улар йилда бир марта Версалда бўлиб ўтадиган Китоб кўргазмасида иштирок этишади, асарлари телевизион мунозараларда шарҳланади, улар асосида кино яратилади...

– Францияда қайси адабий нашрларнинг ўқувчилари кўп? Дунё адабиётини тарғиб этувчи журналлар ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз.

– Францияда бу йўналишдаги иккита энг нуфузли журнални тилга олишни истардим: “Lire” (“Ўқиш”) ва “Magazine Littéraire” (“Адабий журнал”). Уларда янги бадиий асарлардан парчалар ва адабий-танқидий мақолалар чоп этилади, қисқа хулосалар қилинади, янги чиққан китоблар шарҳланади. Бу китобхонларнинг тафакқурини кенгайтиришга, китобхонлик даражасини оширишга хизмат қилади. Айни пайтда деярли барча журналларда кенг оммага мўлжалланган адабий рукнлар борлигини, уларда бадиий асарлар мунтазам эълон қилинишини ҳам қайд этиш лозим.

– Сиёсатшунос сифатида дунёда кечаётган воқеа-ҳодисаларга ҳам фикрингизни билмоқчи эдик. Тинчлик масаласининг қалқиб тургани, айрим мамлакатларда инсонларнинг ҳаловат билмаётгани ҳар бир кишини ташвишлантиради. Эртанги куни ёруғ бўлиши учун инсоният қайси йўлдан кетиши керак деб ҳисоблайсиз?

– Буюк давлатлар ўртасидаги кучлар мувозанати тўхтовсиз ўзгариб бормоқда. Ҳар доим ҳам буни вақтида тушуниш ёки мослашиш имконияти бўлавермайди. Баъзан жараёнлар тезлашиб боради ва кескин ўзгаришлар содир бўлади. 2008 йилги инқироз кейинги йилларда жиддий асоратларни қолдирган энг охириги мисоллардан биридир: муҳим ижтимоий ҳаракатлар, муросасизлик, популизм ва ҳалокатларга олиб келган тўқнашувларнинг кўпайиши, миграция ва террористик ҳаракатлар. Ҳар бир давлат ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаши ва тинчлик, жумладан, иқтисодий ривожланиш, таълим, халқаро ҳамкорликни сақлаб қолиш мақсадида йўналишни белгилаб олиши зарур. Бу ҳақда батафсил

гапирмоқчи эмасман. Шунчаки менинг касбим зиддиятларни тушуниш, тушунтириш, музокаралар олиб бориш, уларнинг олдини олишга ҳисса қўшиш ва дипломатик, хавфсизлик, иқтисодий, маданий-гуманитар, барчага фойда келтирадиган соҳаларда ҳамкорликни фаоллаштиришга интилишдан иборат эканлигини айтиб ўтмоқчиман. Ҳар ҳолда мен уни шундай тушунаман.

– Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, адабиёт соҳасидаги журналлар, жумладан, “Жаҳон адабиёти” журнали халқлар ўртасида ўзаро ҳамжихатликка ҳисса қўшади.

– **“Жаҳон адабиёти” журналига тилакларингиз.**

– Тошкентга келишим билан “Жаҳон адабиёти” жудаям нуфузли журнал эканлигини тушундим. Кўплаб асарлар, жумладан, француз адибларининг таржима қилинган асарлари унда чоп этилади. Албатта, ушбу бадий хазина ўқувчиларнинг интеллектуал юксалишига ҳисса қўшади. Журналнинг муваффақияти ва мазмунининг бойлиги Ўзбекистонда адабиётга бўлган эътиборнинг юқорилигини кўрсатади ва уни янада мустаҳкамлайди.

Маданият ва адабиёт соҳасидаги алоқалар халқлар ва давлатларни боғлаб турувчи кўприқдир. Уларнинг бир-бирини билиши ишонч ва дўстликка замин яратади. Ўзбекистонликларнинг француз маданияти ва адабиётига билдираётган катта қизиқишларини кўришдан мамнунман. Юзлаб француз адибларининг асарлари ўзбек тилига таржима қилинганини кўрдим. Бундай маданий алоқаларда “Жаҳон адабиёти” журнали катта ўрин тутаяди. Яқинда журналда чоп этилган Модино ва Дюманинг ўзбек тилига Шоазим Миноваров томонидан таржима қилинган асарлари юқорида айтганларимнинг тасдиғидир. Адашмасам, журналда Андрэ Жиднинг “Тор эшик” асарини чоп этиш режалаштирилган.

“Жаҳон адабиёти” жамоаси, жумладан, унинг раҳбари жаноб Ш. Ризаевга журналнинг 20 йиллиги муносабати билан самимий табрикларимни йўлламан. Журнал фаолиятига улкан муваффақиятлар тилаб қоламан.

– **Самимий суҳбатингиз учун ташаккур.**

Суҳбатдош – Отабек САФАРОВ

ЭЪТИРОФ

*Ханс-Райнхард ХЁРЛ,
адабиётшунос*

Муҳтарам жаноб бош муҳаррир!

Матбуот ва оммавий ахборот воситалари доимий тарзда ўзгариб турган бугунги тезкор, шиддатли бир даврда адабий журналингиз талабчан ва айни чоғда нафақат олмон адабиёти, Гёте, Хайне ёки Хессе, балки Брехт ва Гюнтер Грасс ҳамда XX асрнинг бошқа кўплаб адиблари учун ҳам замонавий дунёвий адабиёт минбари бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Ўзбек китобхонларига, ўзбекистонлик муштарийларга кенг кўламли, серқирра дунё адабиётини оғишмай, сабот билан мунтазам равишда тақдим этиб келаётган экан, журнал таҳририяти ва нашриётининг бу борадаги ижтимоий-сиёсий жасорати, бадий ижодкорлиги юксак эътирофга сазовордир. Муваффақиятларга бой, қизгин кечган йигирма йил давомида “Жаҳон адабиёти” журнали кўплаб миллий адабиётлар эшигини очиб берди. Яъни, адабиёт бугунги кунда ўзининг тенг ҳуқуқли шакл-шамойилида фақат Жаҳон Адабиёти деб тушунилишга муносиб эканини амалда исботлади. Бу – тамаддунимизнинг умумий кадриятлари ва бадий ижод учун ҳам ҳеч бир чекловларсиз, бирдек дахлдор тушунчадир. “Жаҳон адабиёти” журнали ҳам тарихий, ҳам замонавий олмон адабиётига қизикадиган жуда кўплаб ўзбекистонлик ўқувчилар қалбини забт эта олди. Иккала мамлакат ўртасидаги бундай маданиятлараро алмашув, шубҳасиз, жуда катта хизмат, тақдирланишга лойиқ ишки, буни охиригача баҳолаб бўлмайди. Бас, шундай экан, айнан шу маънода Фарбдан Шарққа ўз самимий ташаккурларимизни изҳор этамиз!

Мен “Жаҳон адабиёти” журналига бундан кейин ҳам яна жуда кўплаб муваффақиятли 20 йилликларни чин дилдан тилаб қоламан! Адабий асарларга бўлган катъий ишонч уни ҳеч қачон тарк этмасин. Келгусида ҳали яна кўпгина тарихий асарлар ёзилади ва ёзувчи ҳамда адабиётшуносларнинг навқирон авлоди оламшумул диққат-эътиборга сазовор бўлишга арзигулик. Ўзига хос, янгича ифодавий шакл ва услубларни пухта эгаллаганликларини исботлайди. Ва мен “Жаҳон адабиёти” журнали ҳам бу синовдан мардонавор ўта олишига ишонаман. Сизларга ҳамиша омад ёр бўлсин дўстларингиз давраси тобора кенгаяверсин!

Фелдафинг, Германия, 2017 йил, июнь

Хайриддин СУЛТОНОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президентининг
Давлат маслаҳатчиси

Ўтган даврда журнал таҳририяти атрофида моҳир ва фаол таржимонлар жамоаси шаклланди. Уларнинг орасида айниқса бевосита хорижий тиллардан таржима қиладиган истеъдодли ёшларнинг сони ортиб бораётгани одамни қувонтиради.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг асосий адабий нашрларидан бирига айланган “Жаҳон адабиёти” журналининг ижодий жамоаси ўз вақтида Озод Шарафиддинов асос солган анъана ва принципларни изчил давом эттириб келаётгани ҳам эътиборлидир. Хусусан, журналнинг ҳар бир сонини тайёрлашда дунёни тобора кўпроқ билишга интилаётган халқимиз талабларини ҳисобга олиш, мавзулар қамрови ва ранг-баранглиги, муаллифлар жуғрофиясини шакллантириш, теран мазмун ва юксак бадииятни биринчи ўринга қўйиш борасида бу жамоанинг аниқ мезонларга амал қилиб келаётганини барчамиз яхши биламиз.

* * *

Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

“Жаҳон адабиёти” журнали нафақат таржима майдони, балки таржима санъатини тарғиб этиш, шунинг натижасида уни ривожлантириш, таҳлилни чуқурлаштириш, таржима-ю таҳрир қирраларини очишда катта мактаб вазифасини ўтайди. Таржимачилигимизнинг нодир намуналари, устоз таржимонларимизнинг маҳоратини кўрсатиб берадиган мазмунли мақолалар уюштириш, маҳорат сирларига бағишланган ижодий баҳслар ташкил қилиш, уларни мунтазам бериб бориш, бу қутлуғ ишга атоқли ва ёш таржимашунос олимларимизни жалб этиш, албатта, доимий вазифаларимиздан бўлиб қолиши керак. Бу ёш таржимонларимизга мактаб вазифасини ўтайди.

* * *

Умарали НОРМАТОВ,
Ўзбекистон фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор

“Жаҳон адабиёти”нинг илк сонидан журнал таҳририяти ўз дастур – манифестини баён этар экан, жумладан, “Журналдан турли адабий-фалсафий мактаблар, йўналишлар, оқимларга мансуб ёзувчи, файласуф, санъат намояндаларининг сара асарлари жой олади. Бу асарлар бизнинг миллий адабиётимиз учун янги тасвир ҳамда услуб имкониятларини очади, ёш ёзувчиларимиз учун ўзига хос дорилфунун вазифасини ўтайди”, деб эълон қилган эди. Дарҳақиқат, журнал мазкур йиллар мобайнида фақат ёш ёзувчиларимиз учун эмас, республикамиз таълим тизими, хусусан, олий ўқув

юртларида жаҳон адабиёти, айниқса, жаҳон адабиёти равнақидаги янги жараёнлар билан танишиш, уни ўрганиш, ўқитиш ишларида ҳам янги бир даврни бошлаб берди, бу борада ҳам ўзига хос дорилфунун вазифасини ўтади.

* * *

Иброҳим ҒАҒУРОВ,
таржимон, адабиётшунос

1997 йили Ўзбекистонда “Жаҳон адабиёти” журналининг нашр этилиши биз, адабиёт ўқувчилари ва бутун маданий жамоатчилик учун хира тортган кўзларнинг бирдан ярқ этиб очилиб кетиши билан баробар воқеа бўлганди. Унга атоқли танқидчи Озод Шарафиддиновнинг муҳаррир қилиб тайинланганлиги эса дунё адабиётини ўқиб олам маданиятидан бохабар бўлишдек орзу-аъмолларимизга қанот бағишлаган, ёруғ умидлар ила лиммо-лим тўлдирганди... Журнал танқиднинг ранг-баранг усулларидан унумли фойдаланиб, жаҳондаги миллий адабиётлар, маданиятлар, санъатлар, оқимлар, йўналишлар, усуллар манзараларини ёритмоқда. Дунё халқлари тафаккури хазиналари ичидан жавоҳирларни олиб чиқиб ўз ўқувчиларига қўшқўллаб худди ҳовучдаги дурлардай тақдим этаётир.

* * *

Қиём НАЗАРОВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

Мана, йигирма йилки, “Жаҳон адабиёти” журнали бизни дунё алло-малари ва адибларининг энг сара асарлари билан таништириб келмоқда. Ўтган йиллар даврида журнал ўз ўқувчиларига инсоният тафаккури дурдоналарини тухфа этар экан, бирор-бир соҳа ёки йўналишни атайлаб мутлақлаштирмагани каби, бошқасини камситмагани ва унга эътибор-сизлик қилмагани, балки ҳақиқат ва холислик мезонларига амал қилиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Худди шундай, журнал фаолиятида дунё худудларига мансуб, турли сиёсий тизимлар шароитида ва хилма-хил мамлакатларда яшаган адибларга муносабатда ҳам ушбу тамойиллар устуворлиги сезилиб туради. Ҳаммага баробарлик, окни оқ, қорани қора дейиш, ҳаётни ва адабиётни бўямасдан кўрсатиш учун куч ва журъат мавжудлиги журнал тахририяти ишининг асосий мезонларидан биридир.

* * *

Абдулла ШЕР,
шоир, таржимон

Дунёдаги ҳар бир воқеа-ходиса, токи мавжуд экан, у ўз хусусиятларидан вужудга келган тараққиёт жараёнига мос равишда ҳаракат қилади. Бу жа-

раён эса ҳеч қачон бир томонлама бўлолмайди. У муайян шарт-шароитда гоҳ раванққа, гоҳ таназзулга қараб кетади. Яъни ривожланиш жараёни доимо спирал шаклида рўй беради. Ҳамма гап спиралнинг пировард натижада раванққа қараб бориш ёки бормаслигида. Севимли “Жаҳон адабиёти” журнали ҳам бу ҳаётий қоидадан мустасно эмас. Ўзбек китобхони шу вақтгача ўзига номаълум бўлган ўзга маънавий дунёлар борлигини ҳарфлар воситасида кўра олди ва бу ҳодиса уни аввалги ҳолатидан бир бош баланд савияга кўтарди. Айни пайтда ушбу нашр туфайли адабиётимизда ва, умуман, мамлакатимизда бадиий таржимадек ва таржимашуносликдек муҳим соҳаларнинг раванқи учун мисли кўрилмаган даражада кенг йўл очилди – журнал таржимон-ёзувчилар, таржимон-шоирлар, таржимашунослар ва файласуфлар кўпдан кутган минбар эди.

Биз, афсуски, жуда кўп ҳолларда бадиий адабиётнинг бу миқёсийлигини англаб етавермаймиз. Ваҳоланки, айнан ана шу “англаб етиш” зиёлиликнинг маънавий асосини ташкил этади. Шундан келиб чиқиб, айтадиган бўлсак, “Жаҳон адабиёти” журнали ўз ўқувчисига адабиётнигина эмас, балки адабиётнинг эстетик эврилишлари орқали вужудга келадиган бошқа санъат турлари ҳақида ҳам керакли маълумот бериб, уни ҳар бир маънавий ҳодисага фалсафий-эстетик даражадан туриб баҳо бера оладиган замонавий зиёли инсонга айлантириш борасида улкан хизмат қилмоқда.

* * *

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ,
публицист, ёзувчи

Жалолоддин Румий дафн этилган шаҳар – Қўниёда яшовчи бир киши қадимий китобларни йиғар, савдогарлар унга Онадўлидан қоп-қоп китоб келтирар экан. “Ҳар гал қопларни очаётганимда, ажабо, энди қандай китоб чиқаркан, “Қутадғу билиг” каби нодир қўлёзмами ёки “Девони луғатиттурк” сингари қўхна бир асарми, худди шу хаёлда чимилдикқа кираётган куёвдек ҳаяжонланар эдим”, дер экан у зот. Биз ҳам ҳар гал “Жаҳон адабиёти” журналини қўлга олганимизда, яна қандай янги асар таржима қилинди экан, адабий бисотимиз яна қандай дурдона билан бойиди экан, дея ўша қўниёлик китоб муҳибидан кам ҳаяжонланмаймиз. Конфуцийнинг “Билим олишга интилганларга эргаш, билмаслигини англамаганларнинг кўзини оч, билмаслигини билгувчиларга ўргат, билмаслигини билма туриб, билим олишни ихтиёр қилмаганлардан қоч”, деган ўғити бор. Бу ҳикматни қалбига чуқур нақшлаб олган “Жаҳон адабиёти” аҳли, 20 йилдирки, дунё сўз санъатининг сара-сара асарларини ўзбек тилида чоп этиб, бизга олам ва одамнинг янги-янги қирраларини англадиб келаётир.

Икки ўн йилликда 250 та йирик бадиий ва мемуар асарнинг она тилимизда эълон қилиниши ҳазилакам иш эмас! Бебаҳо адабий бойлик, беқиёс маънавий хазина эгаси бўлганимиз шу-да!

Жаҳонга бўйлашаётган мажалланинг бош вазифаси муттасил ижодий изланиш ва таржима маҳоратини ошириш орқали журналхонларнинг бадиий эстетик дидини ўстиришдан иборат. Устоз Озод Шарафиддиновнинг йўлини давом эттиришга бел боғлаган таҳририят бугун зиммасидаги вазифа нечоғли шарафли, айни чоғда залворли эканини яхши англайди, назаримизда.

XXI аср инсониятга бағоят чигал жумбоқларни “туҳфа” этмоқда. Йилдан-йилга мураккаблашиб, ўзидан, моҳиятидан узоқлашиб бораётган дунёни қутқариш – инсоннинг ўзини асраш, курраи заминда тирикликни сақлаб қолиш муаммоси олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Бундай шароитда эса сўз, адабиёт, тафаккур ва идрок халоскор кучга, нажотбахш воситага айланади. Навқирон йигит ёшидаги мажаллада ана шундай оғир юкни елкага олмоққа иштиёқ ҳам, шижоат ҳам бор.

* * *

Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори

Маълумки, жаҳон адабиётшунослигида адабий-фалсафий пафос, санъатнинг бошқа турлари билан уйғунлашиш, бадий асарга гўзаллик ҳодисаси, семиотик белгилар сифатида ёндашиш ҳолатлари етакчилик қилади. Журналда соф адабиётшунослик манбалари билан бир қаторда, адабиётшунослик ва санъатшунослик, адабиётшунослик ва фалсафа, адабиётшунослик ва психология фанлари кесимида уйғунлашган-синтезлашган мақолалар босилди. Ҳатто математика билан бадийат гўзаллигини қиёсан ўрганган мақолалар ҳам ёзилди. Зеро, бундай фанлараро интеграция ўзбек адабиётшунослиги учун янгилик бўлиши табиийдир. Шунга мос равишда олимлар ўз назарий-методологик концепциялари ва турли адабий-илмий манифестларини ишлаб чиқишди. Биз буларнинг барчасини асосан “Жаҳон адабиёти” журналичан ўқиб билиб олмоқдамиз.

* * *

Нурбой ЖАББОРОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Севимли журналимиз “Жаҳон адабиёти” бу йил ўзининг навқирон 20 ёшини нишонлаётир. Ўтган йигирма йиллик фаолияти давомида журнал жаҳон адабиётининг энг сара асарларини ўзбек китобхонига, ўзбек адабиётининг мумтоз намуналарини жаҳонга танитиш борасида чин маънода баракали фаолият олиб борди. Халқимизни дунё халқлари адабиётидаги, адабиётшунослигидаги ижодий методлар, адабиёт оламига кириб келаётган янги йўналишлар билан таништирди. Буюк мутафаккир аждодларимизнинг жаҳонга ибрат қилишга арзийдиган ижодий кашфиётлари, бадий-эстетик идеаллари, асарларидаги умрбоқий ғояларнинг оҳорли талқинларига доир теран тадқиқотларни чоп этиш орқали ёш авлоднинг бадий дидини, адабий идрокини ўстириш ишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Умид қиламизки, бу хайрли ишлар изчил давом этади. “Жаҳон адабиёти” журнали истиқболда ҳам ўзбек ва дунё халқлари адабий алоқаларини янги босқичга кўтаришда ижодий тафаккур карвон-бошиси бўлиб қолаверади.

Ҳалима АҲМЕДОВА,
шоира

ҚУТЛОВ ХАТИ

Ҳаво майин, елар саболар дилкаш,
Таратиб анвойи гул нафасини...
Тургенов Толстой ёнида борар –
Нурга тўлдирганча иляпасини.
Хаккулар парвози баланд қушлардай
Уйғотиб сайрайди Такубокунни.
Чақриб олади Акутагава
Умр дарахтига қўнган каккунни...
Аёл мактубларин кўнглига жойлаб –
Цвейг йўлга тушар бўлгани меҳмон.
Машъум милтигини улоқтирганча
Эрнест юрагида мавжланар уммон.
Пурим фойтунларда Мопассан, Генри,
Байронлар
Викторни чорлашади: “Тез,
Тезроқ бўлгин, ахир, китобингни ол,
Бизни кутаяпти Навоий-30!”
...Дала ҳовлисида настарин гулнинг –
Тушини шеърига солиб Эмили.
Аста одимлайди илк бор жилмайиб,
Шодликдан жаранглаб кетганча дили.
Фаррухзот қалбида чайқалади ишқ,
Дейди: “Жунун томон бошлайман сани”.
Сафарга тадорик кўраркан Сухроб,
Шошиб ҳайқиради: “Ковушим қани?”
Фарбу Шарқ
Ва яна уммун ортидан,
Даҳо ижодкорлар келар изма-из.
Уқтириб боради бири-бирига:
“Қандай гўзал маскан Навоий-30”.
Тандирдан узилган нон ҳиди янглиг,
Дунё тўлиб борар китоб тотига.
Улардан сўраймиз: “Йўл бўлсин қайга?”
Жавоб тайёр: “Жаҳон адабиёти”га”!
Навоий кўчаси – табаррук маскан,
Бормикан ундан нур ичмаган кўнгли,
“Жаҳон адабиёти” кучга тўлган пайт,
Йигирма яшарлик навқирон бир дил.
Туйгулари ёруғ, тафаккури кенг –
Шухрат ака бунда саркор, албатта.
Меҳмон кўп,
Ижоднинг зиёфати ҳам
Жуда катта бўлсин, жуда ҳам катта.
Улуғлар назми-ю насридан тотиб,
Пойгакда турибман қалб тўла ҳайрат.
“Жаҳон адабиёти”, минг йил яша деб,
Сизга ҳурмат билан Ҳалима Аҳмад.

Эдвард РАДЗИНСКИЙ

(1936 йилда туғилган)

ҚОНСИРАГАН ИЛОҲЛАР

Рус тилидан
Жалолiddин САФОЕВ
таржимаси

Ушбу китоб муаллифи таниқли драматург, ёзувчи ва сценарист Эдвард Радзинский номи ва асарлари дунёга машхур. У 1936 йил Москва шаҳрида туғилган. Э. Радзинский ўзини тарих ҳақида ёзадиган ёзувчи деб ҳисоблайди.

Унинг “Лунин ёки Жакнинг ўлими”, “Сукрот билан суҳбатлар”, “Нерон ва Сенека даври театри”, “Жаллод: гильотина томон йўл-йўлакай гурунелар” пьесалари, “Николай II: ҳаёти ва ўлими”, “Назокат асрининг ҳалокати”, “Распутин: ҳаёти ва ўлими”, “Наполеон: ўлимдан кейинги ҳаёт”, “Тарих жумбоқлари”, “Сталин”, “Зулмкор ва соя”, “Жаллод билан сайр”, “Империя ҳалокати” сингари илмий, бадиий ва тарихий-публицистик асарлари дунёнинг жуда кўплаб тилларига таржима қилинган. Айниқса, унинг тарих ҳақида мароқ билан ҳикоя қилувчи телевидение орқали чиқишлари катта шуҳрат қозонган.

Муаллифнинг “Қонсираган илоҳлар” тарихий асари 1789 йил бўлиб ўтган ва тарихга Буюк француз инқилоби номи билан кирган ҳамда 1917 йил Россияда юз берган Октябрь инқилоби туфайли минг йиллик монархия ва империянинг емирилиш жараёнида содир бўлган ёвузликлар, беҳуда қон тўкишларни ҳокимият ва шахс, ғоя ва ахлоқ, ақл ва туйғу контекстида таҳлил ҳамда ҳикоя қилади. Француз яacobинчилари (Буюк Француз инқилоби даврида сиёсий клуб. Инқилобнинг ўта радикал ва таъсир доираси кенг сиёсий кучларидан бири. Таржимон) ва рус большевикларининг инсон ҳаётига беписанд муносабати табиатини очиб беришга ҳаракат қилади. Россияда содир бўлган октябрь тўнтариши доҳийлари ҳар бир ишда яacobинчиларни ўзларига устоз деб билганлиги, улардан андаза ва иқтибос олишганини тарихий фактлар асосида таҳлил қилади.

Муаллиф тарихий воқеаларни инсон тақдири, улар ўртасидаги муносабатлар ва эврилишлар орқали баён этади. Эдвард Радзинский “тарих ҳақида ёзадиган ёзувчи” сифатида тарихий воқеалар марказига инсон ва унинг ўй-хаёллари, изтироб ва ожизликлари, мақсад ва муддаоларини қўяди. Инсон тақдири ва фожиалари орқали давр ва жамиятнинг энг ўткир муаммоларини очиб беради.

* Манба: Радзинский Э. Берегитесь, боги жаждут. –Москва: Издательство АСТ, 2015.

Инқилоблар давлат, жамият, халқ ва алоҳида шахслар ҳаётини издан чиқариб, барбод этиши инсоният тарихидан яхши маълум. Асрлар давомида шаклланган давлатчилик анъаналари, халқ қадриятлари ва ижтимоий муносабатларни қадрсизлантириш инқилоб табиатиغا хос хусусият. Энг ёмони, инқилоб инсоннинг энг тийиқсиз туйғуларини жунбишга келтиради. Жамиятни, миллатни, оила ва одамларни кескин ва қарама-қарши томонларга бўлиб ташлайди. Одамлар онг-тафаккурини ўткинчи ғоя ва шиорлар билан заҳарлайди. Давлат ва жамият ривожини табиий ўзанидан чиқариб юборади. Инсон ҳаёти учун энг зарур товар ва хизматларнинг тақчиллиги ва танқислиги, масъулият ва жавобгарликнинг йўқолиши, оммавий тартибсизлик ва зўравонликлар инқилоб туғдирадиган дастлабки “фарзандлар”дир.

“Инқилобни амалга оширганлар, инқилобни бошқаролмай қолишганди. Биз инқилобнинг отасимиз, деб ўйлашарди улар.

Эслаб қолайлик: инқилобнинг отаси бўлмайди. Унинг фақат ночор ва нотаъон фарзандлари бўлади холос.

Инқилобни бошлаш мумкин, лекин уни қандай яқунлашни ҳеч ким билмайди?!” деб ёзади муаллиф.

Инқилобдан сўнг ғоялар кураши тўхтабди. Ҳокимият учун кураш бошланади. Ёлғон, нафрат, ўч олиш майдонга чиқади. Худди шу дамдан бошлаб инқилоб ўзи нима учун амалга оширилганлиги ҳамманинг эсидан чиқади. Зўравонлик ва террор бошланади.

Эшафотда (Ўлим жазоси ижро этиладиган тахта супа. Таржимон) туриб, ўлими олдидан куни кеча Миллий мажлиснинг раиси бўлган инқилобчи-жирондист Верньо ўлмас бир иборани айтади: “Худди илоҳ Сатурндек, Инқилоб ўз болаларини еб юборади”. Кейин эса уларни эшафотга жўнатган бошқа луғат барча буюк инқилобчиларга қарата: “ЭҲТИЁТ БЎЛИНГ, ИЛОҲЛАР ҚОНСИРАГАН” сўзини кўшиб қўяди”.

Орадан бир муддат вақт ўтиб жирондистлар (Буюк француз инқилобини амалга оширган сиёсий кучлардан бири. Ташкилот етакчиларининг катта қисми Франциянинг Жиронда департаментидан депутат этиб сайланганлиги боис улар ўзларини “Жирондистлар” деб аташган. Таржимон)ни ўлимга йўллаган яacobинчиларнинг ўзлари гильотина томон йўл олишади.

Инқилоб ана шу тариқа узлуксиз шармандали қон тўкиш билан давом этади.

Муаллиф инқилобни образли қилиб тантиқ, суюқоёқ ва ўжар аёл – Хонимга ўхшатади. Китобда ҳикоя қилинган воқеалардан келиб чиқиб бунинг ёнига Инқилоб – ўтакетган масъулиятсизликдир деган таърифни қўшиш мумкин.

Ҳудуди жиҳатидан дунёдаги энг катта мамлакат ва қудратли империя бўлган Россияда қонуний ҳокимиятни масъулиятсизлик ва зўравонлик билан ағдариб ташлаб – большевиклар энди нима иш қилиш кераклигини билмай бошлари қотган экан. Буни инқилоб доҳийларидан бири Каменевнинг қуйидаги фикри тасдиқлайди. Большевиклар Марказий Комитети Смольнийдаги хира ёритилган бир хонада турган стол атрофига йиғилишади. Каменев шундай дейди: “**Ҳокимиятни олишдек аҳмоқликка йўл қўйдикми, демак, энди ҳукумат тузишимиз зарур**”.

Бу – инқилоб туғдирган сиёсий масъулиятсизликка ёрқин мисол.

Давлат ва жамиятнинг тараққиёти тадрижий йўл асосига қурилиши зарурлиги, ҳар қандай инқилоб – у қандай эзгу мақсадлар ёки баландпарвоз шиорлар остида амалга оширилмасин, инсон ҳаётини табиий ўзанидан чиқариб юбориши, одамлар бошига сон-саноксиз кулфатлар келтириши, ёвузлик ва адолатсизликка кенг йўл очиши китобнинг асосий хулосаларидандир.

Биз таржима жараёнида Эдвард Радзинскийнинг ўзига хос ҳикоя қилиш услубини сақлаб қолишга ҳаракат қилдик.

Таржимон

I ҚИСМ

Инқилобдан бир неча йил ўтиб, 1803 йил Жан-Франсуа де Лаграп вафот этди. У таниқли ёзувчи ва ёшлик чоғларида ашаддий даҳрийлиги билан ном чиқарганди. Инқилоб саросималарида бошидан кўп машаққатларни ўтказиб, динга қаттиқ ихлос ва эътиқод билан дунёдан кўз юмади. Ўлимидан сўнг унинг қоғозларининг ичидан бутун Европани қаттиқ ҳаяжонга солган бир сирли матнни топишади. Бу – унинг хотирномаси эди.

Лаграп инқилобдан бироз олдин бўлиб ўтган бир воқеани ёзганди. Катта бир амалдорнинг уйида жамиятнинг олиймақом ва энг муҳими, эркин фикрловчи (дарвоқе, ўша пайтда барча ўзини эркин фикр кучоғига отганди) инсонларидан – Академия аъзолари: Вольтернинг дўсти, машхур олим маркиз Кондорсе, файласуф Шамфор, ўзининг либерал дунёқараш ва ғоялари билан маълум бўлган министр Мальзерб ва бошқалар жам бўлишади. Сухбатда бир нечта гўзал хонимлар ҳам иштирок этади. Ўша пайтда гўзал аёллар нафақат энг замонавий урф-одатларга риоя қилишлари ва сўнгги расмда кийинишлари, шу билан бирга ақл-фаросатда ҳам бировдан кам бўлмасликлари керак эди... Шу боис улар ҳам сухбатга қизгин киришиб кетадилар.

Сухбат хизматкорлардан тортиб, герцоглар саройларигача – барча-барча гапириб юрган мавзуда эди. Улар дастлаб Вольтер, Дидро, Руссо, Монтескье ҳақида баҳс-мунозара юритишади. Ҳозир машхур футболчилар одамлар орасида қандай эътиборга эга бўлсалар, юқоридаги номлар ўша пайтда худди шундай – ҳамманинг оғзида эди. Эътиборсиз ва нуфузсиз қиролнинг устидан кулиб, уни масхаралайдилар. Кейин сухбат ўзани динга бориб такалади. Бу мавзуда ҳам дилхушлик қилишади. Вольтернинг “суяқоёқ илоҳа” (ўшанда уни шундай аташарди) ҳақидаги “Бокира”сидан иқтибослар келтиришади, Дидронинг “Охирги попнинг ичаги ичра сўнгги подшони кўрамиз” деган сатрларини эслашади. Инқилобдан кейин Ақлидрок Подшолиги ўрнатилади, дин минг йиллар сарқити сифатида буткул йўқолади, деб ишонч билан сўз юритишади. Кейин сухбат шак-шубҳасиз содир бўладиган Инқилоб ҳақида кетади. Инқилоб албатта бўлади, аммо бизнинг ёшимиз ўтиб қолди, афсуски, Инқилоб туғдирадиган Ақлидрок ҳукмронлигини кўриш бизга насиб этмайди, деб бироз хафа ҳам бўлишади...

Худди шу жойда сухбатга Казот аралашади. Одамлар орасида жуда машхур бўлиб кетган “Ошиқ бўлиб қолган шайтон” мистик романининг муаллифи сифатида унинг номи ҳамманинг тилида эди. Энг муҳими, гап бунда ҳам эмасди. У машъум башоратчи сифатида ном чиқарганди. “Ошиқ бўлиб қолган шайтон” асаридан кейин башоратли шарпалар унинг борлигини камраб олган, деган гаплар юрарди.

Казот шундай дейди: – **Жаноблар, жудаям орзу қилаётганларингиз – буюк Инқилобни албатта кўришингизни айтиб, сизларни хурсанд қилмоқчиман... Бироқ Инқилобдан кейин сизларнинг барчангиз билан, аниқроқ айтганда, барчамиз билан нима ишлар содир бўлишини биласизларми?**

Худди шу ўринда у бирдан жим бўлиб қолади.

– Нега тўхтаб қолдингиз? Олим учун башоратчини эшитиш жуда марокли... – дейди кулимсираб маркиз Кондорсе.

Башоратчи бироз иккиланиб туриб ва ниҳоят яна тилга киради:

– Сиз, жаноб Кондорсе, ўз ҳаётингиз билан қамоқхонанинг тош ётқизилган полида видолашасиз. Орзиқиб кутаётган Ақл-идрок подшолиги даврида сиз ва сизга ўхшаган жуда кўпчилик ўзи билан заҳар олиб юради. Сиз жаллоднинг кўлига тушмаслик учун заҳар ичиб ўласиз. Жаноб Шамфор, сиз эса ўзингизни сўйиб ташлайсиз... Жаноб Мальзерб эса ўлимини эшафотда кутиб олади. Сиз... сиз... – у суҳбатда иштирок этаётган барча машҳур одамларни бир-бир санаб чиқади, – барчаларингиз эшафотга чиқасизлар!

Ҳамма жим қотиб қолади.

– Ваҳимангиз куриб кетсин! Мана, сиёсат билан шуғулланишнинг оқибати! Биз аёллар сиёсат билан шуғулланмаслигимиз ва ожизалигимиз боис ҳеч нарсага жавоб бермаймиз ва шу жиҳатдан сиз, эркакларга қараганда анчайин бахтлигимиз... – дейди кулимсираб ва эшитганларини ҳазилга бурмоқчи бўлади герцогиня де Граммон.

– ...Хоним, аёл бўлганингиз – сизга химоя воситаси бўла олмайди, – деб кескин қайириб ташлайди Казот. – Сиёсатга қанчалик кам дахлдор бўлманг, сизни ҳам эркаклар қисмати кутиб турибди. Сизни ҳам эшафотга олиб чиқишади. Сизни ҳам... сизни ҳам... сизни ҳам, – у даврада ўтирган барча гўзал хонимлар номини бирма-бир санайди.

Хонимлардан бири чидаб тура олмайди:

– Қандай кўрқинчли ва даҳшатли нарсаларни айтаяпсиз! Ўзи нима содир бўлади? Бизнинг гўзал мамлакатимизни варварлар босиб оладими?

– Йўқ, – деб жавоб беради Казот. – Барчамизни ўлимга жўнатадиган одамлар худди сизу биздек фалсафанинг шайдоларидир. Сизу биздек улар ҳам дин, озодлик ва Ақл-идрок ҳукмронлиги ҳақида суҳбат куришади, нутқлар сўзлайдилар. Аммо шу билан бирга улар ўлдиришади, қатл қилишади, маҳв этишади!

– Умид қиламанки, мени янги каретамда қайғули ва охирги сафаримга жўнатишади! – дейди ҳали-ҳамон Казотнинг гапларини ҳазилга йўймоқчи бўлаётган герцогиня де Граммон.

– Карета дейсизми? Қўйсангиз-чи, бу гапни, герцогиня! – бўғиқ овозда жавоб беради Казот. – Ҳеч қанақа карета бўлмайди! Жаллоднинг араваси, ҳа, айнан арава сизларнинг барчангизни эшафотга олиб боради... Каретада эшафотга фақат У боради...

– Каретада эшафотга борадиган бахтиёр инсон ким?

– Франция Қироли! – жавоб беради Казот.

– Бу гап энди жуда қуюшқондан чиқиб кетди! – деб хитоб қилади мезбон. Бироқ тиниб-тинчимас герцогиня гапини давом эттиради:

– Жаноб қайғу пайғамбари, нега ўз қисматингиз ҳақида ҳеч нарса демаяпсиз?

Казот бир муддат жим туриб, кейин шундай дейди:

– Мен фақат Қуддус шахри қамалини ёзиб қолдирган Иосиф Флавий сўзлари билан жавоб беришим мумкин: “Сионнинг кулфати – менинг кулфатим!” Мен ўзимни ҳам ўша эшафотда яққол кўриб турибман.

Шундан сўнг у одоб билан барчага таъзим қилади-да, чиқиб кетади.

Австрия маликаси Мария-Антуанетта – ўша пайтда яқинлашиб келаётган халқаро сиёсий тангликнинг сабабчиларидан бири – биз ҳикоя қилмоқчи бўлган тарихнинг қаҳрамонидир.

У 1755 йилнинг иккинчи ноябрида дунёга келган. Чақалоқни Португалия қироли ва қироличаси чўқинтириши лозим эди. Бироқ улар маросимга кела олмадилар. Чунки бир кун олдин, биринчи ноябрь куни Португалияда худди охирзамонни эслатувчи даҳшатли зилзила юз бериб, тўқсон мингдан зиёд одам ҳалок бўлади. Шундан буён Европада бунга ўхшаш воқеа содир бўлмаган.

Мария-Антуанетта кейинчалик қирол Людовик Ўн олтинчи деб аталган Франция тахти ворисига турмушга чиқади.

Никоҳ тўйи муносабати билан байрам тантаналари ва ажойиб мушакбозлик бўлиб ўтади. Ўша пайтда халқнинг севимли қироли бўлган (қирол бир сафар киноя билан: “Қизик, халқ менинг нимамни яхши кўриб қолдйкин?” деб сўраган) Людовик номига қўйилган майдонда минглаб одамлар тўпланади. Хотинларнинг “кўп қаватли” соч турмақларига педардлар ёғилиб, аёлларнинг сочи ёна бошлайди. Саросима ичида қолган оломон тум-тарақай бўлади. Орқа-олдига карамасдан қочиб бораётган одамлар олдидан тупроқ билан қўмилмаган хандақлар чиқиб қолади – худди бизнинг Ходин¹ майдонимиздагидек.

Айнан Ходин майдонида бўлганидек бу ерда ҳам кўплаб одамлар ҳалок бўлади. Бу қонли воқеани худди Ходин воқеасидан кейин бўлганидек халқ орасида бостириб келаётган фалокатлар аломати деб атай бошлашди.

Аммо Людовик Ўн олтинчининг ўзи энг қайғули аломат эди.

Унинг ўтмишдошлари: “Қуёш қирол” деб аталган буюк қирол Людовик Ўн тўртинчи ва Қазонова “Европанинг энг чиройли қироли” деб таърифлаган Людовик Ўн бешинчи эди.

Ана шундай жозибали инсонлардан сўнг хунук, бесўнақай ва қоринчаси осилиб тушган Людовик Ўн олтинчи тахтга келганди. Унда қироллар ва зодагонларга хос ҳеч қанақанги фазилат йўқ эди. У бор-йўғи хўппа семиз оддий буржуа эди холос.

Энг асосийси бу буржуа ўзини киши ғашини келтирадиган даражада тутди. У – хотинига садоқатли чиқиб қолди. Яна француз қироли эмиш!

Франция қироллари анъаналари бузилмасдир. Анъанага ҳурмат билан қараб, уни асраш лозим!

Баъзи бир тарихчилар француз қиролларининг ҳукмронлик қилган йилларини уларнинг маъшуқалари номи билан даврларга ажратишади. Ҳақиқатан ҳам гўзал маҳбубалар нафақат қироллар қалбига ҳукмронлик қилишган – улар бутун бошли бир даврларни бошқаришган.

¹ Россия императори Николай Иккинчининг тахтга чиққанлиги (1894) муносабати билан 1896 йил май ойида тож кийдириш маросими тантаналари чоғида Москванинг шимоли-ғарбидаги Ходин майдонида содир бўлган оммавий ур-йиқит назарда тутилмоқда. Ушанда Ходин майдонида халқ сайли ташкил этилади. Бочкаларда бепул тарқатиш учун пиво, асал ва бошқа ширинликлар олиб келишади. Эсдалик совғалари ва тангалари ҳам халққа тарқатилиши эълон қилинади. Майдон атрофи қурилиш учун қум қазиб олинганлиги боис чуқур хандақ эди. Халқ сайли 18 май куни бўлиб ўтиши эълон қилинган бўлса-да, 17 май куни кечкурундан бошлаб майдонда одамлар тўплана бошлайди. Эрталабга бориб қарийб 500 минг одам тўпланади. Жуда кўпчилик оилалари, бола-чақаси билан келган эди. Шу пайт халойиқ ўрқасида буфетчилар егулик ва пивони, дўкончилар эса тангаларни фақат ўз таниш-билишларига тарқатишяпти деган миш-миш тарқайди. Оломон дўкон ва буфетлар томон шиддат билан ҳаракатга келади. Ур-тўполон бошланиб кетади. Тартиб сақлаш учун қўйилган 1500 полициячи қўлидан ҳеч нарса келмайди. Ур-йиқитда 1379 нафар одам ҳалок бўлади, 1000 га яқин киши эса оғир шикастланади (Таржимон).

Мисол учун қирол Людовик Ўн бешинчини олайлик. Бир қатор гўзал хонимлардан кейин бутун бир даврнинг маъшуқасига айланган мадам де Помпадур қирол қалбининг танҳо ҳукмрони эди. Бугун мода усуллари, атир-упалар, мебеллар бу соҳибжамол хоним номи билан аталади.

Урушда қақшатқич мағлубиятга учраб, Франция бўлғуси тақдири устида махзун ўйлар гирдобига ғарқ бўлган қиролнинг кўнглини кўтариш учун “Биздан кейин дунёни сув босмайдими”¹, деб юпатган ҳам мадам Помпадур бўлади.

Людовик Ўн олтинчи йигирма ёшида тахтга чиқади. Бу пайтда хотини ўн тўққиз ёшда эди. Яхши тарбия кўрган ва фазилат эгаси бўлган буржуа нуқтаи назаридан ёш хотин нима ишлар билан машғул бўлиши керак? Энг аввало эрига қулоқ солиб, пулни тежаш лозим.

Хўш, хайратга тушган мамлакат қирол хонадонидан нимани кўрди? Сарой жиннихонага айланганини ва қирол хотини айш-ишрат ва бўлар-бўлмасга пул сарфлайдиган пулхўр чиқиб қолганлигини кўрди. Ўн тўққиз ёшли қиролича Франция хазинасини ўзининг чек-чегарасиз сарф-харажатлари билан буткул хонавайрон қила бошлади! Халқ яна қирол тантиқ хотин-часининг гапидан чиқмайдиган, унинг барча хархаша ва инжикликларини қондирадиган одамга айланиб қолганлигига гувоҳ бўлди.

Ҳар куни эрталаб қиролича хузурига шляпадўз ва тикувчи мадам Бертен келарди. Паст табақадан чиққан бу хонимнинг қироличанинг эрталабки ювиниш-тараниши ва ўзига оро бериб, кийинишида иштирок этишининг ўзи сарой тартиб-қоидаларини бузиш эди. Тикувчи ўзи билан бирга турли-туман матолар олиб келарди. Худди жуда муҳим жангга ҳозирлик кўрилганидек узоқ баҳс-мунозарадан кейин кийим танлаш ва кийиш маросими бошланарди. Қиролича ҳар куни янги либосларга бурканарди. Қимматбаҳо тақинчоқлар ҳам тикувчи аёл томонидан танланарди. Буларнинг барчаси давлат хазинаси ҳисобидан қопланарди. Соч турмаклаш-чи, буни айтмайсизми! “Аёл бузилган соч турмагидан бошқа барча нарсани кечириши мумкин”, деган гап ўша пайтда ҳаёт ҳақиқати эди. Бир марта соч турмаклаш бутун бошли ер-мулк баҳосига тенг эди.

Давлат хазинасини хонавайрон қилувчи Антуанетта бўйи баробар соч турмаги билан юрарди. Балга йўл олар экан ана шу соч турмаги учун каретанинг полида ўзи, ўриндиқда эса соч турмаги жойлашар, ана шу причёска учун сарой эшикларини бузиб уни анча юқорига кўтаришганди.

Тантиқ қиролича янги модаларга асос соларди. Бошидаги бир тўп соч уюми жонига теккач, ёшлар учун қисқа ва турли патлар билан безатилган соч турмагини урфга киритади. “Янги авлод патлар билан безатилган соч турмагига ўтсин!” Эҳ, бу патлар қанча туришини қиролича билганида эди!

Аммо бутун хавф-хатар бошқа томонда пусиб ётарди. Аввалги қирол олтмиш йил ҳукмронлик қилган ва шу боис сарой аъёнлари қариб-қартайиб қолганди.

Ўн тўққиз ёшли қиролича эса қариликни жинидан баттар ёмон кўрарди. Кексалик унинг кўзига хунук ва жуда сусткашлик бўлиб кўринарди. Қиролича жўшқин ҳаракатлар, ёшлик, гўзаллик ва рақсларни ёқтирарди. Кексалар эрта уйқуга кетишади, файласуфлик қилишади, қалин китобларни

¹ “Биздан кейин дунёни сув босмайдими?” Бу жумлани Франция қироли Людовик XV айтган деб ҳисоблашади. Аммо ўша давр тарихчилари қиролнинг ўйнаши Маркиза Помпадур (1721–1764) Росбах ёнида қирол қўшинлари жангда мағлубиятга учрагандан сўнг, “Кўп азият чекманг, биздан кейин дунёни сув босса ҳам майли”, дея қиролни овунтирган, деб ёзишади (*Таржимон*).

ўқишдан бошқа бир иш қилишмайди. Қиролича эса бирорта китоб ўқимаган ва зерикарли суҳбатларни ёмон кўрарди...

Антуанетта сарой аъёнларини яшартиришни бошлайди. Бу албатта саройнинг кекса хонимларига ёкмасди. Гўзаллиги билан ном чиқарган ёш бева герцогиня де Ламбаль қироличанинг энг яқин кишисига айланади.

Бироқ қайғули воқеалар шундан кейин бошланади. Қиролича ложувард кўзли, бежирим ва ниҳоятда гўзал Жюли де Полиньяк исмли бир қизни яхши кўриб қолади. Ламбалдан воз кечган қиролича туну кун Полиньякдан ажраёлмай қолади. Фожа шунда эдики, Жюлининг ложувард кўзларидан бошқа ҳеч вақоси йўқ – ўта қашшоқ бир қиз эди! Бахтдан масрур Антуанетта севимлисини пул билан кўмиб ташлайди. Бу қиз ёлғиз ўзи бўлганида, қандай саз бўлур эди. Аммо у ёлғиз эмасди. Қашшоқ ва катта оиласини ҳам саройга олиб келади. Бу оила аъзоларига Антуанетта талаби билан қирол пул, мулк, мансаб ва мартабалар беради.

Бу оилага тааллуқли хужжатларда тасаввурга сиғмас рақамлар сақланиб қолган – Жюлининг ўн икки ёшли қизининг сепига саккиз юз минг ливр, оиланинг қарзларини қоплашга беш юз минг ливр ва Версал саройидан кўплаб хоналар ажратилсин... ва ҳоказо. Графиня Жюли энди герцогиня Жюлига айланади. Қиролича туфайли ушбу оила бошига мурувват ёмғири ёғилади!

Вақт ўтиши билан вазият янада ёмонлашиб боради.

“Кўнгилхушлик қилинг”! – қироличанинг бош шиори шунақа эди. Тунда Версалдаги ётоқхонасига қирол ухлагани кириб кетиши биланок, ёш аъёнлар ва ўша Полиньяк оиласи қуршовида Антуанетта Парижга йўл оларди. Париж операси балларида юзини ниқоб билан тўсиб олган қиролича мазза қилиб рақсга тушарди. Лекин ёшлар ва тан қўриқчилар ўраб олган ниқобли хонимнинг ким эканлигини ҳамма биларди. Саройда норозилик овозлари эшитила бошлайди, қиролича ҳақидаги ғийбатлар кўчага чиқади. Жюли де Полиньяк билан қироличанинг ўзаро муносабатларини беҳаёларча тасвирлаган дастлабки жирканч памфлетлар пайдо бўлади... Худди шу вақтдан бошлаб Антуанетта Версал саройида инқилобий ўзгаришларга қўл уради.

Версалда қиролдан ташқари яна бир қудратли ҳукмдор – Этикет (одоб-ахлоқ, юриш-туриш қоидалари) мавжуд эди. Қирол саройида юриш-туриш қоидаларини белгилаган Этикетни бузишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ эди. Саройда юз йиллардан буён шу тарзда яшаб келишарди. Ярим худо ҳисобланган қиролнинг бутун ҳаёти сарой аъёнлари кўз олдида кечиши лозим эди. Бутун Франциянинг эгаси бўлган қирол ўз-ўзига тегишли эмасди! Унинг уйқудан уйғониши, нонушта, тушлик қилиши, уйқуга кетиши – барча-барчаси ҳамманинг кўз ўнгида ва Этикет қоидалари асосида бўлиши шарт эди. Фақат рус мақолларидагина қирол ёлғиз ўзи ҳожатга чиқади. “Қуёш қирол” деб аталган Людовик Ўн олтинчи ҳожатхонага ҳам сарой амалдорлари иштирокида чиқарди ва ҳожатда ўтириб сиёсий масалаларни муҳокама этарди. Қиролнинг ҳожат ушатишига таклиф этилиш амалдорларнинг мансаб-мавқеини белгилар ва бу улар учун шараф эди.

Антуанетта ҳам этикет қоидаларига сўзсиз итоат этадиган ҳодисага айланиши – яъни у ўзига эмас, саройга тегишли бўлиши керак эди. У қудратли Этикет билан Францияга келган биринчи кунлардаёқ танишганди. Ўша кун Версалда қалин қор ёғиб, ҳаво кескин совиб кетади. Антуанетта

совқотиб, иссиқ кўйлак олиб келишларини буюради. Иссиқ кўйлак кийиш учун ечиниб, совукдан дир-дир титраб турган Антуанеттага кичик хизматкор кўйлак олиб келиб, уни катта хизматкорга тутқазади. Катта хизматкор кўйлакни энди кийгизаман деганда хонага герцогиня Орлеанская кириб келади. Таомил бўйича кўйлакни энди у кийгизиши лозим эди. Шу боис катта хизматкор кўйлакни герцогиня қўлига тутқазади. У ҳам ишни энди бошлайман деб турганда хонага қиролнинг синглиси Елизавета кириб келади. Энди қоида бўйича кўйлакни мартаба жиҳатдан юқори бўлган қиролнинг синглиси кийгизиши керак эди. Совукдан титраб-қалтираб турган Антуанетта мени масхара қилишаяпти, деган хаёлга боради. Бирок бу – бор-йўғи француз саройининг Этикети эди холос!

Буларнинг барчасининг устидан кулиб мактуб орқали онасига ёзиб юборади. Австриянинг буюк қироличаси, Антуанеттанинг онаси Мария-Терезия шундай жавоб ёзади: **“Мен ҳам куруқ расмиятчиликдан зерикиблар кетаман. Аммо унга бўйсунуш мажбуриятимиз ҳисобланади. Ишон, Этикет қоидаларига риоя қилмаслик ҳозир бошингдан кечираётган майда ноқулайликлардан кўра каттароқ кулфатлар келтириши мумкин. Айниқса французлардек қони жўшқин халқ Этикет таомилларига риоя қилмасликни кечирмасликлари мумкин”**.

Антуанетта қариб-қартайиб қолган сарой мулозимларидан ва ҳашаматли Версалнинг жонга теккан Этикетидан бир йўла қутулишни ўйлаб топади.

Антуанетта қиролдан Трианон саройини ҳада этишини илтимос қилади.

Бу башанг ва мўъжаз саройни Людовик Ўн бешинчи ўзининг маҳбубалари билан учрашадиган маскан сифатида барпо этганди. Шу боис уни Лаззат уйи деб аташарди.

Қирол келгусида Франция хазинасини буткул хонавайрон қиладиган бу саройни ғинг демасдан қироличага совға қилади.

Хушандом ва хушқад Антуанетта бу ерда ўз дунёсини барпо этишга қарор қилади. Миллионлаб пулларнинг кулини кўкка созуриш учун атиги еттита хонадан иборат ушбу сарой етарли эди. У хоналарни қайта куради, мрамар каминлар, венециан ойналари, махфий хона ва исм ва фамилиянинг бош ҳарфлари бир-бирига чапишиб кетган бронза тутқичларгача унинг талаби ва диди асосида ишланади.

У жуда ажойиб мебеллар ва пардаларга буюртма беради. Трианонда Версалнинг оғир бахмал, кимхоб пардалари ва қимматбаҳо тўқ қизил рангларига йўл қўйилмайди. Бу қасрда фақат енгил, майин ва сўлғин ранглар ҳукмрон бўлади.

Ландшафт (манзара) бўйича меъморлар қиролича қалби ва француз хазинаси учун ниҳоятда қиммат бўлган улуғвор боғ бунёд этишади. Версалда худди гвардиячи аскарларга ўхшатиб бир текис қилиб қирқилган майсазорлар, дарахтлар, атиргуллар ва кўплаб мрамар ҳайкалчалар устунлик қилган бўлса – бу ерда табиатнинг ўзи танҳо ҳукмрон. У ўзи ҳеч қачон ўқимаган урфдаги Руссо таълимини олганди.

Бу ерда одамни зериктирадиган тўғри хиёбонлар йўқ. Ҳаммаси табиий. Тўғрироғи, табиатдан нусха олинган. Дарахтлар орасидан илонизи бўлиб кетган ариқчалар жилдираб оқади. Бирок бу ариқларга жуда олисда жойлашган Марли қалъасидан сув олиб келинган.

Ўртасида кичик оролчалари бўлган суъний кўл худди табиатнинг ўзи яратгандек таассурот уйғотарди. Муҳаббат камонига мрамардан тарошлаб

ишланган Геркулес гурзисини ўқ сифатида жойлаётган Амур тасвирланган Аполлоннинг илоҳий ибодатхонаси, антик дунё харобалари ва денгиз қирғоғидаги тик қояларда ҳосил бўладиган ғорга ўхшатиб қурилган сунъий ғор; Африка, Ҳиндистон ва бутун Европада ўсадиган дарахтлар ва гуллар – барчаси Трианонда муҳайё эди. Бор-йўғи икки квадрат километрдан зиёд бўлган ушбу боғ ўз бағрида табиатнинг барча гўзалликларини сиғдирганди.

Айнан ана шу икки квадрат километр Европанинг энг бой хазинасини узил-кесил хонавайрон қилди.

Франция давлат хазинасини тор-мор қилишга сарой ёнида барпо этилган машҳур Қишлоқча жуда катта ҳисса кўшди.

Қишлоқчада қироличанинг кўнглига мос табиат кучоғидаги тинч-осойишта ҳаёт ва оддийлик ҳукм суради. Қадимий нақшлар ўйиб тикилган халқона кийимлар кийиб олган деҳқон ва деҳқон аёллар бошига гулдор бантиқлар тақилган сигирларни боқиб юришарди. Кўлда оққушлар сузар, қадимий голланд тегирмони ғилдираги эса бир маромда чарх уриб айланарди... Деворлари бадиий безак учун шилинган мўъжаз ва шинам уйларда деҳқонлар истиқомат қилишарди.

Энг муҳими атрофдаги барча нарса ҳукмдор оймичанинг дидига мос. Антуанеттанинг ўзи нафис ва бежирим – шу боис: саройи бежирим, боғи нафис, қишлоғи мўъжаз, сигирлари антиқа... Уйғунликни қаранг!

Қиролича Версалнинг ҳашамати ҳамда кўр-кўрона ва шафқатсиз Этикетидан қочиб бу ерда “жон сақлайди” (бу унинг сўзи).

Аммо у Версалда фақат Этикетни қолдирмаганди. У Версалда Франциянинг қадимий асилзодалари, хонадонлари ва кекса зодагон хонимлардан иборат сарой аъёнларини ҳам ташлаб келганди. Улар саройда нима иш қилишларини билмай гангиб қолишганлари боис қироличадан қаттиқ нафратланишарди.

Антуанетта Трианонни Айш-ишрат, Назокат ва у – Қиролича Рококо (санъатдаги услуб) ҳукмрон бўлган кичкина мустақил давлатга айлантиради. Бу ерда у “бизникилар” деб атаган яқинлари билан даври-даврон суради. (Россиянинг охириги маликаси ҳам ўзини қуршаб олган яқинларини “бизникилар” деб атаган эди). Антуанеттанинг таклифисиз бу ерга ҳеч ким қадам босолмасди.

Фақат аллақандай бир жанобдан бошқа!

Нафис кўллар ёнига қоровул минорасини ўрнатишади. Атрофни кузатиб туриш учун. Минорадаги қоровулнинг асосий вазифаси “бизникилар” зўрға тоқат қиладиган, жуда зерикарли жанобнинг келаётганлигини хабар қилишдан иборат бўлган. Жаноб ёлғиз ўзи ёш-яланглар даврасига кириб келаркан, жим ўтирар, “бизникилар” ҳам у билан нима ҳақда суҳбатлашишни билмасдилар. У на рақсга тушишни биларди, на қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилишнинг уддасидан чиқарди ва на қарта ўйнашни қойил қиларди. Бир муддат жим ўтириб, сўнг жўнаб кетарди.

Бу зерикарли меҳмон, Антуанетта онасига ёзган хатларида “бизнинг бечорамиз” деб атаган инсон – Франция қироли эди.

Бу мактубдан кўрқиб кетиб, дахшатга тушган онаси шундай жавоб ёзади: **“Ўз Қиролини бечора, шўрлик деб атайдиган мамлакатнинг ҳолига вой”**.

Ҳа, қирол ниҳоятда меҳрибон инсон эди. Бироқ, келинлар, Наполеоннинг гапини эсдан чиқармайлик: **“Қайсидир мамлакатни меҳрибон қирол**

бошқараяпти, деб менга айтишса, мен: демак у ерда муваффақиятсиз, омадсиз бошқарув ҳукм суряпти, деб жавоб бераман”.

Хўш, энди яна қироличага келсак... Бирорта китоб ўқимаган, қариликни жинидан баттар ёмон кўрадиган, қироллик анъаналаридан нафратландиган, можароли тунги балларга борадиган, орқа-олдига қарамасдан пул совурадиган, модага муккасидан кетган ёш нозанин... ҳозир ҳаёт бўлганида халқ ўлгудек яхши кўрадиган янги қиролича Диана бўларди!

Аммо Маърифат асрида Миллатнинг энг илғор қисми ундан нафратланарди. Трианон қиролича тақдирига нукта қўйди – унинг зодагонлар, буржуалар ва оддий халқ билан орасини бузди.

Чунки мўъжиза-сарой деворининг ортида шафқатсиз ва оғир солиқлар юкидан хонавайрон бўлган қашшоқ қишлоқлар, пулхўр қироличани жуда ёмон кўрадиган буржуа бор эди.

Қирол солиқлар бўйича шикоятлар тушаётганлигини илк бор айтишга журъат қилганида, қиролича шодонлик билан шундай деб жавоб қайтаради: **“Бу жанобларга тушунтириб қўйинг: монархия жуда гўзал, аммо жуда қиммат нарса. Марҳамат қилиб, солиқларни ўз вақтида тўлаб қўйишсин!”**

Ва улар солиқларни тўлашади. Фақат ҳозирча.

Мамлакатда кучли мухолифатни тузиш бошланади. Францияда кўп марта бўлганидек мухолифатнинг раҳбарлари зодагонлар ичидан чиқади.

Томирида ҳақиқий шахзода қони оқаётган, Бурбонларнинг кичик авлодининг ажойиб вакили, герцог Филипп Орлеанский – зодагоний мухолифатнинг сардорига айланади.

Бироқ шуни эсдан чиқармангки, сиз билан биз ҳозир назокат ҳукмрон бўлган асрдаги воқеалар ичидамиз. Герцог Орлеанский мухолифат дохийси бўлиши учун унинг ёнида аёл бўлиши лозим.

Герцог Людовик Ўн олтинчига қараганда аждодлари анъаналари асосида яшаётган ҳақиқий Бурбон эди – аёлларни худди қўлқопдек алмаштирарди. Албатта у пайдо бўлгунга қадар...

Графиня де Жанлис герцог болаларининг тарбиячиси эди. Болалар билан бирга герцог Орлеанскийни ҳам муваффақиятли равишда тарбия қила бошлайди.

Бу аёл герцогнинг маҳбубасига айланганидан сўнг уни Руссо, Вольтер ва маърифат дунёсига олиб кирди.

Энди герцог Орлеанский асрнинг энг илғор ғоялари билан тўлиб-тошганди. У шу қадар оммавий ва илғор одамга айландики, ўша замоннинг чўрткесар ёшлари Бурбонлар тарихида илк бор герцог ва де Жанлиснинг исми шарифидаги бош ҳарфлар асосида юраксимон татуировкани унинг баданига чекишди.

Севгилисининг танида бундай мўъжизавий санъатни кўрган графиня “кўзига ёш олди” деб ёзишганди унинг замондошлари. У ҳам дарҳол герцог фамилияси ва исмининг бош ҳарфлари асосида юракка наштардек суқилаётган кўринишдаги татуировка қилади. Тўғри, у бу татуировкани... сарой боғидаги дарахт танасига солдиради.

Графиня де Жанлис. Бугун бу ном қарийб ҳеч нарсани англамайди. Аммо, ишонинг, Пушкин замонида ҳар қандай маърифатли инсон учун бу ном маълум эди. У герцог-ошиғига қараганда узоқ умр кўриб, Европанинг энг оммавий ёзувчиларидан бирига айланади.

Буларнинг барчаси кейин рўй беради... Ҳозирча эса у муваффақиятли тарзда герцогни тарбия қилмоқда.

Графиня герцогни француз масонлари билан таништириб кўяди. Масонлар ва графиня билан биргаликда герцог ҳаётида биринчи марта тахтни эгаллашни ҳаёлига келтиради. Ҳақиқатан ҳам тахтга ҳар томонлама муносиб инсон турганда нега уни бу аянчли хўппасемиз, хотинчалиш эгаллаб туриши керак?

Герцог ҳаракат қила бошлайди...

Отаси унга буюк кардинал Ришелье томонидан бунёд этилган Пале-Рояль саройини совға қилганди. Бу саройнинг каттакон боғи ҳам бор эди. Герцог (албатта графиня де Жанлис) энди нима иш қилиш кераклигини тушуниб этади.

Герцог “очиқ осмон остида” клуб тузади. У бугун биз кўриб турган қатор колонналарни барпо этади. Ота-онасининг қаршилиги ва кекса зодагонларнинг аччиқланишига қарамасдан ана шу колонналар атрофини дўкондорлар ва ресторан эгаларига сотади. Бу ерда қиммат дўконлар, ресторан ва қаҳвахоналар очилади.

Бу манзил дарҳол жамоатчилик ҳаёти ва муҳолифат тўпланадиган марказга айланади. Пале-Рояль Парижнинг энг замонавий жойи сифатида шаклланади.

Пале-Роялнинг хиёбонларида эндиликда зодагонлар ҳам, суюкоёқ хонимлар ҳам сайр қилиб юришарди. Бу хонимлар фаолиятига ҳали шохид бўламиз. Ётоқда эмас, йўқ-йўқ, бутунлай бошқа соҳа – инкилобда!

Ҳамма сиғинадиган жойга айланган бу ердан Мария-Антуанетта ҳақида кўплаб памфлетлар тарқай бошлайди. Бу ерда ёзадиганлар ҳам аллақачон топилиб қолганди: нафосатли тарихлар устаси, машҳур “Хавфли алоқалар”нинг муаллифи, герцогнинг янги котиби ва бўлғуси ёзувчи месье Шодерло де Лакло хизматга ҳозир у нозир эди. Қисқаси Франциянинг олтин қалами тўпланганди!

Памфлетларни бутун мамлакат ўқир, эшитарди! Унда Франциянинг бош Дон Жуанлари ҳисобланган герцог Лозен, қиролнинг укаси граф д Артуа Антуанеттанинг ўйнашлари сифатида талқин қилинарди... Ва албатта Жюли Полиньяк билан лесбиянларга хос ишқий саргузаштларга ҳам кенг ўрин берилганди.

Оломон бу ишқий саргузаштларни берилиб тингларди.

Албатта, Антуанетта Полиньякнинг барча тантиқлик ва инжиқликларини ўйламасдан бажо келтириши памфлетга сахиёна озуқа берарди. Россияда ҳам 1917 йилдан аввал “ўзини буткул оилага бағишлаган” подшонинг хотинига ҳам айнан шунақа айб қўйилади. Анна Вирубовани маликанинг ёстикдоши деб эълон қилишади.

Антуанеттанинг онаси, буюк қиролича Мария-Терезия Парижда бўлаётган воқеалардан тўла хабардор бўлгач – ортиқ кутиб ёки чидаб туришни бас қилади. Тажрибали сиёсатчи бўлган Мария-Терезия Парижда вазият тобора кескинлашиб бораётганлигини сезади. У буларнинг барчаси нима билан хотима топишини тушуниб турарди.

Антуанетта ҳузурига ўғлини жўнатади.

Мария-Антуанеттанинг акаси Иосиф онаси билан биргаликда мамлакатни бошқарар ва Европанинг энг ёрқин уч ҳукмдоридан бири эди. Иосифнинг Екатерина ва Фридрих билан ёзишмаларини ўқинг! Бизнинг Екатерина ва Пруссия қироли Буюк Фридрихдек у ҳам Маърифат ғоясининг шайдоси бўлган. Бироқ худди улардек кўпроқ қоғозда.

Иосиф Парижга етиб келади. Унга ҳашаматли жой ҳозирлашади. Аммо у камтарин бир уйни маскан туттади. Бу билан монарх тежамкор бўлиши кераклигини синглисига англатмоқчи бўлади.

Бу визитдан Антуанетта билан қилган суҳбатлари ҳақида онасига ёзган хатлар қолган.

“Сен энди ёш қизалоқ эмассан. Наҳотки атрофингда нималар бўлаётганлигини тушуниб етмасанг? Эринг Версалда уйкуга кетиши билан бир гуруҳ қаланғи-қасанғилар билан ниқоб кийиб операга югуриб қоласан. Бу ниқоб ортида ким яширинганлигини ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсанми? Сен ҳақингда қанақанги гаплар тарқаб кетганлигини билсайдинг эди! Одамлар сен тўғрингда баралла айтиб юрган гапларни ҳузурингда ҳатто тилга ололмайман!” деган гапларни синглисининг миясига қуймоқчи бўлади. У яна бир гап айтади: **“Умрингда бирорта китоб ўқимай туриб, эринг билан баҳслашиш ва давлат бошқаруви ишларига аралашишга қандай ҳаддинг сиғди?!”**

У синглисига ақл-идрок ва истеъдод борасида унчалик бўлмаган эри билан қандай муносабатда бўлиши кераклигини эринмасдан тушунтиради. “Унинг олдида ўзингни юқори тутма”. “Ёркин шахс бўлиб кўриниш майлингни жиловла”. “Унинг ожиз томонлари ҳақида ҳеч қачон гапирма ва бошқаларни ҳам жим юришга мажбур эт”. “Эрингнинг ҳузуринда киноя, пичинг қилма, айниқса унинг устидан”. Ва ҳоказо...

Энг муҳими – атрофингдаги “қаланғи-қасанғилар”ни дарҳол қувлаб юбор!

Мария-Антуанетта сеvimли акасининг насиҳатларини жон қулоғи билан тинглайди. Бироқ Иосиф синглисининг характерини тушуниб етганди – кетиши билан ҳамма нарса эски тос, эски ҳаммом бўлишини.

Ақлсизларча ўйин-кулгига муккасидан кетган Антуанетта ёш муттаҳамлардан иборат “бизникилар” ташкил этадиган “қаланғи-қасанғилар”ни ўз атрофида саклаб қолади.

Шу боис уларнинг суҳбати Иосифнинг даҳшатли мактуби билан яқунланади: **“Сен қалбимни тилка-пора қиялсан. Мен сенинг тақдирингдан кўрқаяпман... Тушунсанг-чи, бу ишларингни давом эттириб бўлмайди. Сен ҳаммасини ўзгартиришга ўзингни мажбур қил”. Мактуб сўнгида ўн йилдан кейин тушуниб етиладиган бир жумла гап ёзади: “Бу кетишда Инкилоб жуда шафқатсиз кечади”.**

Бироқ Иосифнинг асосий суҳбати қирол билан бўлиб ўтади. У энг аввало шу суҳбат учун келганди...

Синглиси турмушга чиққандан бери орадан етти йил ўтди. Аммо қиролнинг муҳаббат камонидаги ўқ нишонга ҳали тегмаганди. Етти йилдан бери Антуанетта бокира бўлиб қолмоқда эди. Австриянинг Париждаги элчиси Людовик Ўн олтинчининг эркаклик олати учуда муаммо борлиги ва у аёлга яқинлашиши билан чидаб бўлмас оғриқ ҳис этишини Венага яширин тарзда етказганди.

Шу боис, душманлари “ишни пайсалга соладиган” деб атаган қирол ўзининг бу муаммоси ҳақида бировга гапиришга ва айниқса қироличага айтишга тортиниб, уялиб юрарди.

Худди шу нарса учун хотини олдида ўзини айбдор деб билган Людовик унинг ақлсиз юриш-туришини ва беҳуда сарф-харажатларини кечириб келарди. Бу унинг уятли аҳволи учун тўлаётган товони эди.

Қирол тўшагидаги етти йиллик азоб туфайли асабийлашиш, жиззакилик, ўйин-кулгида қутуриш даражасида ҳаддан ошиб кетиш, ҳар доим қаёққадир бориш, нимадир қилиш иштиёқи қиролича ҳамроҳига айланганди.

“Бизникилар” даврасига кирган ёш хонимлар мана шу етти йил ичида турмушга чиқиб, фарзанд кўриб, ўйнаш орттириб ва бир дунё “сир-синоат” тўплаган бир пайтда қиролича бокира ҳолатда ёқимсиз аёлга айланиб, ўз ёғида ўзи қоврилиб юрарди.

Шу ҳолатда Антуанеттанинг орқасидан энг ёрқин эркаклар чопиб юрарди. Нуфузи йўқ қиролнинг хотинини йўлдан уришни орзу қилиб юрганлар ҳам етарлича эди.

Людовик билан очиқчасига гаплашиб олишдан олдин синглиси билан суҳбатлашган Иосиф Антуанетта ҳақида юрган миш-мишлар ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилади. “Қаланғи-қасанғилар” куршовида қолиб кетган бўлса-да, синглиси ҳали қизлик иффатини сақлаб юрганлиги уни қувонтириб юборади.

Шундан сўнг Иосиф қирол билан эркакчасига гаплашиб олади.

Нихоят қирол даволанишга қарор қилади! Кичик операция муваффақиятли ўтади... Узоқ қутилган муҳаббат камонидаги ўқ нишонга тегади – қирол эрлик вазифасини адо этади. Антуанетта икки ўғил ва икки қиз кўради. Бир ўғли ва бир қизи вафот этади. (Ўша пайтда ҳатто қироллар оиласида ҳам болалар ўлими тез-тез учраб турарди). Қиролича шахзодани ҳам, қизини ҳам жонидан азиз суярди – у меҳрибон она чиқиб қолди.

Антуанетта тунлари Парижда санғиб юришни бас қилган бўлса-да, лекин янги эрмак-овунчоқ ўйлаб топади.

Трианонда нафис ва мўъжаз театр қурилади. Ва шу ерда қиролича илк бор саҳнага чиқади.

Қиролича вазифасига қараганда актриса хунарини анча муваффақиятли уддалайди.

Туғма ишвагар ва танноз бўлганлиги боис улуғвор қироличалар ролидан инсоф билан воз кечади. “Севилиялик сартарош”даги Розина ролини ўйнашни хоҳлаб қолади. Бу пьесанинг мазмунини эслайсизми? “Жажжи оёқлар, келишган қад-қомат, лоладек лаблар, мафтункор қиёфа”. Қиролича гўё худди шу роль учун туғилгандек эди. Боз устига бу “мафтункор мавжудот” учун машҳур тикувчи мадам Бертен оддийгина кўйлак тикса, у қанчалар очилиб кетишини тасаввур қиласизми?

Шу пайтда Бомаршенинг¹ бошқа пьесаси – “Фигаронинг уйланиши” тақиқланганди.

“Бу одам биз ҳурмат қилишимиз ва кадрлашимиз керак бўлган барча нарсаларнинг устидан қулмоқда”, деганди Людовик.

Қироличанинг тақиқланган муаллиф асарида роль ўйнаши яхши эмасди...

Трианондаги саройнинг қаршисида павильон қад ростлаганди. Шу жойда қиролича пьеса муаллифи билан учрашиб унга ваъда беради ва ваъдасини бажаради. Антуанетта, Жюли Полиньяк ва “бизникилар” бир бўлиб қирол Людовикка босим ўтказишади. Қирол бу сафар ҳам ён беради: “Фигаронинг уйланиши”га руҳсат тегади.

Сена дарёси қирғоқлари бўйлаб кареталар тирбанд бўлиб кетди. Яқинда қуриб битказилган Одеон театри биноси олдида одамлар тўдасининг мис-

¹ Пьер-Огюстен Карон де Бомарше (1732–1799) француз драматурги ва публицисти. Унинг “Евгения”, “Икки ўртоқ”, “Фигаронинг уйланиши”, “Севилиялик сартарош” сингари драмалари машҳур. У ўз ҳаёти давомида кўпгина машмашаларга аралашиб қолган ва бир неча бор судга тортилган (*Таржимон*).

ли кўрилмаган ур-йиқити. Тақиқланган пьесани кўриш иштиёқида ёнган оломон театр эшикларини бузиб юборишди.

Ғолибона намоиш бўлиб ўтади. Зодагонлар билан тўлиб-тошган зал мазахчи Фигаронинг лукмаларини зўр бериб олқишлаб туради.

Қанақанги лукмалар ташланганди?

“Сиз ўз зиммангизга фақат туғилиш машаққатинигина олгансиз”.

“Атрофимдагилар зўравонлик билан ҳамма нарсани ўзиники қилиб оларди, фақат мендангина ҳалолликни талаб қилишди...”

“Эга чиқиш ва олиш ва яна талаб қилиш – мана сизга ҳаётимизнинг уч ардоқли қондаси!”

“Ҳисобчи зарур эди ва шу боис бу ўринга раққосни ишга олишди”.

Ҳар бир лукма гулдурос қарсақлар билан кутиб олинарди.

Қирол ғазаб отига минади. У шўрлик мамлакат овозини эшитганлигини тушуниб етмасди. Бу жар ёқасига келиб қолган мамлакат нидоси эди. Ушбу нидо сўнгги огоҳлантириш бўлиб янграрди. Наполеон тўғри айтганидек: “Фигаро – бу ҳаракатдаги Инқилобдир!” Бироқ буни қирол фақат фитна сифатида қабул қилади!

Антуанетта Трианон театри саҳнасидаги ўзининг энг яхши роли бўлган Розинани репетиция қила бошлайди.

Бомарше пьесасида қизиқарли ишқий саргузаштни ўйлаб топади. Антуанетта саҳнада машқ қилар экан, ҳаётда ўзини қандай ишқий саргузашт кутиб турганлигини ҳали билмасди.

Саҳнада машқлар қизгин давом этаётган пайтда Антуанетта бош қахрамонга айланган бошқа пьеса ҳаётда ижро этилади.

Бу “қиролича маржони” билан боғлиқ машҳур воқеадир.

Француз заргарлари Людовик Ўн бешинчининг ўйнаши графиня Дюбарри учун дунёдаги энг қиммат маржон яшаши. Аммо маржонни сотишга улгуролмайдилар – қирол вафот этади. Маржонни эса сотиб олишга ҳеч кимнинг қурби етмайди. Ҳатто Франциянинг энг пулхўр одами, деб ном чиқарган Антуанетта ҳам қиролдан маржонни сотиб олиб беришни сўрашга журъат этмайди. Маржон хануз заргарлар қўлида эди.

Кардинал Луи де Роганнинг ўйнаши бўлган авантюрачи аёл де ла Мотт маржонни қандай қўлга киритишни ўйлаб топади. Кардинал ақли ноқис бўлса-да, аммо келишган одам эди. Нафосат даври деб ном олган ўша пайтда ахлоқий бузуқликда давлат амалдорлари билан черков мансабдорлари ўзаро мусобақа қилардилар. Бузуқилар рўйхатида кардинал Роган биринчилар қаторида эди. Кардиналнинг сон-саноксиз севгилилари ичида қиролича Антуанетта ҳам бор эди. У қироличани пинҳона севарди ва орзуси ушалишига умид қилмасди.

Де ла Мотт дастлаб бу аҳмоқ кардинални қироличанинг энг яқин дугонасиман, деб ишонтиради. Кардинални қаттиқ қувонтириб юборган хабарни етказди: қиролича сизнинг унга ғойибона ошиқ бўлиб юрганлигингизни билади ва у ҳам сизга бефарқ эмас; шу боис қиролича менга яширин бир ишни топширди – сиз унга ўша қимматбаҳо маржонни сотиб олиб беришингиз керак. Фақат бу ишни ҳеч ким билмаслиги лозим. Ҳазина хонавайрон бўлган. Ана шундай пайтда бундай сарф-харажат кераксиз гапларнинг кўпайишига олиб келади. Кейин эса қиролича маржоннинг пулини тезда қайтаради.

Бахтдан ёрилиб кетай деган Роган буюк кардинал Мазарини¹ тақдирини такрорлайман, деб ҳовлиқа бошлайди. У қироличанинг ўйнаши ва Франциянинг энг қудратли одамига айланади!

Де ла Мотт кардинални узил-кесил ишонтириш учун қиролича уни Версал боғида учрашувга таклиф этганлигини билдиради...

Қиролича Версалнинг кичик ўрмончасига ёлғиз ўзи келади. Бироқ кардиналга кўнгил изхори қилишга улгуролмайди: аллақердандир гвардиячи аскар келиб қолади ва учрашувни барбод бўлади. Албатта бу воқеада Антуанеттага жуда ҳам ўхшаб кетадиган ва Пале-Роялдан олиб келинган фоҳиша қиролича ролини ўйнаганди...

Ана шундай қилиб... бу пайтда қиролича машқ қилаётган “Севилиялик сартарош” пьесасидаги саҳнани де ла Мотт ҳаётда саҳналаштирганди.

Заргарларга тез орада пулини тўлайман деб, кардинал маржонни сотиб олади.

Де ла Мотт қироличага аталган маржонни қўлга киритиб, уни ўзига ўхшаш авантюрачи бўлган эрининг қўлига тутқазади.

Бу найранг фош бўлганидан сўнг Антуанетта гоҳ кулгидан нафаси етмай қолса, гоҳ ўзига ортик ишониб юборган галварснинг муҳаббатидан жажл отига минарди. Қироличанинг талаби билан кардинал камокқа олинади.

Фитна фош бўлганидан сўнг қироличанинг бадахлоқлиги яна унга панд беради. Худди кардинал ишонганидек қимматбаҳо матоҳ учун австриялик фоҳиша танасини сотишга тайёр бўлганлигига жамоатчилик ҳам ишонади. Қиролича барча қилғиликни қилиб, бечора де ла Моттни обрўсизлантирмоқчи ва барча айбни унинг бўйнига кўймоқчи бўлган. Жамоатчилик бу воқеадан шундай хулосага келганди.

Мамлакатни хонавайрон қилган шарманда қироличани ва хотини хиёнат қиладиган шўрлик қиролни халқ яна бир бор қарғаб, уларга лаънат ўқирди.

Энди Антуанеттани “Дефицит Хоним” деб атай бошлашади.

Бу вақтда Парижда (худди XX аср бошида Петербургда бўлгани каби) ҳамма инқилоб ҳақида гапирарди. 1917 йил олдидан Петербургда бўлгани каби Париж ҳам ўз монархига муросасиз эди. “Ақлидан озган ҳайдовчи бизни жарга олиб борапти” – Николай ҳақида шундай дейишарди. Парижда Людовик ҳақида эса бундан-да баттар гапларни айтишарди...

Танқислик мамлакатни ўз домига тортиб борарди. Қирол министрларни тез-тез аламаштиришга мажбур бўларди. Инқилоб арафасида худди бизнинг Николайга ўхшаб.

Россияда ҳокимиятда турган вақтларида давлатни қутқариб қолган иккита буюк министр – Столипин ва Витте бор эди. Бироқ уларни етарли даражада эшитишмаганди. Виттени истеъфога чиқаришган, Столипинни ҳам шундай тақдир кутиб турган бир пайтда – ўлдиришганди.

Тюрго ва Неккер – Парижда ҳам улар икки нафар эди. Улар ҳам мамлакатни қутқариб қолишлари мумкин эди, бироқ... уларнинг маслаҳатига ҳам етарли даражада қулоқ тутишмайди.

Қирол дастлаб Тюрғони ўз хузурига чорлайди. У мамлакатни қутқарувчи тежамкорликка асосланган ислохотлар режасини ишлаб чиқади. Режадан мамнун бўлган қирол хитоб қилади: “Бизда фақат икки киши халқни яхши

¹ Кардинал Жулио Мазарини (1602–1661) черков ва сиёсат арбоби. 1643–1651 ва 1653–1661 йилларда Франциянинг биринчи министри. Людовик XIII нинг хотини қиролича Аннанинг ўйнаши бўлган. Айнан қироличанинг қўллаб-қувватлаши туфайли Франция ҳукумати раҳбарлигини қўлга киритган (Таржимон).

кўради – мен ва сиз!” Тежамкорликка асосланган ислохотлар дворянлар ва черковга кўшимча солиқ солишни кўзда тутарди. Бундан ташқари Мадам Дефицит одат бўлиб қолган бемаъни сарф-харажатлардан воз кечиши лозим эди. Албатта, қиролича ҳам, “бизникилар” ҳам ва сарой аъёнлари ҳам оҳ-воҳ уриб, зорлана бошлашади.

Людовик яна Тюрғони ўз хузурига чакиради ва шундай дейди: “Менинг меҳрибон дворянларим ва бизнинг черков нима айб қилишдики, биз улар бошига шунчалик мусибат солсак? Ҳеч ўйлаб ўйимга ета олмаяпман”. Қирол ислохотларни бекор қилади.

Тюрго истеъфога кета туриб барча ҳукмдорлар эслаб қолиши зарур бўлган бир гап айтади: **“Жаноби олийлари, ишда изчилликнинг йўқлиги – энг дахшатли хатодир. Бу халққа ҳам, қиролларга ҳам халокат олиб келади”**.

Аммо халқнинг сабр-бардоши тугаб борарди, шаҳарларда одамлар тўп-тўп бўлиб кўчаларга чиқа бошлашди.

Қирол бошқа бир ажойиб молиячи – Неккерни ҳукуматга чорлайди. У бир марта қарз кўтариб қиролни қутқариб қолганди. Кейин тежамкорликка ўтиб, қиролни асраб қолмоқчи бўлади. Бу хизматлари учун уни ҳайдаб юборишади. Икки оёқ бир этикка тикилганда яна уни чақиришади, бироқ...

Бироқ энди қарз оладиган жой қолмаган ва тежамкорлик қилишнинг вақти ўтганди. Европанинг энг қудратли давлати узил-кесил хонавайрон бўлганди. Неккер ягона йўл деб – халққа мурожаат қилишни таклиф этади. Узоқ йиллардан буён йиғилмаган Генерал Штатларни¹ тўплаш, лозим дейди у. Генерал Штатларга сайлов эълон қилинади... Шундан сўнг нима бўлганлигини кўрсангиз эди! Ва қандай ижтимоий портлаш содир бўлганлигини тасаввур этсангиз эди! Халқ ва ниҳоят бизни ҳам давлатни бошқаришда иштирок этишга чақиришди, деган хом хаёлга ишонди. Номзодлар ўртасида аёвсиз кураш бошланади ва ҳамма ўзини сиёсатга уради. Франция сайловлар билан яшай бошлади...

Ниҳоят ўша кун келди – Генерал Штатлар сайланди!

Сайланган халқ ноиблари Версалда қирол олдидан тантанали равишда намоиш қилиб ўтишади. Генерал Штатлар депутатлари билан қиролнинг мазкур учрашуви бизнинг императоримиз (*Россия подшоши Николай II назарда тутилмоқда. –Таржимон*)нинг Биринчи давлат думаси билан учрашувига жуда ўхшаб кетади.

Эгнига духоба плаш ва бошига пар тикилган шляпа кийиб пўрим бўлиб олган зодагон-депутатлар дабдаба билан қадам ташлаб борардилар. Бундай ўрта асрларга хос ҳашамат католик руҳонийларининг бинафшаранг устки кийимини кийиб олган епископ ва бошига қизил мантия қўндирган кардиналларига ғоятда уйғун эди. Буларнинг ортидан учинчи табақа – авом омма вакиллари келарди.

Учинчи табақа билан герцог Орлеанский шахдам қадамлар билан ўтиб боради. Инқилоб билан ўйнашиш қанчалик хавфли эканлигини, инқилоб деганлари бу жуда инжиқ ва ўзига бино қўйган хоним эканлигини у билганида эди! Бироқ шу кун герцог бахтли ва бахтиёр эди.

¹ Францияда 1302–1789 йиллар оралиғида фаолият кўрсатган табақавий вакиллик органи. Мамлакатда мушкул вазият юзага келганда қиролнинг ташаббуси билан ҳукуматга ёрдам сифатида чақирилган. Генерал Штатларда биринчи, иккинчи, учинчи табақалар вакиллари алоҳида-алоҳида мажлис қилишган. 1614 йилдан 1789 йилги инқилоб арафасига қадар Генерал Штатлар бирор марта ҳам чақирилмаган (*Таржимон*).

Кейин воқеалар шиддат билан ривожланиб борди. Учинчи табақа ўзини Миллий кенгаш деб эълон қилди.

Миллий кенгаш депутатлари йиғилишга келиб эшиклар така-тақ берк эканлигини кўришади. Йўқ, бу сиёсий мақсадда қилинган ҳаракат эмасди – катъиятсиз ва шўрлик қирол бу ишга жазм эта олмасди. Ўша кунлари қиролнинг катта ўғли вафот этганди. Франциянинг бошқа бир ҳукмдори – Этикет мотам кунлари Версалда ҳеч қандай йиғилиш ўтказишга изн бермасди. Шу боис сарой эшиклари ёпиқ эди.

Лекин депутатларнинг сабабларни эшитиш ва билишга тоқатлари йўқ эди. Улар ўзларини Халқ Иродасининг ифодачилари деб билишар ва Халқ Иродасига тўсқинлик қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ деб ҳисоблардилар! Бошқа залда ва дарҳол йиғилишни бошлашга қарор қилишади!

Бироқ Тарих кимнингдир устидан кулишни хуш кўради. Депутатлар кирган зал тўп ўйини ўйнаш учун мўлжалланганди. Бу зал қиролнинг укаси граф д Артуага тегишли эди. Укаси ҳақида қирол шундай деган эди: “У қиролга қараганда ҳам кўпроқ монархист!”

Ҳақиқий Инқилобга айланган воқеа айнан ана шу супермонархистга тегишли залда содир бўлади...

Депутатлар залга кириб келишади. Ҳа, тўп ўйинига мўлжалланган ана шу залда Конституция қабул қилинмагунча ҳеч ким ҳеч қаёққа тарқамасликка онт ичишади. Яъни маърифатчилар орзу қилган мамлакатни қонунлар орқали бошқариш ва самодержавияга асосланган монархия тугатилмагунга қадар.

Шу пайт қиролнинг вакили келади. У мажлис аҳлига Этикет қонунларини тушунтирмоқчи бўлади: “Қиролнинг оиласи бошига мусибат тушганда ҳеч қандай йиғинга йўл қўйилмайди!” Вакил депутатларга пўписа қилишга журъат этади.

Шундан сўнг ўша пайтдан бери нафақат Франция, шу билан бирга бутун дунё эшитиб турган довулдек овоз янграйди. Бу овоз учинчи табақадан депутат этиб сайланган граф Мирабонинг овози эди: **“Биз бу ерга халқ иродаси билан тўпландик ва бизни фақат милтиқ найзаларигина тарқалишга мажбур этиши мумкин”.**

Бунга жавобан шўрлик қирол болаларга хос одатда ўзини полга ташлаб, жонсиз нарсани жазолайди. Қирол Неккерни истеъфога жўнатиб уни жазолашга қарор қилади. Ҳали қиролни қутқариб қолиши мумкин бўлган ягона одам Неккер эди.

Неккернинг истеъфоси пиликка ўт ёқди...

Пале-Роялда ёш адвокат оломонга мурожаат қилади: **“Мазлум халқни энди фақат бир нарсага даъват этиш қолди – Қўлингга қурол ол!”**

Оломон қурол-аслаҳа омборларига хужум қилади. Қуролланиб олишади. 14 июль куни золимлик ва мустабидлик тимсоли бўлган Бастилия томон минглаб парижликлар йўл олишади.

Бастилия кўпдан бери бош сиёсий қамокхона ҳисобланмасди. Унда бор-йўғи етти нафар маҳбус сақланаётган эди. Яқиндагина бу ерга саккизинчи ва жуда ғалати бир маҳбусни олиб келишганди. Кўзғолон арафасида у ҳам исён кўтара бошлайди. Камераси деразасидан халқни Бастилияга хужум қилишга даъват этиб, бақиради. Уни дераза ёнидан

олиб кетиб, жиннихонага жойлаштиришади. Бу ғалати махбуснинг исми – маркиз де Сад¹ эди.

Қолган етти нафар махбусни (икки нафари ақлидан озган) саксонта ногирон-ветеранлар ва ўттизтача швейцариялик аскарлар кўриқлаб туришарди.

Қалъа томон минглаб одамлар бостириб кела бошлашади. Ҳимоячилар ўқ узиб туришар ва оломонни тўпга тутмоқчи бўлишади. Лекин энди ҳеч нарса қила олмайдилар...

Қалъа қамоқхонасининг комендантлари маркиз Делоне эди. У Бастилия калитларини фақат қиролнинг вакилигагина бериш ҳуқуқига эга эди.

Комендант қирол вакили ҳам, ёрдам ҳам келмаслигини тушуниб турарди.

У қамоқхонани портлатиб бурчини адо этишга қарор қилади.

У кўлида олов билан порох ертўласида ўт кўйишга шай турганда ветеран офицерлар бунга йўл кўйишмайди.

Бастилия ҳимоячилари халққа таслим бўлишга қарор қилишади. Кўзғолончилар сардорлари билан музокара ўтказиб, ҳимоячилар хавфсизлиги ва афв этилиши эвазига қалъани уларнинг ихтиёрига топширишади. Бастилия узра оқ байроқ ҳилпиради.

Бастилия қаршисида жойлашган ва икки юзта деразаси бўлган улкан уйдан буюк Бомарше штурмни кузатиб туради. Милтиқ, қозик ва таёқлар билан қуролланган унинг минглаб Фигаролари қадимий қалъага бостириб кирганларини ўз кўзи билан кўради. Халқ ғалабасининг сўнгги сўзини ҳам кўриш унга насиб этади.

Бастилия олинади. Аниқроғи, вайрон қилинади. Қадимий қамоқхонада инқилобнинг машҳур ёзуви пайдо бўлади: “Бу ерда рақсга тушилади”.

Бу халқ рақси эди!

Бастилия таслим бўлиши ҳамоноқ рақслар бошланиб кетди.

Ғолиб халқ қалъани талон-торож қилиб бу ерда сақланаётган қироллик архивини – минг йиллик бебаҳо қўлёзмаларни майдонга олиб чиқиб ташлайди. Бу қўлёзмаларда Франция ўтмиши, қироллар тарихи муҳрланганди. Бу хазинани майдон узра сочиб юборишди. Қўлёзмаларни халқ шодиёналик билан босиб-янчиб рақсга тушди. Қўлёзмаларнинг сақланиб қолган жуда оз қисмида халқ ботинкалари изи бор...

Бу қувноқ рақслар қуйидаги ҳикоямизнинг биринчи эпиграфидир. Бошқа бир эпиграф ҳам бор эди – бу қалъа комендантлари маркиз Делоненинг узилган боши...

Ғазабдан жунбишга келган оломон комендантлари қалъа кўриқчилари кўлидан зўравонлик билан олишлари биланоқ уни Ратушага (шаҳар бошқармаси) олиб келиб, тилка-пора қилиб ташлашади. Бастилиянинг бечора кекса комендантининг найза учига санчилган бошини Париж кўчалари бўйлаб сазойи қилиб олиб юришди.

Таслим бўлган офицер ва аскарлардан бир нечтасини Бастилия ҳовлисида осиб ўлдиришади.

Хўш, қирол бу пайтда нима иш билан банд эди? Версалга, Людовикка чопар елдек учиб келади. Шу куни ов пайти қиролнинг омади юришма-

¹ Маркиз де Сад (1740–1814) – француз зодағони, ёзувчиси ва сиёсатчиси. У ўз асарлари ва ғояларида инсоннинг барча соҳада – ижтимоий, маънавий, сиёсий ва жинсий ҳаётда мутлақ эркинлигини тарғиб қилган. Унинг аёл ва эркак ўртасидаги жинсий алоқада бир-бирига жисмоний азоб бериш ва таҳқирлашни ташвиқ этган асарлари туфайли “садизм” атамаси пайдо бўлган. Маркиз де Сад умрининг кўп қисмини қамоқхоналар ва жиннихоналарда ўтказган. (*Таржимон*)

ганди. Ов – “Пайсалга солувчи”нинг ягона овунчоғи эди. Людовик бароридан келмаган овдан жуда хафа бўлиб ўз кундалигига мана бу сўзни қайд этганди: “Ҳеч вако”.

Бастилия олинган кун қирол кундалигида “Ҳеч вако” деган сўз ягона ёзув эди!

Тарих яна бир бор кулимсираганди.

Овдан кейин қирол Париждан келган чопарни қабул қилади. Парижда бўлаётган воқеаларни эшитиб: “Сиз бунга ғалаён деб ўйлайсизми?” сўрайди қирол.

– Йўқ, Жаноби олийлари, ғалаён эмас, *бу – инқилоб*, – деб жавоб беради чопар.

“Инқилоб рассоми” (уни шундай деб аташганди) буюк Давид кейинчалик инқилобнинг бош маданий лойиҳасини яратишга аҳд қилади – “Тўп ўйнаш залидаги қасамёд” полотносини чиза бошлайди.

Тўп ўйнаш учун мўлжалланган залда тўпланган барча депутатлар портретлари етмиш метрлик жуда улкан картинада акс этиши лозим эди. Юзлаб башаралар!

Давид ишни тўхтатиш зарурлигини англаб етгунга қадар тўрт йил давомида мазкур полотно устида ишлайди. Чунки полотнони кўргазмага қўйишнинг иложи қолмайди. Картина ўртасида депутатларни қаршилик кўрсатишга даъват этиб турган Миллий кенгаш раҳбари депутат Бальининг бу пайтга келиб гильотинада боши кесилганди. Ана шу тарихий залда инқилоб учун йиғилган ва Бальи томон қўл чўзиб турган бошқа депутатлар ҳам айнан инқилоб туфайли жаллод кундасига бош қўйишганди.

Ҳикоямизнинг яна бир эпиграфи ана шундан иборат.

II ҚИСМ

Кейин воқеалар дарёдек гувиллаб оқа бошлади!

Энди кулаб тушаётган пайтда майда ва арзимас одамга айланиш учун ҳокимият тепасига янгидан-янги баҳайбат кишилар кўтарила бошлайдилар...

Империя яқсон бўлишидан аввал бизнинг маликамизда¹ уйғонганидек, айти шу пайт Антуанеттада ҳам тасаввурга сиғмайдиган ғайрат-шижоат уйғонади.

У барча давлат ишларига аралашади. Куни кеча асосий шиори “Кўнгилхушлик қилинг!” бўлган қиролича махфий белгилар қўйилган сирли хатлар ёзишга муккасидан кетади. Кечалари билан чет элларга мук тушиб хатлар ёзади. Сирли мактублар орқали акаси ва Европанинг бошқа монархлари билан доимий алоқада бўлади. Улардан Францияда бўлаётган воқеаларга аралашни ўтириб сўрайди.

“Миллий кенгашнинг ҳар бир декрети бизни ҳокимиятдан узоққа суриб ташламоқда”, деб ёзади қиролича.

Ҳақиқатан ҳам, Парижда инқилобий декретларнинг кети узилмайди. Одамларнинг табақага бўлиниши бекор қилинади. Маркиз, граф, герцог унвонлари тугатилади. Ҳамма тенг бўлган Янги тарих бошланади. Дарвоқе, инқилобий Францияда икки кишининг унвони сақланиб қолади: “Бутун Европа, жаҳон ва Франция мени граф Мирабо сифатида билади”, деган граф Мирабонинг ва албатта герцог Орлеанскийнинг.

¹ Россия императори Николай II нинг хотини Александра Фёдоровна (1872–1918) назарда тутилмоқда (*Таржимон*).

Герцог унвонини сақлаб қолади, бироқ фақат инқилобий қўшимча билан – герцог Эгалите¹. Яшасин Тенглик герцоги!..

Эътикод эркинлиги. Матбуот эркинлиги. Ва ниҳоят, улуғвор декрет – Фуқаролик ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги декларация. Маърифатчиларнинг орзулари ҳаёт ҳақиқатига айланди. Декларация тантанавор эълон қилади: “Барча инсон озод ва тенг ҳуқуқли туғилади. Озод, тенг ҳуқуқли бўлиб яшайди ва зулмга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқига эга”.

Марс² майдонида Озодлик меҳроби қад ростлайди.

Шу кунларда Версалга Фландрия полки етиб келади. Антуанетта учун ўтмишни эслаш ва унутилиб кетган “Яшасин қиролича!” деган сўзни эшитиш имконияти туғилади.

Етиб келган гвардиячи полк шарафига қабул маросими уюштирилади. Вино дарёдек оқади ва қирол ҳамда қиролича шарафига қадахлар кўтарилади. Тўғри, орада кимдир “Миллат учун!” деб қадах кўтаради. Аммо уни шоҳона базм аҳли якдиллик билан қўллаб-қувватламайди.

Эртаси куниёқ Версалда бўлиб ўтган бу базми жамшид Парижга маълум бўлади. Очликдан силласи қуриган Парижга. Чунки Инқилоб сир-синоатли хоним – у пайдо бўлган жойда шу ондаёқ озик-овқат ғойиб бўлади.

Худди 1917 йил Петербургда бўлгани каби Парижда ҳам нон йўқолиб қолади. Версалда бўлиб ўтган шоҳона зиёфат ҳақида Парижда одамлар ғазаб билан гапирари. “Қиролича учун!” деб қадах кўтаришган, аммо “Миллат учун!” қадах кўтаришдан бош тортишга қандай журъат этишиди, деб ҳамма жаҳл ўтида ёнарди.

Ғазаб оловида ёнган барча норозилар Пале-Роялда жам бўлишади.

Камиль Демулен ёзганидек: “Ғазабланган саккиз минг Юдиф³лар Версаль томон юриш бошлашди”. Чунки ана шу саккиз минг одам ичида Пале-Роялда эркаклар хизматида бўлган фоҳишалар ва Париж бозорларида савдо қилувчи шаддод аёллар жуда кўпчиликни ташкил қиларди. Демулен уларни тантанали равишда Юдифлар деб эълон қилади.

Ҳаво шу куни булутли эди. Совуқ ёмғир ёғарди. Ёмғирдан ўзларини тўсиш учун аёллар узун кўйлақларини бошларига соябон қилиб олишди.

Ўша замон муаллифлари баъзи юбкалар остидан сержун оёқлар намоён бўлди, деб ёзишганди. Оломон ичида хотинлар кийимини кийиб олган кўплаб эркаклар ҳам бор эди.

Ғазабга тўлган Юдифлар юришини машҳур Камиль Демулен ёзиб қолдирган.

Шу ўринда Демулен ҳақида ҳикоя қилиш учун кичик чекиниш қиламиз.

Камиль бизнинг Бухаринга⁴ жуда ўхшаб кетиши ҳақида Ромен Роллан гапирганди. Ҳақиқатан ҳам Демулен Бухарин сингари жуда яхши таълим олган ва нозик қалб эгаси эди... Бу нозик қалб соҳиблари... шафқатсиз мақолалар ёзишарди! Демулен ўз мақолаларида фуқароларни Брут⁵ каби иш

¹ Эгалитаризм – жамиятда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий тенгликни таъминлаш ғояси (*Таржимон*).

² 1751 йил Людовик XV камбағаллашиб қолган зодагонларнинг ўғил фарзандлари учун Ҳарбий мактаб ташкил қилади. Ҳарбий мактабнинг олд қисмида парад ва маршлар ўтказиш учун жуда катта майдон барпо этилади ва бу майдон Марс илоҳи номи билан “Марс майдони” деб юритилади. 1790 йил 14 июль куни айнан шу майдонда Франциянинг биринчи конституциясига қасам ичиш маросими ўтказилади. (*Таржимон*)

³ Яҳудийларнинг кўхна Аҳд китоблари ичига кирувчи “Юдиф китоби” персонажларидан бири. Яҳудийларнинг зулмкорларга қарши курашининг рамзига айланган аёл. (*Таржимон*)

⁴ Николай Иванович Бухарин (1888–1938) – рус инқилобчиси, коммунистик партия ва совет давлатининг сиёсий арбоби. 1937 йил қатағонга учраб, 1938 йил отиб ўлдирилган.

⁵ Марк Юний Брут (милоддан аввалги 85- миллоддан аввалги 42 йиллар) – Рим сиёсий арбоби ва ҳарбий саркарда. Юлий Цезарнинг яхшиликларини унутиб, хиёнат қилган ҳамда уни ўлдирган. (*Таржимон*)

тутишга ва инқилоб учун керак бўлса Неронга¹ айланишга даъват этарди.

Бу ашаддий инқилобчи Люсиль Дюплесси исмли қизни ғоятда назокат билан қаттиқ севарди.

Инқилоб учун тарки дунё қилганлар Камилнинг оташин муҳаббатига шубҳа билан қарашади.

“Биз осиб ўлдирган ва қамоққа ташлаган барча зодагонлар Ватан учун қанчалик хавфли бўлса, муҳаббат оловида бир тўшакка ётаётган эр-хотинлар ҳам шунчалик хавфлидир. Руҳан ва вужудан мустаҳкам бўлиш учун ҳар бир фуқаро хотини ёки ўйнаши билан севги майлларига берилмасдан, каравотда ёлғиз ўзи ухлаши лозим”, – деб ёзган эди инқилобий журналистлардан бири.

Аммо “руҳан ва вужудан мустаҳкам” инқилобчилар ичида республикага хос эр-хотин учун алоҳида-алоҳида каравот ғояси ўз издошларини топмайди.

Демулен ва Люсилнинг никоҳ маросими машҳур Сен-Сюльпис черковида бўлиб ўтади. Улар яшаган уй ҳам, хонадон ҳам сақланиб қолган. Бу уйнинг деразалари ҳали-ҳамон машҳур театрга тикилиб турибди.

Айни шу хонадонда никоҳ базми уюштирилади.

Маросимга энг машҳур инқилобчи ёру биродарлар тўпланади. Жиронда департаментидан депутат этиб сайланган ва депутатларнинг доҳийси, ажойиб нотик Бриссо ва Камилнинг энг яқин дўсти бўлган – У ҳам шу ерда эди...

Ўша оқшом қадимий никоҳ одатига кўра гўзал Люсилнинг оёғига пайпоқни тутиб турадиган резина боғични У кийгизиб қўяди.

У Авлиё Людовик лицейида Демулен билар бирга ўқиганди, У никоҳ маросимида Демулен тарафидан гувоҳ бўлганди... Ҳа, У пешонаси тиртиқ, кўзлари чуқур жойлашган кичкина одам. Миллий кенгашда унинг номини кўпинча адаштириб юборишарди, парикка мўл-кўл пудра сепганлиги ва ҳаяжонли нутқлари устидан кулиб юришарди... Ҳа, ҳа, топдингиз – У бутун инқилобий биродарларнинг барчасини бошини танасидан гильотинада жудо қиладиган Робеспьер эди. Тўйда шод-хуррам иштирок этиб турган олтмиш нафар меҳмоннинг бошини эшафотда гильотина тиғи кесади. У инқилобчи дўсту биродарларини ўлимга йўллар экан, дўсти Камилни ҳам, унинг гўзал хотинини ҳам эсдан чиқармайди...

Севишганларнинг никоҳ маросими бўлиб ўтган Сен-Сюльпис руҳонийлари ҳам Парижнинг барча руҳонийлари каторида кундага бош қўйишади.

Люсилнинг бежирим оёқларига пайпоқ резинасини ўз кўли билан боғлаб қўйган айнан шу жаноб бу қонли базмни қўллаб ва қутлаб туради.

Бироқ, келинлар, яна ўша инқилобий Юдифчиларнинг юришига қайтайлик.

Улар Версалга яқинлашиб келишади. Тартиб сақлаш учун аёллар оломони ортидан Миллий гвардия юра бошлайди.

Америка штатлари озодлиги учун уруш қахрамони, генерал маркиз Лафайет Миллий гвардия бошида турарди. Бироқ маркиз Лафайет ўз гвардияси устидан ҳукмронликни тобора йўқотиб бораётганлигини ҳис этади. Чунки инқилобнинг янги югурдаги шитоб билан ишга тушиб кетганди. Улар инқилобчи-маркизлар гапига кулоқ солмай қўйишганди.

¹ Нерон Клавдий (37–68 йиллар) – 54 йилдан Рим императори. Жуда шафқатсизлиги билан танилган. Орқа-олдига қарамасдан барчани ўлимга маҳкум этаверган. Унинг буйруғи билан Рим шаҳрига ўт қўйилган. (Таржимон)

Шу куни булутли ҳаво бўлса-да, қирол севимли иши – ов билан банд эди. Қирол ранжиб овни тўхтади. Саройдан чопар ва Париждан министр Сен-При келганди. Уларнинг каретасида йиғилиш бўлиб ўтади. Чопар улкан оломон саройга яқинлашиб қолганлигини хабар қилади. Министр Сен-При йиғилишга яқун ясаб шундай дейди:

– Жаноби олийлари, улар сизни Парижга олиб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Бироз жим қолиб, кейин қўшимча қилади: – Агар сизни Парижга олиб кетишса, унда тожу тахтдан айрилдим деяверинг!

Қиролнинг олдида икки йўл қолганди.

Биринчиси – гвардиячиларга Юдифчилар оломонига қарага ўт отиш учун буйруқ бериш. Мехрибон қирол ҳеч қачон бунга йўл қўймасди. У “Аёлни уриш мумкин, фақат гул билан” деган Людовик Ўн тўртинчининг авлодидан эди.

Аммо ўша вазиятда соғлом ақлга тўғри келадиган иккинчи йўл бор эди – Фландрия полки билан биргаликда Версални тарк этиш. Франция тарихида қироллар кўп маротаба қилган – исёнчи Париждан узоқроққа бориб туриш энг мақбул йўл эди. Кейинчалик армия билан пойтахтга келиб ғалаённи бостириш учун ҳам худди шу йўлни тутиш лозим эди. Аммо бу қирол “ишни пайсалга солувчи” эди. Гап бу ерда оддий қатъиятсизликда эмасди. Худди бизнинг охириги подшодек у ўзини қурбонликка аталган кўзичокдек тутишида эди.

“Мен кўп азоб-укубат чеккан Иова куни дунёга келганман... Мен даҳшатли синовларга маҳкум этилганман”, деган эди Николай Иккинчи.

Людовикнинг ҳам кулгили эртагининг муқаддимаси бор эди: **“Нима иш қилмай – ҳаммаси бахтсизлик келтиради”**.

Буюк тўнтаришларни амалга ошириш учун тарих ана шундай персонажларни танлайди.

Қирол саройга қайтади ва кута бошлайди. Ва оломон Версалга қадам қўяди.

Кучли ёмғирдан аъзойи бадани ивиб кетган, оч ва ғазабдан қони қайнаган тўда дастлаб Миллий кенгаш томон йўл олади.

Депутатлар Юдифчиларнинг бир неча вакиласини Версал саройи ичига олиб киришади.

Учрашув бўлиб ўтади: бир томонда Франция қироли, қарама-қарши томонда эса куни кеча бозорда балиқ сотиб юрган, оғзидан боди кириб шоди чиқадиган ва Пал-Роялда фоҳишаллик билан кун кўриб юрган аёллар.

Қирол ниҳоятда назокат билан гаплашади. Сарой ертўлаларидаги барча ун захираларини Парижга, оч-наҳор одамларга юборишга ваъда беради. Қирол ҳузурига кирган оломон вакилларини қиролнинг каретаси уй-уйларига олиб бориб қўйишини билдиради. Қирол бу аёллар Версални тезроқ тарк этиши учун ҳамма ишни қилишга тайёр эди. Хонимлар қиролнинг илтифотига қойил қолишади. Бир хоним қиролнинг одоби ва меҳридан қаттиқ ҳаяжонланиб, ҳатто ҳушидан кетиб қолади.

Хонимлар оломон олдида чиқиб, ғалаба қозонганларини билдиришади. Бироқ Юдифчилар бақириб юборишади: “Йўқолсин сотқинлар!” Чунки тўда ичида мутлақо бошқа ишларни режалаштириб турган одамлар бор эди.

Шу орада етиб келган Миллий гвардия оломонни ўраб олади. Қоронғи тушиши билан Юдифчилар тунаш учун ҳар томонга тарқай бошлашади.

Париждан келган хонимлар бу тунни қандай ўтказишди? Камтарона жавоб берадиган бўлсак: ҳар хил...

Ёш жувонлар Фландрия полки ва Қирол гвардиясининг иссиқ казар-маларида меҳмондўст солдат ва офицерлар кучоғидан ўзларига жой топишди. Ёши ўтиб қолганлар эса эрталабгача давом этган ёмғирдан устунлар тагида жон сақлашди.

Миллий гвардия кўмондони Лафайет ухлаш учун меҳмонхонага жўнаб кетади.

Бироқ инқилоб пайти ухланмайди. Инқилоб уйқусиз тунларни бошидан кечиради. Америка Штатлари озодлиги қаҳрамони, Миллий гвардия кўмондони мазза қилиб ухлаб ётган пайтда қутурган оломон Версал саройига бостириб киради. Энг ажабланарлиси, аввал ҳеч қачон саройда бўлмаган бу одамлар зинапоялар қаерда-ю махфий эшиклар қай томонда – аниқ билишарди.

Бундан ташқари саройнинг кўпгина эшиклари қулфланмаганди...

Манфур ва жирканч қиролича ётоғига олиб борадиган зинапоя томон тўда шитоб ва шиддат билан борарди. Йўл-йўлакай: “Австриялик аёлга ўлим!” (улар Антуанеттани “австриялик аёл”, “австриялик фоҳиша” деб аташарди. Бизда ҳам охирги маликани “немис аёли” деб аташгандек) деб бакириб боришарди.

Мария-Антуанетта ётоғини кўриқлаб турган гвардиячилар қиличларини яланғочлаб жангга шай туришади. Улар: “Қиролича, дарҳол қочиб қолинг!” дейишга улгуришди холос. Тўқнашув қисқа бўлди. Бир кўриқчи қорнига қилич санчилади, иккинчисининг боши найза учида ўйнай бошлади.

Бостириб кирган тўда Антуанеттанинг қулфланган ётоғи эшикларини бузаётган пайтда қиролига тўғри қирол ётоғига олиб борадиган яширин зинапоя орқали (аввалги Людовиклар шу зинапоя орқали ўйнашлари ёнига боришарди) хонани тарк этганди.

Бу пайтда уйқудан уйғониб кетган Лафайет отга ирғиб минади-ю сарой томон елдек учиб кетади.

Саройни эгаллаб олган оломон Миллий гвардия бошлиғини ичкарига ўтказиб юбориш учун қош-қовоғи уйилиб икки томонга сурилиб йўл очади.

Оломоннинг: “Қирол ва қироличани балконга олиб чиқинг!” деган ғазабнок бақир-чақирлари остида Лафайет қирол ётоғига кириб келади.

Ғазабга минган оломон ва гвардиячи аскарлар устидан изм-ихтиёрни йўқотган маркиз Лафайет: “Жаноби олийлари, оломонни ховуридан тушириш учун... балконга чиқишга тўғри келади...” дейди.

Ва улар саройнинг асосий эшиги устидаги балконга чиқишади. Биринчи бўлиб қирол кўриниш беради ва унинг ортидан болалари кўлидан ушлаб олган қиролича чиқиб келади.

Нафратга учраган ва одамлар ёмон кўрадиган пулхўр – “австриялик аёл” оломон қаршисида турарди. Оломон милтиқ ва найзалар билан қуролланганди. Ва албатта инқилобнинг севимли қуроли – тошлар ҳам одамлар кўлида эди.

У ҳамма нарсани тушуниб турса-да, лекин ғурур билан ва оломондан ҳазар қилиб бошини баланд тутарди. У бош эгишни билмасди. Кейинчалик қироличани Консьержери қамоқхонасига олиб келишганида сал эгилиб кириши керак бўлган жойда, бошини тик тутгани учун пешонасини камера эшиги кесақисига уриб ёради.

У учун бу даҳшатли лаҳзалар умрининг охири бўлиши мумкин эди. Маркиз Лафайет қутқаради. Маркиз балконга чиқиб келиб қиролича

қаршисида назокат билан бош эгади ва унинг қўлини ўпади. Оломон французлар эканлигини дарҳол эсга олади. Ўша пайт у охирги марта “Яшасин қиролича!” деган ҳайқирикни эшитади.

Кейин худди эс-хушини йиғиб олгандек оломон: “Қирол ва қироличани Парижга ҳайданг! Новвойхона ва новвойларни Парижга кўчиринг!” деб ҳайқира бошлади.

Ва улар Париж томон йўл олишади. Бу мотам маросими эди. Олдинда тўпларни судраб Миллий гвардия борарди. Гвардиячилар милтиқлари учига байрамона гуллар қадалганди. Уларнинг ортидан ун ортилган элликта карета йўлга чиққанди. Энг охирида эса бир пайтлар тахтга уни олиб келган ва қудратли бўлган қирол Людовик олтин каретада йўлга тушади. Ҳокимиятдан жудо бўлган қирол ва таҳқирланган қиролича болалари қуршовида жим кетиб боришарди.

Саккиз юз йиллик монархия ана шу тариқа ўлиб борарди.

Улар Парижга кириб келишади. Қирол оиласи Тюильри саройига қўниши белгиланганди. Бу саройга қирол кўпдан бери қадам босмаган ва шу боис у қаровсиз аҳволда эди.

Бироқ Тюильри саройи томон боришаркан, йўл-йўлакай шаҳар мэрияси олдида тўхташга тўғри келади.

Бу ерда унутилмас демократия саҳнаси намойиш этилади: Франция қироли ва куни кеча Миллий кенгаш бошлиғи бўлган, бугун эса Париж мэри ҳисобланган Бальи биргаликда балконга чиқиб келади. Оломонни қойил қолдириб улар бир-бирларининг қўлларини маҳкам ушлаб олган эдилар. Қирол бошига машҳур қироллик шляпасини кийган ва шляпага инқилобнинг уч рангли нишони... қадалганди! Бўлғуси икки мурда ана шу тарзда қўл ушлашиб туришарди. Инқилобчи Бальига ҳам, тахтдан ағдарилган қиролга ҳам бир хил қисмат ҳозирлаб қўйилганди.

Қирол хонадонининг Тюильри саройидаги ҳаёти бошланади. Сарой атрофини Миллий гвардия аскарларидан иборат қоровуллар ўраб олади. Улар қиролни ҳам қўриқлаб, ҳам унга кўз-қулоқ бўлиб туришарди. Людовик де-юро ҳали-ҳамон Миллат қироли, де-факто эса унинг асири эди. Кечқурунлари гвардиячилар командири маркиз Лафайет келиб текшириб кўрарди: севимли халқидан қочиб кетмадимикин, жонажон халқини қирол тарк этмадимикин?

Тюильрида яшар эканлар, улар мактуб олишади.

Бу ҳозиргача тарихчиларни безовта қилиб, ҳаяжонга солиб келаётган машҳур мактуб эди. Қиролга хатни... буюк инқилобчи Мирабо ёзганди! Франциянинг энг баобрў ва таъсирчан одами. Унинг овози ва сўзи Миллатнинг овози ва сўзи ҳисобланарди.

Бироқ мард Мирабо – эътиқоди жихатидан конституцион монархист эди. Мирабо ва унинг издошлари учун инқилоб ўз мақсадига эришганди. Мустабид тузум ағдарилганди. Энди улар ўзларига зарур бўлган Конституцияни қабул қилишга қиролни мажбур этишади ва шу билан иш тамом-вассалом!

Инқилоб уйғотиб юборган иблисона кучлар қандай иш тутишини ва инқилоб оқими мамлакат ва халқни қай томонга оқизиб кетишини Мирабо сеза бошлаганди. Бироқ у бир нарсани тушунмасди: инқилоб ҳаракатга келтирган қора ва ёвуз кучни энди тўхтатиб бўлмасди...

Инқилобни амалга оширганлар, инқилобни бошқара олмай қолишганди. Биз инқилобнинг отасимиз, деб ўйлашарди улар.

Эслаб қолайлик: инқилобнинг отаси бўлмайди. Унинг фақат ночор ва нотавон фарзандлари бўлади холос.

Инқилобни бошлаш мумкин, лекин уни қандай яқунлашни ҳеч ким билмайди?!

Мирабо ўзлари юзага келтирган шиддатли ва кучли оқимни тўхтатиш ихтиёримизда, деб ишонарди. У ўзининг меморандум-мактубида халқни қандай қилиб тинчлаштиришни Людовикка тушунтирганди. Энг аввало масъулиятни ўз бўйнига оладиган министрликлар тузиш лозим. Халқ ҳозир ишониб турган одамларнигина министр этиб тайинлаш керак. Табиийки, бу министрларнинг, яъни ҳукуматнинг раҳбари Мирабо бўлиши шарт. Чунки ҳозир Мирабо Франциянинг норасмий ҳукмдори – шу боис уни ҳукумат бошлиғи этиб тайинлаш адолатдан бўлади.

Бироқ хатда кишида жирканиш туйғусини уйғотувчи бир пункт бор эди – Мирабо қиролдан пул сўраганди.

Шу нарсага эътибор бериш лозимки, Мирабо нуқтаи назаридан бунинг ҳеч бир уяладиган жойи йўқ эди. Унинг наздида яширин бўлса-да, барибир ўз ҳукмдори хизматига қайтаётганди. Хизмат учун эса ҳақ тўлаш лозим. Аёлларни, аёл бўлганда ҳам жуда кўп аёлни яхши кўрадиган бу пулхўрга пул доимий ва катта миқдорда зарур эди.

Қиролича дастлаб бу мактубни такаббурлик ва ичикоралик билан кутиб олади. Антуанетта: **“Умид қиламанки, биз жаноб Мирабонинг ёрдамига мухтож бўлар даражада бахтсизликка дуч келмасмиз?”** дейди беписанд. Бироқ ҳаёт уни ҳам ўйлашга, ақл билан иш кўришга ўргатганди. Бироз ўйлаб, бошқа бунақанги иттифоқчи топилмаслигини тушуниб етади.

Қирол инқилобий Франция қиролининг ёрдамини қабул қилади.

Версаль боғида Мария-Антуанетта Мирабо билан яширин тарзда учрашади. У илк бор Мирабонинг ахлоқсиз, хунук ва чечакдан илма-тешик бўлган башарасини ва доимо худди от ёлидек хурпайиб турадиган сочини яқиндан кўради. Бу чехра аёлларни дастлаб қаттиқ кўрқитиб юборса, кейинчалик қаттиқ ўзига тортарди!

Улар нима ҳақида гаплашиб олганлари номаълум.

Аммо суҳбат якуни маълум: **“У жуда ажойиб аёл, олийжаноб ва жуда бахтсиз. Бироқ мен уни кутқараман”**, – деб айтганди Мирабо.

Қиролича ғалаба қилганди!

Мирабо монархияга ёрдам беришга шошилади. Якобин клуби тузилади.

Якобин клуби энг қудратли ташкилотга айланади. Якобинчилар – бу ном турдош номга айланиб, бутун Европага янграйди.

Конституцион монархист бўлган Мирабо бу клубнинг фаол аъзоси эди. Аниқроғи, унга аъзо бўлиб улгурганди. Чунки тез орада бу клубдан барча монархистлар ҳайдаб солинади. Клубда инқилобнинг янги босқичида Инқилоб исмли шафқатсиз ойимчага керак бўладиган инқилобчи-радикаллар қолади холос.

Тарихнинг ўзига хос ақл бовар қилмайдиган эврилишлари бор. Ўша пайтда Мирабо қиролга жуда катта ёрдам кўрсатиши мумкин эди. Аммо Тарихга қирол керак бўлмай қолганди. Ва Мирабо... вафот этади! Сиз кўпгина манбаларда уни меъёрни билмаслик ҳалок қилди деб ўқийсиз – у француз виносини жуда хуш кўрарди. Винодан кўра ҳам аёлларни яхши кўрарди. Ва аёллар ҳам уни ёқтирарди.

Унинг сеҳрли кучи ва мафтункор нутқларини эшитган аёл хунук башарасини ёддан чиқариб юборарди. Графнинг махбубалари сони жуда кўп

эди. Ишонинг, унинг паҳлавонларга хос соғлиги бунга дош бера оларди. Бундан ташқари Мирабога ўхшаган одамларга аёлларнинг кўплиги заруратга айланганди – бу нарса унга зарар эмас, наф келтирарди.

Аслида эса меъёридан кўп вино ва аёл эмас – уни Инқилоб ўлдирганди!

Инқилоб – қон сўрадиган вампирдир. У инсоннинг қонини ичади, қонини сўради. Ҳозиргача тарихчилар Ленин билан қандай воқеа содир бўлганди, Ильич нима касалликдан вафот этганди, деб тахмин қилишади. Француз инқилобининг дохийси Мирабодек, Ильичнинг ҳам Инқилоб номли вампир қонини ичганди.

Хўш, шундай қилиб Мирабо ўлади. У келажакни кўра билганди ва ўлим тўшагида: “Юрагимда монархиянинг вайроналари. Энди уни ғалаёнчилар битта-битта ташиб битиришади”, дейди.

У қуёш чарақлаб турган кунда, жуда қувноқ холда бу дунёни тарк этади. Зангори осмонга узоқ тикилиб туриб, кейин кулиб шундай дейди: “Қандай гўзал бу олам! Тепада мабодо Худо бўлмаса, ҳеч бўлмаганда унинг амакиваччаси бўлса керак”.

Мирабонинг ўлиmidан кейин қирол оиласи ихтиёрида бир йўл қолганди. Дарвоқе, бу йўлни Мирабо ҳам таклиф этганди: хорижга, инқилобий Франция душманлари ва қўшинлар олдига қочиш. Қирол иккиланиб қийналиб кетади. Қиролича қочиш ҳақида мардона бир тўхтамга келади. Мирабо ўз вақтида уни “бутун қирол оиласида ягона эркак” деб атаган эди.

Аллақандай бир жаноб қочишни ташкил қилишга киришади.

Шу ерда ҳам навбатдаги бир чекиниш қилсак. Инқилоб талотўплари пайтида қироличанинг ёнида садоқат билан ким қолганлигига назар ташлаш учун.

Сон-саноксиз памфлетларда кўплаб эркаклар “шахватпараст австриялик аёл”нинг ўйнашлари сифатида тилга олинади. Ҳақиқатан эса бу эркакларнинг бирортасини қиролича яқинига ҳам йўлатмаган. Бу ифлос памфлетларда қироличанинг ягона ўйнаши номи тилга олинмаганди...

Ўн тўққизинчи асрнинг ўрталарига келиб Антуанетта “мўъжизавий тарзда покдомон аёлга айланиб қолган” пайтда уларнинг фожиавий муҳаббатлари ошкор бўлади.

Бизда ҳам, жаҳон тарихида ҳам кўп маротаба бўлгани каби монархия тикланганидан сўнг бўлиб ўтган воқеаларга энди бошқа кўз билан қарала бошланади. Тириклигида Мессалина¹ деб эълон қилинган Антуанетта ўлиmidан сўнг бироз вақт ўтиб фақат ўзининг шўрлик эрини севган садоқатли хотин, маъсума аёл қиёфасида намоён бўлади.

Бироқ ўн тўққизинчи аср ўрталарига келиб швед зодагони граф Ферзеннинг авлоддан авлодга ўтиб келаётган хонадонидан қизил лента билан боғланган ўн учта хат топилади. Бу мактублар граф Ферзенга йўлланган бўлиб, уни ўша бизга таниш ажи-бужи дастхати билан Мария-Антуанетта ёзганди. Бу хатлар нашр қилинган.

Ферзен авлодлари бу ажойиб севгини ошкор қилувчи жумлаларни ўчириб ташлашга уринишган. Лекин улар хатлардаги ана шундай ўринларнинг барчасини бутунлай ўчириб ташлашни ё уддалай олишмаган ёки хоҳлашмаган.

¹ Валерия Мессалина (17/20–48 йиллар) – Рим императори Клавдийнинг учинчи хотини ва Британик ҳамда Клавдий Октавининг онаси. Унинг ахлоқсиз ва бузуқ турмуш тарзи суюқоёқ ва фохиша аёлларнинг образини ифода этувчи тимсолга айланган. (*Таржимон*)

Ана шу тариқа Антуанетта томонидан ёзилган: “Дунёдаги мени энг яхши кўрадиган ва мен чин юракдан севадиган инсон!”, “Менга хат ёзинг! Сизнинг мактубларингизсиз мен ақлимдан озаман...” сингари иқрорлар дунё юзини кўради.

Ферзеннинг опасига ёзган хатлари ҳам топилади. Бу мактубларнинг бирида граф шундай деб ёзади: “Мен севган аёл ҳеч қачон менинг хотиним бўла олмайди. Шу боис мен бошқа ҳеч кимга ва ҳеч қачон уйланмайман”.

Графнинг кундалигидан ҳам кўп нарса ойдинлашади.

Улар бир-бирини кўрган куниёқ севишиб қолишганди. Граф қироличанинг шаънини булғамаслик учун кўлидан келган барча ишни қилади. Чунки, ўзи тан олганидек, “Антуанетта қалбимнинг қироличасига айланди”. Ўрталаридаги муҳаббат ва туйғулар барчага ошкор бўлишидан чўчиб, Ферзен Америкага қочиб кетади. Америка Штатлари мустақиллиги учун бўлиб ўтган урушда иштирок этади.

Парижга Лафайетнинг адвокати бўлиб қайтиб келади...

Қиролича тахт ворисини дунёга келтирганидан сўнг, инқилоб арафасида улар ошиқ-маъшукларга айланишади. Трианон саройининг уй печкаси ортида Ферзен учун яширин хона бор эди...

Қиролича айнан унга – граф Ферзенга – қочишни тайёрлашни топширади.

Россиядаги инқилобдан кейин бизнинг охириги подшомиз тўғрисида – “Тарк этилган подшо оиласи” номли китоб чиқади. Бу сарлавҳа бемалол Людовик ва Антуанетта ҳаёти ҳақида ҳам ҳикоя қилиши мумкин. Худди бизнинг подшо оиласига ўхшаб француз қироли ва қироличаси ўзларини барча тарк этиши учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишганди. Қочиш учун ёрдам ва пулни граф Ферзен фақат... рус баронессасидан топади! Баронесса Корф нафақат пул, шу билан бирга Париждан чиқиб кетиш рухсати олинган паспортни ҳам граф кўлига тутказди. Хаёлим паришон бўлиб паспортимни печкага ташлаб юборибман, деган баҳона билан баронесса янги паспорт олади.

(Кейинчалик Ферзен Антуанеттанинг Австриядаги қариндошларидан олийҳиммат баронессага пулни қайтаришни сўраб беҳуда илтижолар қилади. Ҳатто у бизнинг императрицамиз Екатеринадан ҳам ёрдам сўрайди. Аммо баронессага ҳеч ким бир тийин ҳам бермайди. Графнинг ўзи эса бу пайтга келиб бор-йўғидан айрилганди.)

Шундай қилиб, швед графи ва рус баронессаси қирол оиласи қочишини ташкил қилишади.

Баронесса биринчи бўлиб йўлга чиқади ва соғ-омон Россияга етиб келади. Улар-чи?.. Улар эса бўлғуси операцияда ролларни тақсимлашади. Трианон театрининг ёрқин актрисаси, Розина ролини муваффақиятли ижро этган Мария-Антуанетта Корф хонимнинг хизматкори ролини ўйнаши керак эди. Корфнинг ўзи эса қирол болаларининг тарбиячиси мадам де Турзель ролида чиқиши белгиланади. Корфнинг синглиси ролини қиролнинг синглиси малика Елизавета ўйнайди. Қирол билан аҳвол анчайин мушкул эди. Людовик баронесса Корфнинг камердини ролида чиқади. Қиролнинг машҳур шляпаси билан нима қилмоқ керак? Жаноби олийлари жуда қийинчилик билан бўлса-да хизматкорлар бош кийимини кийишга рози бўлади. Қиролнинг фарзандлари баронесса Корфнинг болаларига айланади...

Граф Ферзен каретани Париждан ташқарига олиб чиқишни таъминлаши лозим эди.

Бу қочиш аввалбошданок муваффақиятсизликка юз тутиб, барбод бўлиши аниқ эди.

Қирол оиласининг барча аъзолари бирга кетишга қарор қилганларидан гапни бошласак. Яна мадам Турзелнинг ҳам улар билан бир бўлишини айтмайсизми! Этикет шунга талаб қиларди – қирол болаларининг тарбиячиси доимо бирга бўлиши шарт.

Шу боис уларга жуда катта фойтон керак бўлади. Ферзен оила аъзоларининг барчаси жойлашадиган фойтонни топади. Бу Германияда ясалган машхур “Берлин” эди. Бироқ улкан ва қимматбаҳо экипаж қаердан ўтмасин ва айниқса кичик шаҳарларда – дарҳол барчанинг эътиборини ўзига тортади. Бу фойтонни тортиб бориш ва йўлда уларни алмаштириш учун жуда кўп от керак эди. Буларнинг барчаси қочиб бораётганлар учун анча ноқулайликлар туғдирарди.

Яна бир нарса... Барча француз генералларидан бу ишга бош кўшишга ягона бир генерал зўрға рози бўлади. Бу маркиз Буайе эди.

Хўш, нега у розилик билдирганди? Чунки унинг ихтиёрида немис драгун полки бор эди. Маркиз уларнинг садоқатига ва хиёнат қилмаслигига ишонарди. Француз аскарларига эса ишониб бўлмасди – қирол оиласига халқнинг “муҳаббати” шунақа эди.

Қочиш жаноб Бомаршенинг пьесалари воқеалари асосида кечади. Париж шаҳри жаллоди Сансон эътироф этганидек, Инқилобдан кейин хабар етказувчи пойлоқчилар “тасаввурга сиғмас даражада кўпайиб” кетганди. Тюильри саройи Миллий кенгаш хабаркашлари билан тўлиб-тошганди. Қирол кимга ишониб, кимга суянишни билмасди.

Вақт тун ярмига яқинлашганда Лафайет қирол оиласи саройда эканлигига ишонч ҳосил қилиб ухлагани кетади.

Этикет қоидаси бўйича қирол ётишдан олдин ипнинг бир учини камердинернинг қўлига боғлаб сўнг уйкуга кетиши керак – истаган вақтда ипни тортиб хизматкорни чақириш мақсадида.

Эндиликда эса қирол ҳатто ўз камердинерига ҳам ишонмасди. Шу кеча ипнинг бир учини каравот оёғига боғлаб кўяди. Кейин овоз чиқармай Людовик Ўн тўртинчи ўйнашлари ёнига чиқадиган яширин эшиккача эмаклар боради. Людовик “Кўёш қирол”нинг маъшуқаси Луиза де Лавальер хонасига кириб ливрея (кучер, дарвозабон сингари хизматкорларнинг заррин уқали формаси) кийиб саройдан соғ-омон чиқади.

Қирол ўзининг иш хонасида халққа мурожаат ёзиб қолдиради. У депутатларни монарх ҳокимиятини ноқонуний тортиб олганликда айблади ва ўзи ва оиласи бошидан кечирган ҳақорат ва сиқувларни бир-бир санайди...

Каррузель майдонига қиролдан сал олдин “қироличанинг хизматкори” чиқиб келади. Уни саройдан чиқиб кетаётган Лафайетнинг каретаси уриб кетишига бир баҳя қолади.

Қирол болаларининг тарбиячиси мадам де Турзель ва қиролнинг синглиси Елизавета шахзода ва унинг синглисини эсон-омон саройдан олиб чиқишади.

Жуда улкан каретага барчалари жойлашиб олишади.

Аравакаш ўриндиғига ўтирган граф Ферзен отларга қамчи босади. Қочиш бошланади.

Тунда ҳеч қандай можаросиз шаҳардан чиқишади. Шаҳардан чиқишлари биланоқ ягона ёрдам бера оладиган одам – граф Ферзен каретани тарк этиши керак эди. Ошиқ-маъшуқлар қиролнинг туйғуларига раҳм-шафқат қилишади. Кучер ўрнини гвардиячи формасини кийиб олган одам эгаллайди.

Жаноби олийлари қочишни сайру саёҳат сифатида қабул қилгани боис ўзи билан харита олганди. Ва ниҳоят ўзи бошқарган мамлакатни кўришни истаб қолади. Аниқроғи, аввал бошқарган. Каретага жуда кўп озик-овқат ва вино ортилганди – Жаноби олийларининг иштаҳалари карнай эди.

Кейин барча воқеалар қирол маросимларида воқеалар қандай ривожланиши керак бўлса, худди шу маромда ривожлана бошлади. Қочиш режаси аввалбошданок бузилганди. Қиролни шаҳарларда кутиб олиб, сўнг чегарача кузатиб қўйиши керак бўлган маркиз Буайе драгунлари уни кутиб олмасди. Баъзан улкан карета, баъзан эса уларни кутиб олувчилар кечикишарди... Чегарадан унча олис бўлмаган Сент-Менеу шаҳарчасига ҳеч бир хавфли можаросиз қандай етиб келишдийкин – ақл бовар қилмайди.

Бу шаҳарчада қизиқувчан қирол Ферзен қаттиқ тақиқлаган нарса – карета пардасини кўтаради. У шаҳарча билан танишишни истаб қолганди. Бурбонларнинг машҳур бурни карета деразасидан кўчага туртиб чиқади. Бу жуда катта бурун эди. Қиролнинг серсевги аждодлари даврида кўпгина хонимларнинг фарзандлари чехрасини ана шундай улкан бурун безаб турарди. Версалда қувноқ бир мақол тилдан тилга кўчиб юрарди: “Худо кечиради, бу дунё унутади, аммо бурун қолади”.

Почтмейстернинг ёрдамчиси, навқирон бир йигит шу заҳотиёқ қирол бурнини танийди. У хурсандлигидан қичқириб юборади: “Э! Қаранглар, эллик ливрлик пулдаги башара-ку!”

Карета чегарада жойлашган Варенн шаҳри томон йўл олади. Почтмейстернинг ёрдамчиси, довюрак йигит Друэ отга сакраб миниб улар ортидан юради...

Тарих яна бир бор кулимсираб қўяди. Қирол оиласи Варенндаги “Буюк монарх” меҳмонхонасига бориб қўнишни мўлжаллаганди. Бу ерда уларни Буайе гусарлари кутиб олиши лозим эди... Меҳмонхона нариги қирғоқда жойлашганди.

Лекин Людовик Ўн олтинчи ҳеч қачон “Буюк монарх”га етиб боролмайдди. Уларни қувиб ўтган Друэ ўз ишини қилиб улгурганди. Қирол каретаси ўтиши керак бўлган дарё кўприги тўнтарилган аравалар ва ёғочлар билан тўсиб қўйилганди.

Тез орада шаҳар қўнғироқлари бонг уради ва Миллий гвардия аскарлари кўчага чиқишади.

Машҳур қочиш саҳнасининг иштирокчилари охири пардага етиб келишади. Қирол шармандали ниқобланиш, ясама тус ва ўзини бошқа одам қилиб кўрсатишни бас қилиб, уларни ўраб олган оломонга мурожаат қилади: “Ҳа, мен сизларнинг қиролингизман! Мен пойтахтдаги ҳақоратлардан чарчаб, провинцияга кетишга қарор қилдим. Бу ерда халқнинг ўз Хукмдорига муҳаббат билан муносабатда бўлишига умид қиламан... Халқим ўзининг қувноқ ва бахтли характерини намоиш этади деган умиддаман”.

Шундан сўнг таҳдидли овозда кўприкни тозалаб, уни “Буюк монарх” меҳмонхонасига олиб боришга буйруқ беради.

Оломон юзинг-кўзинг демасдан хоҳлаб кулиб юборади.

Кейин портлаш овози эшитилади – кўприк портлатиб юборилганди.

Ва ниҳоят ўз отлик аскарлари билан етиб келган маркиз Буайе дарёни кечиб ўтишга журъат этмай нариги қирғоқда турарди. Аллақачон бутун Варенн Миллий гвардия аскарлари билан тўлиб кетганди.

Шу вақт Париждан депутатлар ҳам етиб келади. Улар Франция қироли Парижга қайтиши ҳақидаги буйруқ ёзилган декрет олиб келишганди.

Қирол декрет ёзилган қоғозни улоқтириб юбориб: “Францияда энди қирол йўқ”, дейди. У бор гапни айтганди.

Улар кун бўйи йўлда жуда ҳоригандилар. Шу боис Вареннда тунни ўтказиб, дам олишни ният қилишганди. Лекин бунга имкон беришмайдди. Пойтахтдан етиб келган депутатлар дарҳол орқага қайтишни талаб қилишади. Қирол оиласини ўраб олган оломон: “Уларни каретага ҳайданг, каретага! Биз уларни каретага тикамиз!..” деб ҳайқиради.

Қирол, қиролича ва уларнинг фарзандлари сўкиш ва қарғишларни эшитишга мажбур ва маҳкум эдилар.

Улар Париж томон йўлга чиқишади. Миллий кенгашнинг икки вакили – конституцион монархист Барнав ва якобинчи Петион ҳам қирол каретасидан жой олишади. Людовик билан Мария-Антуанетта ўртасига Барнав, қирол синглиси Елизавета билан мадам де Турзель орасига эса Петион ўтириб олади. Қирол оиласи Миллий кенгаш депутатларига ҳеч қачон бунчалик яқин бўлмаганди.

Болалар каретада шодон ўйнашарди. Барнав тезда, сўнг ҳатто Петион ҳам “монархнинг камтарона турмушига мафтун” бўлиб қолишди. Шу пайтгача кўп маротаба эшитиб келган қирол оиласининг такабурлигини сира ҳам кўришмади. Болалар билан ота-она ўртасидаги муносабат оддий оиланинг туриш-турмушидан сира ҳам фарқ қилмасди.

Барнав кейинчалик шундай деб ёзади: “Бу жудда оддий оила!”

Париж томон келишар экан, кутилмаган таассуротлар ҳам содир бўлганди. Мисол учун, Петион йўл давомида қиролича Елизавета мени севиб қолди, деган тўхтама келади. “Мабодо биз ёлғиз бўлганимизда табиат албатта ўз ишини қилган бўлур эди...” деб ёзади ҳам.

Улар ана шу тарзда пойтахт томон келишарди...

Бироқ тинч ва осойишта ҳаёт фақат каретада ҳукм сурганди. Халқ уларни лаънатлаб қарши олади.

Париж яқинида лаънатлар ёғдираётган оломон ўрнига жим ўқрайиб қараб турган одамлар тўдасига дуч келишади. Чунки бу пайтда Миллий кенгашнинг декрети ҳамма жойга ёпиштирилганди. Бу декретда шундай сўзлар бор эди: “Кимда-ким қирол ва қироличани олқишласа, у нафратга лойикдир. Кимда-ким уларни сўкиб ҳақоратласа, хипчин билан саваланади”. Улар ана шундай кўркинчли жимлик ичида Парижга кириб келишади.

Миллий кенгашда қонунчилар тўпланганди. Уларнинг кўпчилиги профессионал адвокатлар эди. Қиролнинг яккахокимлигини тугатадиган Конституцияни қонуний ҳокимият тасдиқлаши зарурлигини улар яхши тушуниб туришарди. Ҳозирча ана шундай қонуний ҳокимият қирол бўлиб, у бенуксон бўлиши керак эди. Янги Конституцияни тасдиқлаганидан сўнг эса, яъни “мавр ўз ишини қилиб бўлганидан” кейин...

Ва Миллий кенгаш ҳеч қанақанги қочиш бўлмаган, деб эълон қилади. Қирол оиласини ўғирлаб кетишганди. Бунда қиролнинг сира айби йўқ. Бу мавзуда музокара очмаслик учун Миллий кенгаш қирол шахси дахлсизлигига таяниб қиролни айбсиз деб топади...

Шундай қилиб улар яна Тюильри саройига қайтишади.

Худди шу вақтда Миллий гвардия томонидан қуршаб олинган саройга ғалати бир одам ташриф буюради.

Қирол орқа ўгириб уни қабул қилади...

Инқилобдан кейин Миллий кенгашда депутат – доктор Гильотен сўзга чиқади. У йўл қўйиб бўлмас хатолик содир бўлаяпти дейди. Биз мамлакатда тенглик эълон қилган бўлсакда, аммо энг муҳим жойда, яъни эшафотда тенгликни кўрмайман. Амалдаги қонунга кўра фақат дворянларнинг калласи кесилади. Оддий одамларни эса осиб ўлдиришади. Тенглик шароитида бундай бўлиши мумкин эмас. Узоқ қутилган тенглик эшафотга ҳам кириб келиши шарт. Депутатлар ҳақиқатан ҳам жуда муҳим нарсада фаромушхотирликка йўл қўйилганини тан олишади...

Бу баҳс-мунозарани Париж шаҳри жаллоди Шарль Сансон кўркув ичида тинглайди. Депутатлар зодагоний усулда қатл қилишни барча учун жорий этишга қаттиқ бел боғлаганларини у тушуниб етади. Инқилоб жуда қатъиятли хоним эканлигини жаллод ўшанда илғаб олади. Эшафотга мижозлар кўпайиб кетиши аниқ бўлиб қолади. Бунча кўп бошни кесаман деб қўли узилиб тушадику!

Сансон тенглик учун курашчи – депутат Гильотенга мурожаат қилади. У муаммони очик-ойдин айтади. Жаллод ҳақ эканлигини доктор Гильотен тан олади. Муаммони фақат техника ёрдамида ҳал қилиш мумкин. Қилич билан қатл қилиш эскирган усул.

“Биз эндиликда илғор миллатмиз ва шу боис одамларни илғор усул билан қатл этишимиз керак. Ўрта асрларга хос қилич ўрнига механизм ихтиро қилиниши зарур”.

Сансон Доктор Гильотеннинг илғор ғояларини кўтаринки руҳда қўллаб-қувватлайди ва ўзининг жуда кам сонли дўстларидан (инқилобга қадар Парижда жаллод билан дўстлашишдан ҳамма жирканарди) бирига ёрдам сўраб мурожаат қилади. Сансоннинг дўсти асли миллати немис бўлган, мусиқа асбоблари ихтирочиси Шмидт эди.

Немис бутун маҳоратини ишга солади. У қонли шарафга муяссар бўлганди – бўлғуси қатллар учун ойболта тиғини чизади ва барча механикани ишлаб чиқади. У шунга ўхшаш механизмни қадимий гравюрада кўрганди.

Тўғри, Шмидт янги ихтирога ўз номини беришдан қатъиян бош тортади. Аммо бу илғор механизмни ўзига нисбат беришларига доктор Гильотен хурсандлик билан рози бўлади.

Ҳокимиятдан жудо бўлган қирол ҳали ҳамон расмий равишда Миллат раҳбари бўлиб қолмоқда ва шу боис у янги ихтирони тасдиқлаши лозим эди.

Париж шаҳрининг жаллоди Шарль Сансон Тюильри саройига – Людовик ҳузурига келади.

Этикет талабига кўра қирол жаллодни орқа ўгириб қабул қилади.

Сансон механизм ва тиғни доскага чизиб, унинг қандай ишлашини тушунтириб беради. Людовик дурадгорликни жони дилидан яхши кўрганини айтиб ўтишимиз лозим. Версалда ҳатто унинг устахонаси бор эди. Хуллас, мамлакатни бошқаришдан кўра дурадгор сифатида анча моҳир эди...

Людовик ихтирони юқори баҳолайди, унга илғор усул жуда манзур бўлади. Бироқ бироз ўйлаб туриб, жиддий бир мулоҳазага боради ва жаллоддан сўрайди:

– Тиғ ўртаси нега кесилган?

Ҳақиқатан ҳам, уч қиррали тиғнинг паст қисми кесик эди. Сансон бу ўйикнинг маҳкумнинг бўйни учун мўлжалланганини тушунтиради. Қирол

эса: “Бўйинлар ҳар хил бўлади. Бу тиг бир бўйинга тўғри келса, бошқасига тўғри келмаслиги ва кичкиналик қилиши, яъни маҳқумнинг бўйни йўғон бўлса, тигнинг кесилган жойига сиғмаслиги мумкин”, дея эътироз билдиради.

Сансон ўзига орқа ўгириб турган қиролнинг бўйнига назар солади, ҳақиқатан ҳам, бу йўғон бўйин тигнинг кесилган жойига сиғмасди, у қиролнинг ҳақлигини тушуниб етади.

Франция қироли қўлига бўр олиб тигни текис қилиб чизиб қўяди. Ана шу тарзда Франция қироли гильотинанинг ҳаммуаллифига айланади.

Доктор Гильотен Миллий кенгашда маъруза қилади. У Буюк Инқилобга муносиб, энг инсонпарвар ва энг илғор қатл усули ўйлаб топилганини тантанавор эълон қилади. Эндиликда қатл “майин шабада эсгандек, у сизни силаб ўтади ва бошингиздан ажраганингизни ҳатто сезмай қоласиз”.

Миллий кенгаш депутатларининг кулгидан нафаслари етмай қолади. Улар узоқ кулиб, давомли қарсак чалишади. (Бу шодон кимсаларнинг тўртдан уч қисми тез орада “майин шабада”ни ўз бўйинларида ҳис этишади).

Тажриба ўтказишга қарор қилишади – дастлаб мурдада, кейин эса қўйларда.

Тажрибалар муваффақиятли ўтади. Энди бемалол эшафотга одамларни олиб чиқиш мумкин.

Биз “Гильотина” деб атаган Инқилобнинг охириги этапи ана шу тарзда бошланади.

1791 йилнинг ўн тўртинчи сентябрида қирол янги Конституцияга имзо чекади. Мавр ўз ишини қилиб бўлганди, энди мавр кетиши керак¹.

III ҚИСМ

“Маърифат асри! Мен сени танимай қолдим – қон ва олов ичида сени танимаяпман – қотилликлар ва вайронагарчилик ичида сени танимай қолдим!..”

Н.М. Карамзин

Конституция қабул қилинди, қирол унга имзо чекди ва конституцион монархистлар орзуси ҳаёт ҳақиқатига айланди. Конституция яккахокимликка чек қўйди, энди худди Англияда бўлгани каби Францияда ҳам монархия қонун билан чекланди. Конституцион монархистларнинг жарчиси Барнав (бу ўша Вареннадан қирол ва унинг оиласини Парижга олиб келган депутат) Миллий кенгашда сўзга чиқиб шундай дейди: “Умумий манфаатлар инқилобни тўхтатишни тақозо қилмоқда... Инқилобий ҳаракатнинг тўхтовсиз давом этиши бизга кўп зиён-заҳмат етказди – инқилоб нимани вайрон қилиши ва бузиши мумкин бўлган бўлса, барчасини вайрон қилиб бўлди. Инқилобни амалга оширганлар у ўзининг энг юқори босқичига чиқиб бўлганини тушуниб етишлари лозим. Ватанимиз шарафи инқилоб давом этмаслигини талаб қилмоқда”.

¹ “Мавр ўз ишини қилиб бўлди, мавр энди кетса ҳам бўлади”. Ф.Шиллер (1759–1805) қаламига мансуб “Фиесконинг Генуядаги фитнаси” драмасидан олинган бу ибора кимнингдир хизматидан фойдаланиб бир нарсага эришгандан кейин, хизмат қилган одамни батамом унутиб қўйишдек разил ва ҳурматсиз муносабатни ифодалайди. Драмада мавр граф Фиескога кўмаклашиб, Генуянинг мустабид ҳукмдорига қарши республикачилар кўзғолониға ҳисса қўшади ва ғалабадан кейин уни бир четга суриб қўйишгандан сўнг шу гапни айтади. (Таржимон)

Бу шўрлик ҳам Инқилобни тўхтатишнинг иложи борлигига ишонарди. У Якобинчилар клубининг энг баобрў аъзоларидан бўлиб, буюк нотик ҳисобланарди. (“У сўзга чиқиши ҳамонок баҳс-мунозаралар тўхтарди”, дейишарди Барнав ҳақида). Аммо улуғ нотикнинг гапи Инқилобнинг кулоғига кирмайди. У шиддат билан ривож топиб боради. Ва Якобинчилар клубида эндиликда монархистларга ўрин йўқ эди. Барнав ва унинг маслакдошлари клубни тарк этишга мажбур бўлишади.

Конституция қабул қилинганидан кейин Қонунчилик мажлисига сайлов бўлиб ўтади. Курукликдаги Франциянинг энг йирик департаменти бўлган Жирондадан парламентга энг кўп депутат сайланади. Маркиз Кондорседан бошлаб мамлакатнинг буюк интеллектуаллари жирондистларга қўшилади.

Жирондистлар таянчи мадам Ролан эди. Монархистлардан фарқли ўларок, бу бой ва маърифатли буржуа инқилобни тўхтатишга ҳали вақт эрта, деб ҳисобларди. Озроқ бўлса да, олға ҳаракат қилиш лозим. Янги Конституция бўйича ҳали ҳамон номигагина бўлса да, ҳокимиятсиз қирол Франция давлати бошлиғи ҳисобланарди – бу декорацияни (юзакни безак) олиб ташлаш керак.

Қиролни тахтдан ағдариш керак, лекин тинчгина ва қон тўкмасдан. Франция улар, яъни маърифатли буржуа бошқарадиган Республика тизимига ўтиши керак.

Ва улар ҳар хил нарсаларни ўйлаб топа бошлайдилар.

Бу пайтда Пруссия қироли билан Австрия императори Саксониянинг қадимий бир қалъасида учрашади. Улар ўзларининг ихтиёридаги барча воситалар билан Людовик ўн олтинчини қўллаб-қувватлашларини эълон қилишади.

Жирондистлар шу заҳотиёқ Франциянинг душманларига огоҳлантирувчи зарба беришни таклиф қилишади. Улар яна инқилобни қурол ёрдамида (кейинчалик худди большевиклар сингари) бутун Европага ёйиш таклифи билан чиқишади. Француз инқилобининг буюк байроғи – Озодлик байроғи – умумевропа инқилобини уйғотишига ишонишади.

Инқилобчиларнинг доғули режаси бўйича Австрия императори, яъни қиролича Антуанеттанинг туғишган акаси Миллатнинг расмий душманига айланиши керак эди. Австрия императори Францияга қарши урушга қиради. Албатта, қиролнинг қочиб кетган қариндошлари ҳам душманлар армиясига бориб қўшилади. Ана шунда “австриялик аёл” – қироличани ҳам, қиролни ҳам хоинликда айблаш мумкин. (Биринчи жаҳон уруши даврида Александра Фёдоровнани “немис аёли” деб айблашганларидек). “Қиролнинг фитнаси” ҳақида бутун Миллат гапира бошлайди ва натижада қирол ўз ихтиёри билан тахтдан воз кечади. “Мавр кетади”.

Ана шундан сўнг инқилобни яқунласа бўларди.

Аммо яна такрор ва такрор айтамыз: Инқилобни одамлар бошқармайди. Инқилоб одамларни бошқаради.

Учинчи табақа расмий Ҳокимият бўлишга тайёргарлик кўраётган бир пайтда, Тарих саҳнасига янги куч чиқади. Тарихчилар кўпинча уни тўртинчи табақа деб аташади. Бу – люмпенлар, жулдурвоқилар, жамиятнинг энг паст қатлами – қашшоқ Париж вакиллари эди.

Инқилобни амалга оширган эркесварлар, зодагонлар, маърифатли файласуфлар, бой-бадавлат буржуазия вакиллари Инқилобнинг мажбу-

рий қонуниятини тушуниб етмагандилар: кеча улар озод этган эзилган мазлумлар бугун ўзлари хўжайин бўлишни истаб қолишади, шу туфайли ҳам кечаги халоскорларини қаттиқ ёмон кўришади.

Ғазаб, нафрат, жаҳолат Инқилоби ва паст табақанинг ўч олиш саҳнаси бўлган Яқунловчи саҳна яқинлашиб келарди.

Инқилобнинг кечаги сеvimли фарзандлари бўлган жирондистлар – эндиликда Инқилобнинг ноқонуний ва никоҳсиз туғилган болаларига айланишади.

Инқилоб маркази Яқобинчилар клубига кўчиб ўтади.

Энди бу ерда радикаллар танҳо ҳукмрон эди. Уларнинг бошида янги илоҳлар – ғазаб, нафрат, жаҳолат Инқилоби ва паст табақа қасосининг дохийлари турарди.

Хўш, булар кимлар эди? Робеспьер. У жуда ўзгариб кетганди. Унинг нутқларида кўтаринки оҳанглар буткул йўқолганди. Энди бу нотик одам тешиб юборадиган даражадаги сеҳрли нигоҳи ва паст овоздаги (албатта, тинглашади – у буни биларди) мантқиқли нутқлари билан ажралиб турарди. Унинг ёнида баҳайбат-одам – Дантон турарди. Унинг сочлари тўнғизнинг жунига ўхшар, башараси худди Инқилобнинг ўзидек даҳшатли, овози бамисоли момақалдирокдек гумбурларди.

Учинчиси эса, ажойиб журналист ва куни кеча адвокат бўлган Камиль Демулен эди. Унинг қиёфасида аллақандай хаёлий гўзаллик, назокат ва нафосат зухур этарди.

Ва ниҳоят, дохийларнинг тўртинчиси, энг обрўли ҳамда халқ дўсти деб аталган – Марат. Телбанамо кўзлар соҳиби бўлган бу кичкина одам истейдодли шифокор эди. Парадоксни қаранг: энг инсонпарвар касб вакили бўлган бу кимсанинг бош туйғуси нафрат эканлигига нима дейсиз? Ким юқорида турган бўлса, ўшаларга нисбатан нафрат ўтида ёнарди у.

Марат ўзининг инқилобий фаолиятини бошлар экан, Вольтерга нафрат билан қарарди ва Европа тан олган донишмандни дадил фош этарди. Кейин шон-шухрат чўққисига чиққан қахрамон – Лафайетни фош этиб, ундан нафратланарди. Мирабо инқилоб овозига айланган чоғларида маркиздан ҳам нафратланиб, уни фош эта бошлади. Бироқ ўша даврларда Маратни ҳеч ким билмас ва танимасди, бинобарин, унинг нафрати ҳеч кимни қизиқтирмасди.

Энди эса уни бутун Франция биларди. У “Халқ дўсти” номли қаҳрли газетани нашр эта бошлайди. Бу газетанинг номи унинг лақабига айланади. Газета саҳифалари бой буржуа вакилларига нафрат билан тўлиб-тошганди.

Қонли ва қаҳрли даъватларга бой “Халқ дўсти”ни қашшоқлар ютоқиб ўқирди. Робеспьер шундай деганди: “Марат перони қонга ботириб ёзади”. Бу гапга “Халқ дўсти” истехзо билан жавоб қайтаради: “Эй, шўрлик, сен ҳали менинг даражамга етишингга анча бор”.

Ҳақиқатан ҳам, ўша пайтда Марат барча радикаллардан устун турарди. Унинг газетаси ҳар куни Миллатга мурожаат этиб, алоҳида таъкидларди: “Халқ кўр бўлиб қолган, аммо албатта кўзини очиши керак”. “Ҳозирда зодагонлар ўрнига янги зодагонлар пайдо бўлди – булар зодагон бойлар. Ҳақиқий инқилобчи кимда ким кюлот (тиздан сал пастга тушиб турувчи шим. Бунақанги шим зодагонлар ва бой-бадавлат буржуа вакилларида бўлган) кийиб олган бўлса, ундан нафратланиши лозим. Ҳа, ҳа, ўлгудек нафратланиши!”

“Кимнинг хизматкори, қаретаси, ипак матолардан кийими бўлса, ўшаларга ҳужум қилинг. Бундай одамлар душман эканига имонингиз комил бўлсин! Уларни аёвсиз ўлдилинг!”

“Янги пайдо бўлган бой дўкдорларнинг дўкдорларини таланг. Эй, буюк халқ, бундай қилишга сенинг ҳақинг бор!”

“Таланганни тала!” – Инқилобнинг абадий шиори!

Марат Миллатни огоҳлантиришга улгурмасди: “Озодликка қарши – ҳаммаёқ фитнага тўлиб-тошган”. “Инқилобнинг хавфсизлиги учун энг камида қирқ минг роялист (монархия тарафдори)ни ўлдириш керак”. Кейин бу рақам олтимиш мингга етади. Кейинчалик эса икки юз минг кишини ўлдириш ҳақида жар солинади...

Марат тўхтамай ёзарди: “Озодлик, бу – золим ҳукмдордир, эндиликда озодликнинг буюк золимлиги ҳаётимиз аъмолига айланиши шарт”. “Халқ дўсти” ватанпарварларни Инқилобнинг буюк дамлари бўлган дамлар – Бастилиянинг ишғол қилинишини эслашга даъват этади... Ҳақиқий инқилобчининг қалбини туғёнга келтирадиган туйғулар – қаҳр-ғазаб ва нафратни ёдга олишга чақиради.

Жирондистлар Қонунчилик мажлисида ажойиб нутқлар билан овора бўлиб юрганларида Марат ва Якобинчилар клуби қаҳр-ғазаб ва нафрат даврини тайёрлашади. Ҳақиқий Инқилоб даври!

Бу вақт мобайнида Париж кўчаларининг шакл-шамойили қанчалик ўзгариб кетганини бир кўрсангиз эди! Дворянларнинг камзуллари бутунлай йўқолди – уни кўчада кийиб юришга кўрқиб қолишганди. Кўчалар ёвуз ва мудҳишлик касб этди. Кўрқиб қолган одамлар камбағалларнинг куртқаларини кийиб юришарди. Маратнинг аёвсиз мақолаларидан кейин дворянларнинг кюлотлари буткул ғойиб бўлди... Эндиликда кўчаларда санкюлот кийиб олганлар юрарди, яъни узун шим, қора куртка ва бошига фригий қалпоғини кийганлар... (Қадимги Римда озодликка чиққан куллар бошларига фригий қалпоғини кийган). Энди ҳақиқий инқилобчини ана шу кийим бошдан таниш мумкин эди.

Бу пайтда инқилобий армия кетма-кет мағлубиятга учраётганди.

Жирондистлар нима ўйлаб, мақсад қилган бўлсалар – барчаси амалга ошади. Чунки халқ мағлубиятнинг сабаби – саройдаги хоинлик ва қирол оиласининг Парижга ҳужум қилаётган босқинчи душманлар билан алоқадорлигида эканлигига ишонади. Франциядан қочиб кетган шахзодалар босқинчилар армиясида хизмат қилаётганлиги бекорга эмас-да.

Жирондистлар Қонунчилик мажлисига қочиб кетган эмигрантларга қарши қатъий қонунлар қабул қилишни таклиф этишади.

Парижга ҳужум қилаётган Австрия-Пруссия армиясининг муваффақиятларини кўриб Людовик илк бор қатъият кўрсатади. У эмигрантларга қарши қаратилган қонунга имзо чекишдан бош тортади ва жирондистлар ҳукуматини истеъфога жўнатишга ўзида журъат топади. Бир пайтлар Неккерни истеъфога жўнатиш оловга керосин сепгандек бўлгани каби бу сафар ҳам пилик ўтга туташтирилганди.

1792 йил 20 июнь куни Париж атрофи ва шаҳардан тўпланган оломон Тюильри саройи томон юриш бошлайди. Қора халқ сарой боғи ва биноларини забт этади.

Шармандали сахна юз беради. Франция қироли икки соат мобайнида авомнинг ҳақорат ва таҳқирлари остида қолиб кетади. Уни очикчасига

ҳақорат қилишар ва хоинликда айблашар, бошига фригий қалпоғини кийишни талаб қилишарди.

Ва Франция кироли мутеларча бошига римлик қулларнинг бош кийимини кияди.

“Миллатнинг соғлиги учун қадах кўтаринг!” деб унга буйруқ беришади. Қирол ожизона бош эгиб ичади.

Саройнинг ишғол қилинишини Тюильри боғи пандусида туриб ҳали ҳеч кимга таниш бўлмаган бир артиллерия офицери кузатиб турарди. Бироқ Инқилоб – афсунгардир. Орадан бир неча йил ўтиб ана шу ҳеч ким билмаган ва танимаган офицер мазкур саройда – Қироллар саройида яшайди.

Ўшанда оломоннинг бебошлигини кўриб бу нотаниш офицер шундай деганди: **“Бу қирол дегани қандай нодон, меров одам экан-а! Ахир, унинг тўплари бор-ку! Бу беш юз нафар шум шайтонваччаларни пар каби тўзғитиб юбориш учун тўплардан бир марта залл билан (бараварига) ўт очилса, бас, қолганлари тум-тарақай қочади”**.

Бироқ бундай қилиш учун Наполеон бўлиш керак...

Қирол саройига биринчи юриш ана шу тарзда кечади.

Бироқ қирол “ғайратсиз жасорат” билан жирондист министрларни мансабига тиклашдан бош тортади.

Энди бутун мамлакат бўйлаб қироллик Ҳокимиятига қарши ҳаракат авж олиб кетади. Яна бир бор тиришқоқлик билан ҳаракат қилсак – қиролдан бутунлай кутуламиз, деб ишонишарди жирондистлар. Ана ўшанда Инқилоб ва Анархияни бутунлай тўхтатамиз!

Жирондистлар раҳнамози бўлган Верньо Қонунчилик мажлисида сўзга чиқади: “...Француз шахзодалари қирол номидан Европанинг барча саройларини Миллатга қарши оёқлантиришга уринишмоқда... Ўз Ватани юрагига найза санчиш учун Австрия армиясида юқори мансабларни олган бу эмигрантлар қиролга ёрдам беришга ошиқмоқдалар... Бор-йўғи қирол учун Озодликка хуруж қилишмоқда... Бундай ҳолатда мен Конституцияга мурожаат қилмоқчиман... Армия бошида турган қирол унинг кучини халққа қарши қаратса ёки армиянинг халққа қарши ҳаракатларига тўсқинлик қилмаса – у қироллик ҳокимиятидан жудо бўлган деб ҳисобланади”.

Бу пайтда Франциянинг инқилобий армияси шармандаларча чекинишни давом эттирарди. Австрия ва Пруссиянинг шахзода Браунгшвейский бошчилигидаги бирлашган кўшинлари шиддат билан Парижга яқинлашиб келмоқда эди.

Антуанетта акаси император Леопольд, Ферзерн ва шахзода Браунгшвейскийга жазава билан хатлар ёзарди. Тезроқ ёрдамга етиб келинг, деб гоҳ ялиниб-ёлворар, гоҳ талаб қиларди. Тюильрига қора авомнинг юришидан кейин ҳаётимиз қил устида турибди, масала ё ҳаёт, ё мамот даражасига бориб етди – хабар берарди у ўз хатларида...

Шундан сўнг шахзода Браунгшвейский Париж аҳолисига Манифест билан мурожаат қилади.

Ҳазаб ва таҳдидга тўла бу машҳур ҳужжатни тайёрлашда қиролича “ҳаётимдан ҳам ортиқ севаман” деб атаган граф Ферзен ҳам иштирок этади...

Ферзен ҳақида икки оғиз гап айтмасдан ўтиб кета олмаймиз. Қиролнинг муваффақиятсиз қочишидан сўнг у қиролни ўғирлашда айбланиб, қонундан ташқаридаги шахс, деб эълон қилинганди. Унинг боши учун жуда катта миқдорда пул тикилганди. Парижга келиш – ўз-ўзини ўлдириш билан баробар эди. Бироқ у севгилисига Парижга албатта бораман, деб мактуб йўллайди. Қиролича зинҳор кела кўрманг, дея зорланади – лекин келишини биларди!

Граф Ферзен Парижда пайдо бўлади. Энг ажабланирлиси, туну кун Миллий гвардия кўриқлаб турган Тюильри саройига киради...

Графнинг ўз кундалигида ёзганидек, Тюильрида улар тунни биргаликда ўтказишади. Уларнинг биргаликдаги охириги тунни.

Эртаси куни у қирол билан кўришиб янгитдан қочишни ташкил қилмоқчилигини билдиради. Аммо қирол “ҳалол одам сифатида” бу таклифни рад этади. У Миллий кенгашга бошқа қочишга уринмайман, деб сўз берганди. Қиролнинг сўзи – бузилмас ваъдадир...

Париждан чет элга эсон-омон етиб келган Ферзен аёвсиз Манифестни тайёрлашда иштирок этади. Манифест Миллий кенгаш депутатларининг ҳарбий давр қонунлари бўйича судга тортилишини эълон қилганди. Қиролнинг бошидан бир тук тўкилса, бутун Париж боши билан жавоб беради. Қасос ўта шафқатсиз бўлади. Париж ер юзидан бутун аҳолиси билан супуриб ташланади.

Манифест муаллифлари Инқилобни англаб етмагандилар. Халқнинг оёққа туриши учун бундан ортиқ йўлни ўйлаб топиш мушкул эди. Француз халқининг шаънини ерга урувчи Манифест бутун Францияни ягона куч сифатида бирлаштиради. Бахтиқаро қирол оиласи учун ушбу Манифестга қараганда бошқа ёмонликни ўйлаб топиш мушкул эди...

Инқилоб драмасининг охириги пардаси яқинлашиб келарди.

10 август куни фожиали якун бошланади.

Августнинг биринчи кунларидаёқ авомдан иборат оломоннинг Тюильрига янги юришга тайёргарлик кўраётгани маълум бўлади.

Қирол Тюильри ҳимоячиларини санаб чиқади. Уларнинг сони жуда оз эди. Булар, энг аввало, мингтача жасур ва мохир швейцариялик гвардиячилар эди. Бурч ва инсон шаъни нима эканини ҳали эсидан чиқармаган, аммо қариб-қартайиб қолган мингтача зодагон ҳам ёрдамга етиб келади.

Ва ниҳоят инқилобий Миллий гвардия. Унинг зиммасига нафақат қиролни кўриқлаш, шу билан бирга ҳамон номига бўлса да, Миллат бошлиғи бўлиб турган қирол ва унинг оиласини ҳимоя қилиш ҳам юкланганди. Манда гвардия командири эди... Инсоф юзасидан айтиш лозимки, у гвардиячиларга тартибни сақлаш ва ўз бурчларини бажариш тўғрисида буйруқ берганди. Бироқ гвардиячилар бу буйруқни бажаришадими ёки йўқми – тушунарсиз эди.

Бироқ Тюильрида энг муҳим нарсани билишмасди. Тунда собиқ инқилобий ҳукумат, жуда кўпчилик одамлар тақдири ва тарих йўналишини ўзгартириб юборган воқеа содир бўлганди.

Парижда Якобинчилар томонидан тайёрланган давлат тўнтариши муваффақият қозонганди...

Худди биздагидек – Октябр инқилоби арафасида большевиклар Петроград Советини қандай босиб олишган бўлса, Францияда ҳам Париж Коммунасини (мэрия) қурол билан қўлга киритишади.

Тунда секциялар (районлар)нинг қуролланган вакиллари Коммунага келишади. Улар ўзларини Парижнинг янги ҳокимияти деб эълон қилиб, эскиларни ҳайдаб юборишади. Коммуна бошлиғи Петион (муваффақиятсиз қочишдан кейин қирол оиласини Парижга кузатиб келган депутат)ни қамокқа олишади.

Ғолиблар Тюильрини қўриқлаб турган гвардиячилар командирини дарҳол ҳузурларига чақиришади.

Париж мэриясига кириб келган маркиз Манда ҳайратдан қотиб қолади. У шу пайтгача мулоқотда бўлиб, бирга ишлаб келаётган бирорта одамни учратмайди. У билан унга нотаниш ва бутунлай янги одамлар гаплашади. Тўғри, бу кимсалар ўз секцияларида анчайин танилиб қолишганди.

Коммунанинг қароргоҳи (де-Виль меҳмонхонаси) тоштарошлар, дўкон сотувчилари, пиво пиширувчилар, майда заргарлар, омадсиз журналистлар ва бошқалар билан тўлиб-тошганди.

Бу ўша Парижда ҳокимиятни эгаллаб олган тўртинчи табақа эди.

Булар эндиликда Инқилобнинг қонуний фарзандлари сифатида майдонга чиққанди.

Куни кеча люмпен (саёқлар, ялангоёқлар, қашшоқлар) бўлганларнинг дохийлари – яқобинчи Марат, Робеспьер, Дантон эди. “Қутурганлар” деб ном олган ўтакетган радикаллар улар билан ҳамкорликни бошлаганди.

Коммунага келган Миллий гвардия командири маркиз Манда Тюильрига қайтмайди. Қўзғолончи Коммуна бошқа маркизлар билан нима иш қилган бўлса – у билан ҳам шу ишни қилади. Миллий гвардия командири билан яқобинчасига иш тугилганди – маркиз Манда ўлдирилади.

Миллий гвардияга командирлик қилиш учун ишончли одам – исёнчи Коммуна вакили жўнатилади. Шу вақтдан бошлаб Миллий гвардия исёнчилар қўлига ўтади.

Ўнинчи август тонги отади.

Парижда кун жуда қизиқ кетади. Шу куни куёш ҳам қон тусига киради...

Шу кун арафасида Антуанетта қиролдан сарой ҳимоячилари руҳини кўтаришни сўрайди. (Бизнинг малика ҳам ўзини худди шу тарзда тутганди... Царское селога қўзғолончилар келишидан бир кун олдин тунда у ҳам Александр саройи ҳимоячиларини бир-бир айланиб ўтиб, уларнинг руҳини кўтармокчи бўлади).

Ва қирол сарой ҳимоячиларининг олдига чиқади. Бу ишни, яхшиси, қилмагани маъқул эди. У аянчли аҳволда бўлиб, аскарлар ундан ҳазар қилишади, холос...

Тонгда тўхтовсиз бонг урилади. Черковлар қўнғироғи янграйди. Сонсаноксиз одамлар тўдаси саройга бостириб кела бошлайди.

Воқеалар шиддатли суръатда ривожланиб боради.

Қонунчилик мажлиси Тюильри саройининг ёнидаги Манежда тинимсиз йиғилиш ўтказарди.

У ердан саройга жирондистларнинг элчилари келади. Қирол ва унинг оиласига саройни тарк этиб, Қонунчилик мажлиси биносига яширинишни таклиф қилишади. Қонун чиқарувчи ҳокимият ҳимоясига ўтишни!

Бироқ бу йўл қирол ҳокимиятининг тугашини англатарди. Қирол даҳшатга тушади. Аммо у...

Людовик кўпам иккиланиб турмайди. У фақат биргина сўз айтади: “Кетдик”.

Ва улар Тюильри боғи ичра кета бошлашади.

Улар ўз боғлари – қироллар боғи ичидан охириги марта кетаётгандилар. Қизил курткали швейцариялик аскарлар боғ ичра йўлакча ҳосил қилишганди.

Ушбу тирик одамлар (ҳозирча тирик) йўлакчаси орасидан маросим йўлга чиққанди. Олдинда – семиз одам – қирол! Ўйинқароқ шахзода унинг қўлидан ушлаб олганди. Бу йил дархтлар эрта барг ташлаганди. Боғбонлар бир жойга тўплаб қўйган барги хазон тўдасини шумтака болакай оёқлари билан тепиб, сочиб борарди.

Эри ва ўғлининг ортидан эгнига оппоқ қўйлак, бошига қимматбаҳо парлар тикилган шляпа кийган ёш гўзалнинг қўлини тутганча Антуанетта кетиб борарди. Бу гўзал – герцогиня Ламбаль эди...

“Бизникилар”нинг қолганлари қаерга гумдон бўлди? Ложувард кўзли Полиньяк хоним, граф де Артуа ва бошқалар муваффақиятли тарзда аллақачон хорижга қочиб кетишганди. Герцогиня Ламбаль ҳам Лондонга кетган эди. Бироқ севимли қироличасини ёлғиз қолдирмаслик учун қайтиб келганди.

Уларнинг ортидан эса қирол қизининг қўлидан тутиб ёш бир аёл келарди. Бу Людовикнинг синглиси Елизавета эди...

– Йўлакларга жуда кўп барг тўкилиб, ҳаммаёқ ивирсиб кетибди. Саройга қайтиб келганимиздан сўнг боғбонларга танбеҳ бериб қўйиш керак, – дейди қирол.

Синглиси Елизавета шундай жавоб қайтаради:

– Жаноб, биз энди ҳеч қачон бу ёққа қайтмаймиз...

Улар Қонунчилик мажлиси залига кириб келишади ва Мажлис раиси:

– Қирол ва унинг оиласи Қонунчилик мажлиси ҳимояси остига ўтди.

Қиролнинг ҳокимияти тўхтатилади, дея эълон қилади.

Парламент уларни қаерга жойлаштиришни билмасди. Конституцияга кўра Мажлиснинг йиғилишларида қиролнинг иштирок этиш ҳукуқи йўқ эди. Уларни протокол олиб борувчининг хонасига жўнатишади. Бу ҳаво айланмайдиган мўъжазгина бир хона эди. Қирол оиласи нафаси сиқилиб, иссиқдан терлаб-пишиб, ўз тақдирлари қандай ҳал бўлаётганини эшитиб ўтиришади.

Бу вақтда бевосита сарой ичида жанг борарди. Қирол оломонга тўплардан ўқ узишни тақиқлайди. Оломон швейцарияликларни сиқиб келган бўлса да, улар моҳирлик билан қарши хужумга ўтиб, оломонни сарой ичидан ҳайдаб чиқади ва Каррузель майдонига улоқтириб ташлашга ва хужум қилувчиларнинг тўпларини қўлга киритишга муяссар бўлишади.

Худди шу пайт марселликлар етиб келишади. Бу полк бўлиб, инқилобий Марсель шаҳридан келганди. Улар қўшиқ куйлаб, ҳа, кейинчалик Франция гимнига айланган “Марсельёза”ни айтиб ҳал қилувчи хужумга ўтишади.

Қонунчилик мажлисида саройда жанг кетаётганини қиролга эслатишади. Фаромушхотир қирол бир парча қоғозга: “Қирол ўзининг садоқатли швейцариялик аскарларига қуролни ташлаб, казармага қайтишга буйруқ беради”, деб ёзади.

Бироқ кеч бўлганди. Швейцарияликларнинг ўқлари тугаб борарди. Улар сарой орқали боққа чекинишга уриниб кўришади. Бироқ уларни бу ерда пойлаб турган отлик жандармлар қиличдан ўтказишади. Айримлар таслим бўлади. Аммо асирга тушганларга ҳам шафқат қилинмайди. Асир

аскарлар ҳам ўлдирилади. Ғалабадан маст оломон найза учига аскарларнинг кесилган бошини санчиб, мурдалар мундирини сувенир учун ечиб олишади.

Етти юз олтмиш нафар швейцариялик жанг майдонида, кейин эса қамоқхонада ҳалок бўлади.

Люцерндаги¹ қояда инсонниқига ўхшаш кўзи ғам-ҳасратга тўлиб ўлаётган шерга ёдгорлик қўйилган. Унда : “Садоқат ва жасоратга бағишланади” деган сўз ёзилган. Ва 760 рақами.

Талон-торож қилинган, харобага айлантирилган Тюильри саройи пештоқиға: “Ижараға берилади” деган Инқилобнинг шодон ёзуви илиб қўйилади.

Қонунчилик мажлиси қиролнинг тақдирини ҳал қилиши лозим эди.

Парижнинг янги коммунаси қирол оиласини дарҳол ҳибсга олишни талаб қилади.

Худди Николай тахтдан воз кечиши ҳамонок яқинда ташкил қилинган Петроград Совети подшо оиласини қамоққа олишни талаб қилганидек.

Подшо ва малика Муваққат ҳукумат томонидан ҳибс этилади. Уларнинг тақдирини эса умумий овоз бериш йўли билан сайланган Таъсис мажлиси ҳал қилиши керак эди.

Францияда ҳам умумий овоз бериш йўли билан сайланадиган Миллий конвет қирол тақдирини ҳал этиши керак эди.

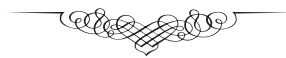
Қирол оиласини шахзода Контининг мафтункор саройига олиб боришади. Бу ерда концертлар, баллар ташкил қилинади, айнан шу ерда ўспирин Моцарт машҳур куйларини ижро этганди...

Бироқ қуролланган Коммунадан кўрқиб қолган Қонунчилик мажлиси уларни саройга эмас, қирол оиласи учун биринчи қамоқхона бўлган Тампль минорасига жойлаштиради.

Буюк француз инқилобининг қонли воқеалари билан жуда кўп алоқадор бўлган Тампль сақланиб қолмаган. Бу қадимий қалъа ўрнида ҳозир хиёбон ва кўприк тушган.

Марат халқ ҳақида хўп топиб, жуда муҳим гаплар айтган: “Халқни осон бошқариш учун халқнинг доимо асаби чақнаган бўлиши лозим”.

(Давоми келгуси сонда)

¹ Люцерен – Швейцариядаги шаҳар. Ҳозирги пайтда Швейцариянинг Люцерен кантонлиги пойтахти.

Исай КАЛАШНИКОВ

(1931–1980)

ҚАТТОЛ АСР¹

Тарихий роман

*Рус тилидан
Муслимбек ЙЎЛДОШЕВ
таржимаси*

Иккинчи китоб

ҚУВҒУВЧИЛАР

Чан-чуннинг тилмочни диққат билан эшитгани хонга маъқул келиб, уни дилдан суҳбатлашишга чорлади.

– Умр – оқар дарё. Унинг юзасида пайдо бўлган кўпиклар шитоб билан сузиб бориб, ёрилади. Лекин оқимни юзага келтираётган улар эмас. Инсон – сув юзасидаги ўша кўпикнинг ўзи.

Қариянинг гапидан хон жунжикиб кетди. “Наҳотки менинг умрим – ҳаёт дарёси юзидаги кўпик бўлса? Э, йўк! Балки бошқа одамлар кўпикдир, аммо ҳаёт дарёси ўзанини ўзгартириб юборишга ва ҳатто тўхтатишга қодир бўлган мендай хоннинг умри ҳамманикига ўхшамайди. Бу қариянинг гаплари менга тааллуқли эмас”.

– Мен туғилиш ва ўлим сирларини билмоқчиман.

– Туғилиш ва ўлим – тонг отиши ва кун ботишининг ўзгинаси. Шу иккаласининг ўртаси – ҳаёт. Кунлар эса қисқа ёки узун бўлиши мумкин. Кунни узайтириш инсон қўлида эмас, бироқ умрини йилларга чўзиши мумкин.

– Мана шуни билмоқчиман-да! – суюниб кетди хон. – Мен абадий яшаш сирини билмоқчиман.

Қариянинг консиз лабларидаги истехзоли ва ғамгин табассум йўқолди.

– Буюк хон, умрни узайтирадиган усуллар бор, аммо абадий қиладигани йўк, – Чан-чун хондан узр сўрагандек қўлларини икки тарафга ёзди.

Хон ўзини алдангандай ҳис қилди. Ажин тушган, дағаллашган қўлларига тикилиб узоқ ўтирди. Яралганидан бери ҳеч қайси инсонга берилмаган абадий яшаш сирини қўлга киритолмаганига ишонгиси келмасди. Бир куни қартайиб ўлишини ўйлаб, эти сесканди, гўё ажал чодир остонасида тургандек, қўрқувга тушди. Шу тобда донишманд қарияни чақиртирганига

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

пушаймон бўлди: ҳақиқатни билгандан кўра, билмагани яхшироқ эди. Нима учун осмон унга адолатсизлик қиляпти? Нега ҳамма нарсани мўл қилиб берди-ю, умрга келганда қисади?

Бу фикрларини қийинчилик билан нари сурди-да, мулойимлик билан деди:

– Йўлда чарчагансан. Бориб дамингни ол.

Қария кетгач, хон ўрнидан туриб чодир ичида тез-тез юра бошлади. Оёк остига тўшалган қалин наMAT устида кадам товуши чиқмас, шунданми гўё ўзини жисмсиз шарпадек сезди. Тўсатдан тўхтаб, ўйлай бошлади: “Тўйдан олдин ноғора чалмаяпманми? Бўйнимга қанға урилган кунларда шундай мартабага эришишни ўйлаганмидим? Қудратли душманларимни таслим қилиб, ер юзининг ярмини отим туёқлари остига ташладим... Наҳотки, ақлим ва иродам билан ўлим хавфини енга олмасам? Қариянинг айтишича, инсон ўз умрини узайтириши мумкин экан. Демак, мен ҳам улусим ҳудудини чексиз кенгликлар томон суриб боргандай, умрим сарҳадларини ҳам шунчалик узоқлаштира олишим аниқ”.

Боягина сўлган умидлар ўрнини бошқа бир мўъжизавий куч – ўзига бўлган ишонч эгаллади. Ишонч ҳеч қачон панд бермаган.

Хон Самарқанд томон бораркан, аксар ҳолларда тўғри йўлдан чекинари, мағлубиятни тан олмай, у ер-бу ерларда кичик кўзғолонлар қилган сартовулларни итоатга келтириш билан банд бўлар, шу билан баробар, Чен-чуннинг суҳбатига ҳам кўп вақт ажратарди. Дао таълимоти хулосаларига кўра, узоқ яшамоқчи бўлган одам, иложи борида, ўз зиммасига камроқ ташвиш ортиши, умрини хотиржамлик ичра ўтказиши керак экан. Булар хон қарашларига тўғри келмагани учун тезгина рад этди. Қариядаги ички эркинлик, ҳақгўйлик, энг қийин мавзуларни гапираётганида ҳам ўзини енгил тутиши хонга хуш ёқарди. У донишманд чол билан суҳбатлашганда ичдан роҳатланар, яқинларининг сўзсиз итоаткорликларидан чарчаган қалби ором топарди. Бироқ қария тез орада бу ердаги гавжумлик ва кўшиннинг шовқин-сурони руҳига азоб бераётганидан нолиб, сукунат ва жимликни соғинганини билдирди. Яна сал ўтмай, кетишга ижозат сўради. Лекин хон уни турли баҳоналар билан бир неча ой ёнида олиб юрди. Умуман жавоб бермаслиги ҳам мумкин эди. Аммо инсон қалбини забт этиш – мустаҳкам қалъани кўлга киритишдан ҳам мушкул.

Хон Чан-чун билан хайрлашди, Бовурчига ҳам жавоб бериб юборди. Ёлғизлик совуғи тобора унинг қалбини музлатиб борарди. У энди мусулмон уламоларини чақириб келишларини буюрди. Уларнинг эътиқод кучи ва қудратини билмоқчи бўлди. Соқолига энди оқ оралаган қозини олиб келишди. Қозининг ёши улуғ эмаслиги ва жимжимадор гапириши хоннинг гашига тегди.

– Барча иймонлилар – Оллоҳнинг қули ва ҳақ йўлини очиб берган пайғамбарга эргашганлар. Яратганнинг нури тажаллийси ила пайғамбар жаҳолат зулматини ёриб ташлади. Нурга интилган одам бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам саодат топади, зулматда юрган одам унинг қўйнига сингиб йўқ бўлади.

– Пайғамбар сизларга қандай ўғитлар қолдирган?

– Муҳаммад пайғамбар кўрсатмаларига амал қилган мусулмонлар, меҳнати, савдо-сотиғи билан топган неъматларининг тўртдан бирини муҳтожларга бериши лозим. Чунки... – Қози биров саросималанди. – Чунки

бадавлат одам бошқаларнинг ҳисобига бойиётган бўлади. Шунинг учун ҳам мол-мулкни муҳтожликда кун кўраётганлар билан бўлиши керак.

Хон қозининг сўзларидаги яширин маъноларни илиб олди-да, қошларини кериб деди:

– Мақтовга сазовор қоида экан. Қўшнимнинг тўртта отини тортиб олиб, учтасини ўзимга олиб қоламан, биттасини муҳтожроқларга бераман. Шу яхшилиқми? – кулимсиради хон.

Қози эҳтиёткорлик билан гапни бошқа мавзуга бурди:

– Пайғамбар бизга бир кунда беш маҳал покланиб, ибодат қилишни буюрган...

– Мен бунинг мақсадини тушунмадим. Инсон кимнингдир кўрсатмасига қараб эмас, ўз қалби даъватига кўра ибодат қилиши керак. Эҳтиёжинг бўлса, бир кунда беш, ўн марта ибодат қил, эҳтиёжинг бўлмаса, қилмасанг ҳам бўлади.

– Мусулмон одам умрида ҳеч бўлмаса бир марта Маккага, пайғамбар ватанига бориб, ҳар нарсани билгувчи ва кўриб тургувчи Оллоҳга ибодат қилиб келиши шарт.

– Худо ҳамма нарсани кўриб турса, қаерда ибодат қилинса ҳам ўтавериши керак. Мен шундай ўйлайман... – Хон суҳбатдан зерикди. – Сиз ўз эътиқодларингизни ҳамманикидан устун ҳисоблайсизлар. Мен барибир тушунмадим: бу эътиқоднинг бошқалардан нимаси афзал? Шоҳларингизни дин устун дедиларинг, у қанақасига устун бўлсин? Унақада мен барча динларнинг пешвоси эканман-да? Мен эътиқодлар ўртасида ажрим қилмайман, ўзимникини бошқаларникидан устун ҳам қўймайман. Худо хизматида турганлардан ўлпон-улуш олмайман. Биргина шу ишим учун менинг исми бутун оламга машҳур бўлади. Шунақами?

Қози қўлларини ковуштирганча деди:

– Кимнинг исми шарафланиб, кимники лаънатланиши – Оллоҳгагина аён.

– Бу ҳақда сен нима дейсан?

– Раҳмдил Оллоҳим, ўзинг раҳмдилсан, мадад бер...

– Нега гўлдирайсан? Гапир! Нима десанг ҳам сенга ҳеч нарса қилмайман – хон сўзим.

– Сенинг исмингни шарафлайдиган одам бўлмайди. Сен ўзингдан фақат қонга бурканган яйдоқ ерларни қолдирыпсан.

– Тушундим. Менинг исми лаънатланадими?

Ғазабдан хоннинг чаккалари гупиллаб кетди. Шу ондаёқ у қозидан юзини ўгириб, иккала қўли бармоқларини санашга тушди. Кейин ўгирилиб қозининг юзига шундай тикилдики, у қўрққанидан титраб кетди.

Шундан кейин хоннинг дилдош суҳбатларга майли сўнди. Ўзининг бор вақти ва кучини қўшинига бахшида қилди.

Самарқанддан кейин у йўлини сахрога бурди. Жўжига етиб келишни буюрди. Уни бу ерларда қолдириш ёки бирга олиб кетиш масаласини ҳал қилиши керак. Тўнғич ўғил хоннинг ҳукмини тан олмай қўйганмиш, деган гаплар унинг қулоғига бир неча марта чалинган эди...

Жўжи отасининг чақириғига етиб келмади. Ўрнига тухфа сифатида йигирма минг сара қипчоқ отидан жўнатибди. Чопар орқали бериб юборган қисқагина мактубида бетоб эканини, шунинг учун ҳам отасини ўз юртига кузатиб қўя олмаслигини айтибди. Жўжининг чопари ўқчи Тойчи-Қурининг ўғли эди.

- Ўғлимнинг бетоблиги ростми? – сўради хон.
– Улуғ хон, Жўжининг гаплари ростлигига шубҳа қилиб бўладими?
– Судуй соддаларча жилмайди.

Аммо хонга унинг жавоби қўпол, жилмайиши муғамбирона туюлди. Бирдан бу маслаҳатчини калтаклатиб, ақлини киритиб қўйгани эсига тушди. Таъсир қилмаган кўринади.

– Сен энди Жўжининг ёнига қайтмайсан. Жаба ва Субутой-баходирларга менинг мактубимни олиб борасан ва ўзинг ҳам ўша ерда қоласан.

Судуй ёлборишга тушди:

– Мени Жўжидан айирма, буюк хон! Болаликдан бери биргамиз. Сендан ўтиниб сўрайман, буюк хон!

– Мен гапларимни икки марта қайтармайман.

Сухбат пайтида Хулан ҳам чодирда эди. У аллақандай миш-мишлар ҳақида гап бошлаган эди, хон унинг оғзини юмди. Хулан хафа бўлиб чиқиб кетди. Шу кетганча кун охирлаганда келган Хуланнинг юзи ташвишли эди. Эрининг ёнига ўтириб, бошини елкасигача энгаштирди. У хотинининг махфий режаси – Жўжининг ўрнига ўғли Қулқонни ўтказмоқчилигини билиб юрарди. Хон ундан тисарилиб, қўполлик билан сўради:

– Сенга нима керак?

– Мен шундай гап эшитдимки, ҳатто айтишгаям тилим бормайди. Лекин...

– Хўкиз арава тортгандай чўзилма. Гапир!

Хулан чуқур-чуқур нафас олди-да, деди:

– Жўжи ўз яқинларига, қонхўрга айланган сендай қари чолнинг кирдикорларига чек қўйиш кераклигини айтиб юрганмиш.

У кескин ўгирилиб, хотинининг чопони ёқаларини ғижимлади-да, қаттиқ силтади – Хуланнинг боши силкиниб, тақинчоқлари жаранглаб кетди.

– Ёлғон гапирма! – янаям қаттиқроқ силтади. – Ёлғон гапирма!

Хуланнинг кўзларидан ўт чакнаб, ола-кула бўлиб кетди.

– Сен рост гапни эшитишдан қўрқасан! Лекин буни билишинг керак!

У чодирдан учиб чиқиб кетди ва сал ўтмай, бир аскарни бошлаб кирди. У остонадан кириши билан тиз чўқди. Хулан унинг орқасида қолди.

– Бу Жўжи бериб юборган отларни етаклаб келган одамларнинг бири, – Хулан жангчига энгашди. – Хон тўнғич ўғлининг саломатлигини билмоқчи.

– Осмон Жўжини асраб юрибди. Бу ерга жўнашимдан олдин уни овда кўргандим. Ҳар доимгидек ҳаммадан зўр ўқ узиб юрганди. Буюк хон, биз Жўжига ҳам сен каби хизмат қилиб юрибмиз. У адолатли...

Хон уни ортиқ эшитмади.

Ҳамма уни ташлаб кетяпти. Ҳатто ўғли ҳам. У боласини қўлларида кўтариб юрган, биринчи марта от миндирган, камондан ўқ отишни ўргатган, у учун ҳамма нарсани муҳайё қилган. Ақлини йўқотган қари чол... О, боқий осмон! Қани катталарга хурмат? Қани миннатдорлик? Қани виждон? Қонхўрмиш... Бу фикри бузук бола нега отасининг ғазабидан қўрқмайди-а?

Хулан жангчини чодирдан итариб чиқарди-да, эшик ёпинчиғини туширди.

– Унинг устига қўшин жўнатаман! – деди хон хириллаган овозда. – Арқон боғлаб олиб келишади!

– Бундай қилма! – Хулан хон олдида тиз чўқди. – Агар ўғлинг сенга қарши чиққанини одамлар билса...

– Жим бўл! Одамлар ким бўпти менга?!

У чап кўкрагини ишқалади – қафасда сиқилиб ётган юраги инграб нола қиларди. Оғриқ кучайиб бориб, томоғига бир нарса тикилди. У нафақат гапиришга, балки нафас олишга ҳам қийналарди. Хулан бунни пайқади-да, ўрнига зўрлаб ётқизди. Хон кўзларини юмди. Оғриқ аста-секин бўшашди. Энди у хотиржам хаёл сурарди. Жўжининг устига қўшин юбориб бўлмайди. Агар шу гаплар рост бўлса, уни енгиш осон бўлмайди, охиригача уришади. Жўжини кўпчилик яхши кўради. Бошқалар ҳам у тарафга қочиб ўтиши мумкин. Қўшин парчаланиб кетади. Кейин душманлар ҳам бош кўтаради. Унда ҳамма нарса қўлдан кетади. Ўз бағрида илонни катта қилибди-я. Беланчақдалигидаёқ бўғиб ташлаши керак экан.

– Яхши бўлиб қолдингми?

У кўзини очди. Хулан эрининг юзига тикилиб ўтирарди.

– Қувватдан қолаяпсан... – деди у хўрсиниб. – Сен бизга кучлилигингча кераксан. Жўжидан юз ўгир. У ҳақда ўйлама. Ижозат берсанг, унинг қайғусини мен ҳал қиламан, – аёлнинг нигоҳида нафрат акс этарди.

Хон индамади.

Қўшин қадрдон сахро томон йўлида давом этарди. Учқур шамоллар майсаларни эгиб, бурган хидларини атрофга таратади. Хон эгар устида аввалгига қараганда кўпроқ энгашиб ўтирарди. Қовоғи остидан назар ташларкан, кўк кўзларида қувонч кўринмасди.

7

Ўрусий қўшин билан бўлган олишувда Судуй ҳам иштирок этди. У юз нафар навкарга бош эди. Қароргоҳга шуларнинг ярми билан қайтди. Жаба чодир ичида унинг бошидаги қалпоғини олиб юзига отди.

– Бу сенга ўтириб олиб маслаҳат бериш эмас! Бу сенга хон ўғлининг бикинига кирволиб, ялпайиб ўтириш ҳам эмас!

Судуй Жабанинг кўзига қарамасликка ҳаракат қиларди. Шу нўённи кўрарга кўзи йўқ. Мана шуни деб у Жўжини ташлаб, бу ерларда юрибди.

– Биз қўлимиздан келганича жанг қилдик. Ўрусийлар қаттиқ олишаркан.

– Агар улар темирдан бўлганида ҳам чопиб ташла ёки ўзинг ўл.

Жабанинг ёнида Субутой-баходир ўтирарди.

– Сен юзбоши Судуйни кўп койима, – деди у Жабага. Субутой-баходир шафқатсиз ва ниҳоятда камгап одам. Ундан оловдан кўрқкандай кўркишарди. Отаси ҳақида ҳам суриштирганди, эсида бор экан. Юзбоши қилган ҳам шу. – Ростдан ҳам қаттиқ уришяпсан. Ҳамёбек кўрқмас жангчилардан эди. Аммо унинг ўзи ҳам ҳалок бўлди, аскарларининг ҳам бошига етди. Биз асосий кўшиндан жуда узоклаб кетдик. Ҳозир ҳар бир одам ғанимат.

– Тушунаман, – тўнғиллади Жаба. – Лекин алам қияпти-да, нима қиламиз энди? Агар шунақа уришадиган бўлсак, бу ерлардан кетолмаймиз. Ўрусийларни кипчоқлар билан қирпичоқ қилишни эплолмадик. Жуда ёмон бўлди.

– Отларни тез-тез алмаштириб, ҳозир кетиш керак.

– Кетаётганимизни кўриб, изимиздан қувишади.

– Шуниси яхши-да. Нарироқ бориб, тўхтаймиз. Одамлар ҳам, отлар ҳам дам олишга улгуради.

Судуй ўз чодир яқинига келиб, отининг жиловини навқарига тутқазди. Навқарлар иссиқдан ҳолсизланиб, ерда, майсалар устида ётишарди. У чодир ичига кирган эди, ичкари шу қадар дим эдики, пашша ҳам учолмай судраларди. Белбоғини бўшатиб, чопонини, енгилгина сартовулча кўйлагини ечди, яримяланғоч бўлиб, шундоққина майсага чўзилди. Майса тикондек қаттиқ – ер эса қайноқ.

Тунда қўшинни турғазишди. Жимгина отланиб, қипчоқ даштлари орқали кунчиқарга қараб, кадрдон саҳролари томон юришди. Дашт бўйлаб икки-уч кун от чоптиришди... Йўлда қисқа пайтга тўхтаб, унча катта бўлмаган бир дарёни кечиб ўтишди-да, тошлоқ тепаликлари бор ялангликни қароргоҳ учун танлашди. Чодир тикишга рухсат берилди... Толиққан жангчилар қувониб кетди. Судуй бўлса, хавотир билан ортига қарарди: ўрусийлар келмаяптими? Судуйнинг хотиржамлиги икки кунга чўзилди, холос. Саҳро устида жилваланиб турган сароб ичидан учли дубулғалар кийган ўрусий қўшин сузиб чиқди гўё. Улар кўркмасдан дарёни кечиб ўтиб, мўғул қўшини рўпарасида тўртта қароргоҳга жойлашишди.

Жаба ва Субутой-баҳодир ўз туманларини айланиб, кўздан кечириб чиқди. Қўшинни огоҳлантиришди: жанг оғир ва қақшатқич бўлади. Кадрдон нутуғлари томон йўл – ўрусийлар ери орқали ўтади.

Рус қўшинларининг ҳаммаси Калка дарёсини кечиб ўтдилар. Дарёнинг суви илиқ, сокин ва қирғоқлари серўт эди. Кун худди ёз жазирмаси каби иссиқ, шу сабабли чечаклару майсалар сўлиб ётарди.

Калка бўйидаги жанг русларнинг шафқатсизларча мағлуб этилиши билан якун топди.... Минглаб жангчилар қирилди. Ўнтадан биттасигина уйига қайтиб борди. Князларнинг манманликлари Рус тупроғига жуда қимматга тушди. “Ва бутун шахристон ва қишлоқларни йиғи-ю ингроқлар босди...”

Кадрдон нутуғларга қайтиш бир йилга чўзилиб кетди. Аскарлар ўз қуренларига отилар, хон эса уларнинг бетоқатликларини босиб турарди. У тез-тез тўхтар, шошилмасди. Орқага назар ташлаб, хаёл кўзи билан босиб олган ерларига боқарди. Ҳар сафар ниманидир охирига етказмай қайтаётгандек туюларди. Балки Жалололиддиндир, кўрқоқ шохнинг бу жасоратли ўғли ўз байроғи остига бўйсундирилмаган халқларни тўпламоқда. Ерга қориштирилиб, оёқости қилинган сартовуллар бошларини кўтариб, Оллоҳга қилган пинҳона дуоларида боскинчиларга ўлим тилаб ўтиргандир... Лекин хонни безовта қилаётган нарса бу эмас. Шундай бўлиши ҳам керак. Лойқаланган қўлнинг суви ҳам аста-секин тинади-ку... У Жўжининг улусидан қандайдир хабар кутарди. Аммо у ёқлардан ҳеч гап эшитилмаётгани хоннинг тинчини йўкотарди. Жўжихон сартовулларга марҳамат кўрсатиб, яхшиларини яқинига олиб, атрофига китобхонлару олимларни тўплаётганмиш. Агар у сартовуллар билан тил топишиб олса, ишнинг расвоси чиқади. “Жўжи хонликдан ажраб чиқмоқчи эмиш”, деб тарқалган гаплар исботини топмади. Жўжининг чопарлари мактублар олиб келар, ҳадялар тақдим этарди. Ҳаммаси рисоладагидек бўлса-да, хон барибир ўғлига ишонмасди. Самарқанд остонасида турганида ўғлининг устига қўшин юбормаганидан афеусда. Ўшанда уни Хулан йўлдан урганди. Қандай қилиб хотин кишининг гапига кирди экан?

Жаба билан Субутой-баҳодир қайтиб келгач, Жўжигга қатъий мазмунда битилган нома жўнатди, аммо Жўжидан жавоб келмади.

Кўчманчилар ўрамларида хонни улуғвор ашулагўйлик билан қарши олишар, лекин хон мадхиябозликларга эътибор бермас, ўғлига нисбатан йиғилиб қолган дилгирлик сабаб кўнгли ёришмасди.

Эҳтимол, энди пайкагандир: қадрдон саҳросидаги қуренлар ёшлик пайтидагидан анча ўзгариб кетибди. Одамларнинг гавжумлиги ва шовкин-сурони билан улар энди сартовул ва хитой шаҳарларига ўхшаб қолган. Ҳар қаёқдан ҳайдаб келинган қуллар темир қуйган, ёғоч ўйган, мисга гул туширган, мато тўқиган, кийим тиккан... Ўтовлар орасида худди шаҳардагидек бозорчалар ғувиллаган. Бу ерда одамлар нарсаларни айрибошлаган, олтин ва кумуш сотган, саватларда мевалар ва қопларда дон-дун, марвариду турли хил қимматликдаги тошлар, ўтов наматлари, жун арқонлар билан савдо қилишарди; гўшт пиширган, нон ёпган, лағмон қайнатган, талабгорларга шароблар қуйилган; ўрамлар узра турлитуман ислар ғужғон ўйнайди; мўғул тилидан кўра кўпроқ бошқа элатлар тиллари эшитилар; сартовуллар саллалари, хитойликларнинг рўмоллари, қорахитойларнинг намат қалпоқлари кўзга ташланади... Гоҳида у бошқа ўлкаларни забт этмаган-у, улар бу саҳроларга бостириб келишгандай туюлади.

Ўрдани Тўла дарёси қирғоғига тиклашди. Қадим вақтларда Ван-хоннинг қурени шу ерда жойлашганди. Бақироқ савдогарларни ўрдадан қувдирди, жангчиларни уйларига жўнатиб юборди. Тангутлар устига юришдан олдин яхшилаб дам олишсин. Ўзи билан бир неча юз кешиктанни олиб қолди. Жанглар сурони, қўшин гувиллашларидан кейин бу сукунат ғалати туюлди. Тунлари уйкуга кетишга қийналар, жимжитликдан чарчаб кетарди.

Бўртанинг ўтовида ҳаловат топгандай бўлди. У ҳамон семиз, аммо юзлари сўлгин, ёноқлари осилиб қолган, анча қарибди. Лекин ўзи бундан хафа эмас. У хонга ҳам, болаларига ҳам, саноксиз невараларига ҳам аввалгидан кўра кўпроқ меҳрибон. Қаерга борса, кичик неваралари унга эргашиб юришади. Кенг чопон кийгани ва оёқлари калта бўлгани учун шу кўринишида жўжаларини эргаштириб кетаётган товукка ўхшайди. Бўртанинг унча катта бўлмаган ўтовида хон ташвишларини унутиб, ҳаловат топарди. Кечалари ўчоқ олдида ё қимиз, ё сутчой ичишар, ёшлик йилларини эслашиб, аллақачонлар бу дунёни тарк этиб кетганларни хотирлашарди. Бу суҳбатлардан хон ҳам ором олар, ҳам соғинчларга чўмарди... Кейин ўз ўтовига борганда Хулан унга аразлаб қарар, хон индамай кўя қоларди. Барибир, у буни тушунмайди. Эски қадрдонлар – эски замоннинг ўзгинасику. Ёшинг ўтган сари ҳозирги кунларингдан кўра, ўтган ҳаётинг кадрлироқ бўлиб қоларкан. Бўрта – унинг ёшлиги. Шунинг учун ҳам у бошқа хотинларидан яқинроқ. Худди шунга ўхшаб, ҳамма жасур ва садоқатли нўёнлари орасида Бовурчи ва Жалма у учун қадрлигича қолган.

Бир пайтлар у ўзига-ўзи бу иккала ўртоғини қайтиб ёнига чақирмасликка сўз берганди. Аммо Бўрта унинг бутун хотиротларини уйғотиб юборганидан сўнг, у дўстларини қидиртириб чопарлар юборди. Хон уларни ҳукмдорга ўхшаб эмас, дўст сифатида ўтов олдига чиқиб кутиб олди. Жалмани узоқ вақт кўрмаганидан, аввалига олдида Жалма эмас, кекса Жарчиўдай тургандай туюлди. Кўзларининг устигача осилиб қолган қалин қошлар, ўткир қарашлар...

Бўрта архи қуйиб узатган товоқларни учови барабар бўшатди. Суҳбат кўр олавермади. Бир-икки оғиз гапдан кейин яна сукунат чўкарди. Дўстлари

ундан нимадир кутаётган, кўрқиб турганга ўхшайди. Уруш ҳақида гап очилмаслигига ҳаракат қилишаётганидан хон тушундики, улар хоннинг урушга чақириб қолишидан хавотирда. Шунинг учун ҳам дангал деди:

– Мен билан тангутлар устига борасизларми?

Бовурчи бошини сараклатди, Жалма кўзини олиб қочди.

– Чақирмаяпман, – хон жим бўлди. – Балки ўзим ҳам бормасман. Тангутларни нўёнларимнинг ўзлари ҳам тинчитади. Мен шунчаки сизларни кўргим келди. Неча йиллар бирга юрдик... Эсингдами, Бовурчи, биринчи марта каерда учрашганимиз?

Ўртоқлар ўтган йиллар хотирасини жон деб эслаб кетишди. Гап қизиди. Хон ёшлик йиллари ўтган ерларни кўргиси келди. Ўнўн, Қурулун дарёларини, Бурхон-Холдун тоғларини соғинибди. Қанийди юлдузлар чарақлаган тунда гулхан ёкиб, дарё тўлқинларининг шалоплашига, тунги қушлар чинқириғига қулоқ тутиб ўтирса. Ҳаётнинг ўнқир-чўнқирликларида на янглишишга ва на тўхташга йўл қўймаган ички бир кудрат сарчашмалари билан танҳо қолгиси келди... У дунёда ҳеч бир ҳукмдор қила олмаган ишни қилди. Аммо бу ишнинг ярми, холос. Асосийси ҳали олдинда: у ер юзида яшаб ўтган бирорта ҳам тирик зот қилолмаган иш – умрини чексиз муддатларга узайтиришни уддалаши керак.

Ўртоқлар енгилгина тайёргарлик кўриб, жўнашди. Хон ўзи билан ўнтагина кешиктан олди, холос.

Даштга баҳор мўралаб, ҳаммаёқ гулга тўлган палла. Тепаликлар, сайхонликлар ола-чипор безанган, от туёқлари юмшоқ майсалар устида овоз чиқармай, худди гилам устида юргандай қадам ташларди. Оппоқ қорли тоғлар, мовий осмон, беғубор кенгликлар ўзига тортиб турарди. Осмон шу қадар мовийки, унинг чексизлигини кўриб, узоқ термулишдан кўрқади одам. Ҳар ер-ҳар ерларда пода ва уюрлар кўзга ташланар, якка ўтовлар олдидаги ўчоқлардан тутун чиқар, калта ёлларини ўйнатганча чопқиллаган узунёқ тойчалар кўзни қувнатарди. Ҳов, узоқларда жайронлар тўдаси булут соясига ўхшаб, ҳуркиганча югургилаб қолди... Чавандозларга кўзи тушган чўпонлар эса аввалги даврларга ўхшаб қочиш ёки яширинишга уринмас, хавотирли ҳеч нарса йўқ.

Ўртоқлар Чингизхон хоҳлаганидек, очиқ осмон остида тунашарди. Шундоққина оловда жайрон ёки кўзи гўштини пиширишар, ҳамма нарса у истаганидек эди. Деярли ҳаммаси... Фақат Жалма билан Бовурчи бошқача бўлиб қолибди. Уларда ёшлик пайтларида ўзи яхши кўрган баъзи бир жиҳатларини тополмади. Гулхан атрофидаги суҳбатлар бора-бора ўз ширасини йўқотди. У тез-тез ғижиниб қолар, лекин ўртоқлари кўнгилларини очишига умид қилиб, ўзини босишга уринарди. Бироқ кунлар ўтиб борса-да, ўртоқлари билан гаплари қовушмади. Сафар унга малол кела бошлади. Аксарият пайтларда қовоғини уйганча сахро гулларининг рангин жилоларига тикилиб, соқолини кафти билан ғижимлаб ўтирар ва нима учун дўстлари узоқлашиб кетганини тушунишга уринарди.

– Жалма, бир вақтлар сенинг отанга, темирчи Жарчиўдайга, сахрога тинчлик олиб келишга, одамларни бахтли қилишга сўз берган эдим... Чўпонларнинг ўтовларини кўрдингми? Мен сўзимнинг устидан чиқдим.

Жалма индамади. Бундан хон тушундики, у бу гапга қўшилмади.

– Шунақамасми?

– Хон, яхшиси бу ҳақда гаплашмай қўя қолайлик.

Олдинда хўмрайиб бораётган Жалма хон тарафга қарамади ҳам. Бовурчи бўлса, отдан энгашиб, оч-пушти гулли бир сиқим ўтни юлиб олди-да, бурнига тутди.

– Мана бунинг ҳидини! Кўп жойларни кезиб чиқдим-у, бунақасини бошқа ерда учратмадим. Хон, сен ҳам бунақа ўтнинг бошқа ерларда учрамаслигини пайқаганмисан?

– Мен бегона ўлкаларга ўт ҳидлагани бормаганман. Оёқ остига қарашга вақтим бўлмаган! – Бовурчи яна гапни бошқа ёққа бураётганлиги баттар хоннинг асабига тегди. Ўша-ўша қовоқ уйганича, қатъият билан яна сўради: – Ёшлигимда ўйлаган ниятимни амалга оширмадимми?

– Амалга оширдинг, хон... Қабилалар бир-бирларини қирмаяптилар, қароқчилар подани ҳайдаб кетмаяпти... – Жалма узоқда қорайиб кўринаётган ўтовга ишора қилди. – Кириб ўтармиз балки? Муздеккина қимиздан ичволардик.

Уларни бир хурпайган кучукча баралла вовуллаб кутиб олди. Ўтов ичидан титилиб кетган чориқ кийган қийшиқоёқ чол ва бир кекса аёл чиқди. Чол хонни таниб, ерга чўкка тушди, аёлини ҳам ёғ босган чопони этагидан тортқилади. Кўрқув тўла кўзларини узмаган кўйи аёл ҳам тиз чўкди.

Ҳаммаси отдан тушди. Хон оёғи чигалини ёзиб, ўтов атрофини айланиб чиқди. Сарғайиб кетган ўтов намаг илвираб қолган, у ер-бу ерлари тешик. Қачонлардир ўзи ҳам шунақа ўтовда яшарди. Қимизлари йўқ экан.

– Нима еб кун кўряпсан? – сўради Жалма.

– Қурут, улуғ нўён.

Хон катта тош устига бориб ўтирди. Жалма уни қимиз ичиш учун бу ерга чақирмаганини сизди. Жим ўтириб, суҳбатни диққат билан эшитди.

– Кимнинг подасини боқасан?

– Буюк хонимизнинг укаси Тамуға-ўтчигинни.

– Ҳаётингдан хурсандмисан?

– Роҳат-фароғатдамиз, улуғ нўён.

– Болаларинг қаерда?

– Болаларимиз йўқ, улуғ нўён.

– Фарзандсиз роҳат-фароғатда яшаш мумкинми?

– Беш ўғлимиз бор эди. Энг каттаси найман урушида ўлди. Кейингиси тангут ерларида ҳалок бўлди. Иккитаси Олтин-хон юртида жон берди. Кенжамизни сартовулар ўлдирди, – чол хонга ёвқараш қилиб, кўшиб кўйди. – Биз осмонни ранжитиб кўйган бўлсак керак.

Кўйиб берса, Жалма чол билан узоқ гаплашишга тайёр эди. Аммо хон индамай ўрнидан туриб отига ўтирди-да, кетворди. Ўртоқлари унга етиб олиш учун от чоптиришди. Хонни Жалмага қарагиси келмади. Жалма дўст эмас, йўқ дўст эмас. У нафақат бегона юртларни, балки ўз улусини ҳам вайрон этганини юзига солмоқчи... Аҳмоқ! Янги авлод улғайяпти, ахир, улар анови қулсифат қорачага ўхшамайди, аксинча мағрур, кучли. Жалма эса айбларимни кўрсатмоқчи... Мен бўлмаганимда саҳрода бундай чиройли отни елдириб юрмасдинг. Темирчилик дўконида босқон олдида қурум ва чанг ютиб ўтирган бўлардинг. Ҳозир бу ишларни сон-саноксиз қулар қияпти. Жалманинг ҳам подалари бор, уларга ҳам мана шунақа чўпонлар қарайди. Унга бу моллару подачиларни ким берди? Бовурчи ҳам шундай. Отида ўтириб, гўё ҳеч нима бўлмагандай, хуштак чалиб кетяпти. Ҳамма нарсаларини тортиб олиб, биттадан тешик ўтов берсам!..

Йўқ, сафарлари шундай кўнгилсиз ўтади, деб ўйламаган эди. Ўтмиш сўқмоқларини ўт босиб кетибди. Ҳаёт ҳам худди жанг каби: ким атрофга алангласа, ҳалок бўлади. У фақат олдинга қараб юрди ва шунинг учун ҳам энгилишни билмади.

Орқасига қарамасдан тишлари орасидан гапирди:

– Мен ўрдамга кетдим. Сизларга ҳам жавоб.

Отига қамчи урди. Жалма билан Бовурчи тепалик устида қолди. Уларнинг орқасида эса қорачанинг сарғимтир ўтови турибди... Уларнинг қуллариниям, подалариниям олиб кўймайман, бунақа паст кетмайман. Улар шунчаки одам, бўштоб одамлар. У кўтарилиб чиққан юксакликка бошқа бирор-бир тирик зот чиқолмайди. У эса ўша баландликда ўзини сақлаб қолишнигина эмас, балки яна давом этиши, янаям юксакка кўтарилиши керак, қўл етмас жойларга қўл уриши лозим.

Ўрдага ғалати, оғир сукунат чўккан эди. Отидан тушгунича чодири атрофига хотинлари, ўғиллари, укалари тўпланишди. Ҳаммалари бошларини ғамгин эгиб туришарди. Лекин у шошилинич суриштириб ўтирмади, қўли билан ҳаммани кетидан юришга ишора қилди. У кириб наMATга ўтирди. Қолганлар тик туравердилар. Шихи-Хутаг олдинроққа чиқиб, ўралган мактубни шилдиратиб очди, аммо уни ўқимай, паст овозда минғирлади:

– Ҳокон, ўғлинг Жўжи ўлибди.

Хоннинг қўллари орасидаги қамчи қарс этди, оғриқдан бармоқлари зирқираб кетди. Юраги аллақадарга учиб кетгандай, таниш бўлган оғриқни туйди. Хон семиз юзларидан ёш думалаётган Билгутуйни, кўзларини қисиб олган Хасар ва лабларини қаттиқ тишлаган Хуланни кўрди...

– Жўжи заҳарланган... – Шихи-Хутаг ўрдакникига ўхшаш бурнини тортиб қўйди.

Хон яна қайтиб Хуланга қаради. У кўзини олиб қочмади, балки лабларини янаям қаттиқроқ тишлади. Хоннинг нафрати ошиб кетди. “Кетинглар” деган маънода қўлини кескин силтади. Боши эгилди. Синган қамчиси тиззаларида ётарди. Дастаси илон кўринишида ясалган бўлиб, катта очилган оғзидан қамчи ўрамаси бўртиб, илоннинг нефрит қадаб ишланган думалок, ўлик кўзлари унга тикилиб турарди. Бу унинг яхши кўрган қамчиси эди. Илоннинг кўзлари ҳар доим яшил нур сочарди.

Қандайдир шарпадан сесканиб, бошини кўтарди. Чодир ўртасида Бўрта турарди. У бошланг, оқариб кетган сочлари елкаларида ёйилиб ётарди. У хонга кўз узмай тикилиб турарди.

– Мана... ўлибди... – деди хон.

– Заҳарлашибди, – хирилдоқ овозда деди Бўрта.

– Балки ундаймасдир. Ахир, у касал эди-ку?

– Уни заҳарлашган.

– Бўлиши мумкин... Мен қотилни топаман!

– Қотилни қидириш керак эмас. Уни сен ўлдирдинг!

– Бўрта! – эҳтиёткорлик ва ўзини ҳимоя қилиб қўлини кўтарди хон. – Нима деётганингни биласанми?

– Умр бўйи Жўжини ёмон кўрдинг. Нима учун? Унинг юраги тош қотмагани учунми? Сенга ачинардим, кўзинг очилар деб кутдим. Уни эмас, ўз болаларининг қонини ичувчи – сен, мангустни заҳарлаш керак эди! Бўрилар ҳам хавотирли жойдан болаларини олиб кетади, полапонларини

ҳимоя қиламан деб кушлар ҳалок бўлади. Сен эса осмон фаросат ато этган одам бўла туриб, ўша ваҳшийчалик ҳам, мияси йўқ паррандачалик ҳам эмассан.

– Жим бўл! – жазава аралаш бақирди хон.

Унинг бақирғига шошилиб кирган кешиктаннинг юзига хон синган қамчисини отди.

Бўрта бошини эгиб, қўлларини олдинга чўзганча чодирдан чиқиб кетди.

Хон от сўради. Ақлдан озган каби туни билан уни чоптириб юрди. Ҳолдан тойган хон тонгда қайсидир курен яқинида отдан ағанади. Қўшинни тўплаш ва тангутлар устига юриш бошлашга фармон берди.

Сафарга жўнаш олдидан Хулан билан Қулқон унинг олдига чошиб келди. У Хуланнинг юзига боқмади ҳам.

– Бу ердан жўнаб кет ва қайтиб кўзимга кўринма!

Хоқон тангут шаҳаншоҳига нома жўнатди: “Сен, бурхон¹, бир пайтлар менинг ўнг қўлим бўлишни ваъда қилган эдинг. Мен сенинг гапингга ишониб, сени сартовуллар билан урушга чақирдим. Лекин сен, бурхон, нафақат қўшининг билан ёрдам бердинг, балки менга сурбетларча кўпол жавоб қайтардинг. Бошқа ишлар билан банд бўлганим учун мен сен билан бўладиган учрашувни орқага суриб келдим. Бугун осмоннинг раҳнамолигида сартовулларни бўйсундириб ва тўғри йўлга солиб, мен сенинг устингга юриш бошладим, бурхон”.

Бу юришда биринчи қўлга олинган шаҳар бир пайтлар Ван-хон бошпана ва ёрдам истаб келган Хэйшуй бўлди. Унинг пахса деворлари ортида кўпгина жангчилар ва атрофдан келиб тўпланган қишлоқлар аҳолиси жам бўлган. Ҳаммаси қурол тута олади. Улар енгилса, ўзларини нималар кутаётганини жуда яхши билганликлари учун жонларини аямай шаҳарни мудофаа қиладилар.

Куз ўтди. Қор кам, совуқдан кўра илиқ кунлари кўп бўлган ўлимтик қиш келди. Қор ёғадими, ёмғир ёғадими, хон ҳар куни от миниб, қўшинни кўздан кечирарди. У палахмонлар шовқини, ҳарбий карнайлар нағмаси, ўқлар визиллашию минглаб одамлар шовқинига қулоқ тутарди-да, яқиндагина олис ёшлик хотираларини эслаб, гулхан олдида жимгина ўтиришни орзу қилгани бўшанглик самараси эканини англади. Узоқ йиллик меҳнати ва осмоннинг иродаси билан тузилган енгилмас, чидамли, қўлдаги бармоқлари сингари итоатли қўшини – унинг жони, шодлиги ва келажаги эди. Қолган бари ҳеч нарса эмас, ҳеч қандай қийматга эга ҳам эмас.

Биринчи бор тангутлар устига юриш қилганида хон жангчилари юрагига йўл топганди. Чжунсинни қамал қилганида эса ўз кучига ишонч пайдо бўлди. Кейин Олтин-хонни мағлуб этди, сартовулларни бўйсундирди. Мана, яна тангутлар ерида турибди. Ҳаёт бир айланиб келибди, лекин бу ниҳоя эмас. Бу янги айлананинг боши. Ва унинг мана шу тангутлар еридан бошланиши хонни севинтирарди. Бунда у осмон ҳайрихоҳлигини кўрар ва хоҳлаган ишини қила олишига ишонарди.

Хоннинг амрига кўра, Чу-цай сартовуллар ва хитойликлар орасидан олимларини, ўқимишлиларини тўплади. Улар ўзларига маълум бўлган ерларнинг чизмасини ишлашди. Қўли гул тикувчилар бу суратни шоҳи матога кўчириб, тоғлар ва текисликларни, дарё ва денгизларни, ўрмон ва саҳроларни ҳар хил ипларда акс эттирдилар. У ёлғиз қолган кезларда бу

¹ Тангут шаҳаншоҳини мўғуллар шундай аташарди.

мато харитага узоқ тикилиб ўтирар, ҳали мўғул отларининг туёғи тегмаган жойлар кўплигидан хурсанд бўларди.

Хэйшуй баҳорда таслим бўлди. Жазирама иссиқдан чўчиган хон ёзни ўтказиш учун тоғларга кўчди. Саҳронинг лақиллаган ҳарорат тафти тоғларгача етиб борар, ўтларни сарғайтириб, бута япроқларини бужмайтириб ташларди. Иссиқ ва бекорчилик хонни оғирлаштирар, мириқиб ухломмас, кам уйку бўлиб қолган, балки шунинг учун ҳам жаҳлдор бўлиб қолганидан ўғилларию нўёнлари унинг ҳузурига киришдан кўрқардилар. Эндигина ўзига ишонч, бу ҳаётдаги ўрни ва қилиши керак бўлган ишларига қониқиш ҳиссини қўлга киритганида, уни шубҳалар кемира бошлади. Диккинафас тунларда уйқуси қочган хон ўрамни тарк этиб, тоққа кўтарилар, тиз чўкиб олиб осмонга юзланарди-да, секин сўрарди:

– Наҳотки, менинг кетишим ҳам бошқаларникига ўхшаса?

Осмонда каттакон юлдузлар порлар, тошлардан ҳарорат кўтариларди. Атроф жим-жит. У бошини куйи солганча, хаёлан Сача-Беки, Ўлтон, Ван-хон, Жамуха, Теб-тангриларни кўз олдига келтирди. Ҳаммаси ўлиб кетди. Жангда биринчи бўлиб ожизлар қурбон бўлади. Наҳотки, мен ҳам мангулик олдида журъатсизлик қилаётган бўлсам? Наҳот, ҳаммани енгиб, охир-оқибат ўзим ҳам мағлуб бўлсам? Наҳот, ўлим мени четлаб ўтмаса?

Ҳарорат пасайиши билан тангутлар пойтахти Чжунсинга қараб юрилди. Мўғуллар йўлида учраган шаҳару қишлоқларни шафқатсизларча вайрон қилишар, ортларидан ҳаробалару ўлик тепалар қолдириб кетишарди. Чжунсинни қамал қилгач, у ерга ўғилларини бош қилиб қолдирди-да, ўзи бир қисм қўшинни олиб, тангут вилоятларини талашга кетди. Уни қандайдир безовталиқ мудом қувғинга солар, тин олишга бермасди. Фаросат, ирода, куч-қувват талаб этадиган жангларда у ўзини тамом унутарди. Шачжоу яқинига тангутлар жуда катта куч тўплаб, хонни қуршовга олишга муваффақ бўлдилар. Уч тарафдан сиқувга олинган туманлар кўрқувга тушди, кимлардир отини орқага бурди ҳам. Мағлубият аниқ бўлиб қолди. Найзалар ва қиличлар зарбини ўзига олишга тайёр турган вафодор кешиктанлар қуршовида Чингизхон от устида қуролсиз, совутларсиз, оддий матодан тикилиб, фақатгина тилла белбоғ билан сиқиб боғланган чопонида ваҳимадан қочаётганларга қошини кериб, кўзларини олайтириб қараб ўтирарди. Унинг бу қараши худди бетга қамчи солган билан баробар эди. Шунинг учун улар яна ўгирилиб, тангутлар устига борардилар. Олишувда бир неча минг жангчи қурбон бўлди, тангутлар эса қочиб кутулди.

Тўнғиз йили (милодий 1227 йил) кузида тангутлар давлати тор-мор этилди. Бироқ пойтахт ҳалиям мудофаада эди. Хон Чжунсинга қайтди. Унинг қайтиши қамалчиларга қувват бахш этган бўлса, мудофаачиларнинг умидларини тамоман ўлдирди. Шаҳаншоҳ хон ҳузурига музокара олиб бориш учун амалдорларини жўнатди. У мўғул хонини ўз отаси деб аташга рози бўлибди. Агар хон унинг ҳаётини сақлаб қолишга қасам ичса, қаршилик кўрсатмас экан. Хон бурхонни ўлдирмасликка қасам ичди. Тангутлар шаҳарни топширишга тайёрлаш учун бир ой муҳлат сўрашди. Хон бунга ҳам кўнди. Қамал ишлари тугатилди. Жимлик чўкди. Чжунсин ичкарисида ҳали ёнғинлар бўралаб турар, шаҳар деворлари устидан бўрқсиган тутунлар куёш юзини тўсиб қўяр ва кўкка ўрларди. Хон ҳавоси тозароқ бўлган тоғларга чиқиб кетди. Чодирда бекор ўтиргиси келмай, овга чикди. Аввалроқ жўнатилган навкарлари ўрмон жонлиқларини бир

ерга ҳайдаб келишарди. Хон камонини олиб, учи ўткир қилиб чархланган кенгина ўкни ёйга тортди-да, хайвонлар тўпланиши мўлжалланган жойга қараб кетди. Дарахтлар оралаб илон изи сўқмоқ тоғ тепасига қараб ўрмалаб кетарди. Юзига шохлар урилиб, кўришни қийинлаштирарди. Бу жойда камон иш бермайди, деб ўйлаб, уни садокқа жойлаётганида, ён тарафдан шитирлаган товуш эшитилди. Қандайдир қўнғир шарпа кўрингандай бўлди. Оти хуркиб кетиб, туйқус ўзини ёнга ташлади. Хон эгардан отилиб кетиб, бутун танаси билан қаттиқ ерга гурсиллаб тушди. Ичида бир нарса узилгандай бўлиб, қаттиқ оғриқ турди. Кўз олдини қизғиш туман қоплади. Кешиктанлар уни кўтариб олиб, бир нарсалар дея нари олиб кетишди. Қулоғи битиб, биронта сўзни илғай олмади. “Ўтиб кетади. Қайси мўғул отидан йиқилмабди...” деб хон ўзини ўзи юпатарди.

Уни деярли хушини йўқотган ҳолида Чжунсин ёнидаги қароргоҳига олиб келишди. Бир неча кун ўтиб, хоннинг аҳволи яхшиланди. Чодир ичида шомонлар, мусулмон ва хитойлик табиблар тўпланиб турарди. Шомонлар чилдирмаларини даранглатган, тутатқилар тутатган, дуолар билан ёвуз рухларни ҳайдаган, табиблар уни пайпаслаб кўришар, малҳамлар ичираб, баданларига бир нималар суртишарди.

– Мен ўламанми? – деб сўради у ўз овозини танимай.

– Йўқ, – дейишарди шомон ва табиблар. Аммо уларнинг кўзларига қараб ёлғон айтишаётганини билди. Ичида тинмай такрорларди: “Йўқ! Йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас! Буни енгиш керак!”

Кўз олдидан яна қизғиш туман сузиб ўтди. Оппоқ мато устида, одамларнинг юзида гўёки олов алангаси акс этарди. Фикрлари чалқаш, баъзан қаердалиги, нима юз берганиниям эслай олмасди.

Бир гал у тунги беқарор ғафлат уйқусидан уйғониб кетди. Кўпдан бери тузукроқ ухламаган табиблар намаз устида ухларди. Кўз олдидаги қизғиш туман йўқ. У ўрни ёнидаги учоёқ тахтани, унинг устида ёниб турган ёритгичлар шуъласини, бир липиллаб, бир тинчланиб қоладиган алангани кўриб турар, мойнинг чирсиллаб ёнишини эшитарди. Бирданига ерни ташлаб кетаётганини аниқ тушунди. Осмон унинг қақшатқич режаларини қабул қилмабди. Қандайдир ёруғ, жунжиктирувчи ғамгинлик босди. Осмон бошқаларни инкор қилганидек, мени ҳам инкор этибди. Мен ҳам ҳамма қатори ўлар эканман. Ҳеч ким абадий қолмас экан. Ҳаёт мени алдади. Уни тўхтатишга уринганлар, оддий инсоний қувончлар билан яшашга чорлаганлар ҳақ бўлиб чиқди. Мен эса шодликларни туймай ўтдим. Қалбим ва ақлимнинг бор кучини урушларга, қўшин тузишга, вайронагарчиликларга сарфладим...

Табибларнинг бири уйғониб, хонни кўриб, сакраб туриб кетди. Хон уни яқинига чақирди.

– Менга сизларнинг дориларингиз керакмас. Ҳаммаларинг кетаверинглар.

Табиблар, уларнинг кетидан шомонлар ҳам чодирни тарк этди.

Сал туриб, ташқарида ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитилиб, машъалалар ёруғи кўринди. У узук-юлуқ баъзи сўзларни эшитиб қолди:

– Хон бизни ташлаб кетяпти...

– Хон бўлмаса, ҳаммамиз ҳалок бўламиз...

– Эй, осмон, бизга раҳминг келсин!

Бу мотамсаро товушлардан ўзи уялиб кетди. Сал бўлмаса, умри мазмунига айланган ишдан юз ўгирмоқчи бўлдимми? У шундай қилса, ўзига,

кўшинига, эришган ютуқларига ва буюк ишларига ҳиёнат қилган бўларди.

Чодирга Ўқтой, Чиғатой, Тўлилар кириб, хавотирли кўзларини яширишга уринганча, боши узра эгилишди. Ўқтой деди:

– Ота, бутун кўшин тиз чўкиб осмондан сенга шифо беришни сўраб ибодат қилиб турибди. Умид қиламизки...

Хон ҳолсиз кўлини кўтариб, ўғлига жим, дегандек ишора қилди.

– Мен кетаяпман... Мени Бурхон-Холдун тоғида дафн қилинглари...
– деди.

Жимиб қолди. Бу унинг ўз ожизлигига ён босиши эди. У октябр ўзи тоғ ёнбағрида, қарағайлар соясида, бутун болалиги, алам, ситам, таҳликаларга тўла ўспиринлик ҳаёти кечган водийлар тепасида ётишни жон деб хоҳларди. Майли, ён боса қолай... Лекин бу сўнггиси бўлади.

– Менинг қабримга сиғинманглари. Уни абадул-абад одамлар кўзидан яширинглари. Менинг руҳим – менинг амалларимда, кўшинимда. Шуларга сиғининглари. Васиятларимга амал қилинглари. Аскарларни жангга бошланглари, тўхтамасдан ҳамма ерларни забт этинглари. Менинг руҳим сизлар билан бирга бўлади.

Унинг овози қаттиқлашди. Ҳатто, кучи тўлишгандай ҳам бўлди. Милтираб турган умид аралаш, бу ҳали ниҳоя эмасдир, деб ҳам ўйлади. Балки осмон уни яна бир синовдан ўтказмоқчи бўлган-у, у қаттиқлик қилиб синмай қолган, ожизлик ва тушқунликка ихтиёрини топширишни истамагандир.

– Ота, балки сени саҳрога жўнатармиз? – сўради Тўли. – Тангутларга йўлларни тозалатамиз. Чайқатмай, сакратмай етиб оламиз.

– Йўқ, мен бурхонни кўришим керак. Аммо осмон мени эртароқ чақириб олса – индаманглари. Шаҳар дарвозаларини очишмагунича, ўлганимни ҳеч ким билмаслиги керак, – у гапириб чарчади. Яна кўз олдида қизғиш-лоларанг парда жимирлади. – Бурхонни ўлдириинглари.

– Лекин сен қасам ичгансан-ку... – эслатди Чиғатой.

– Мен бурхонга... қасам ичганман. Таслим бўлгандан кейин, у бурхон бўлмай қолади. Мен қасам ичган одамнинг исмини ўзгартириинглари-да, ўлдириинглари...

Охирги сўзини қийинчилик билан айтди. Кўз олдидаги парда қалинлашди, ўғилларининг юзлари ҳам яхши кўринмай қолди. Ақли хиралаша бошлаганда бор кучи билан уни ушлаб қолишга интилди. Лекин у силлик ипакликдай сирғалиб ўтиб, қаергадир шитоб билан оқиб кетди...

...Хоннинг жони узилди. Аммо чодир олдида илгаридагидай кешиктанлар навбатчилик қилишар, шуҳрат ва қонга беланган туғларнинг тилла суви юритилган учларида куз қуёши жилваланарди. Одатдагидай, хон чодирда эрталаблари нўёнлар кенгашига тўпланишарди. Бу ҳолат саккиз кун давом этди. Хоннинг юзи қорайиб, жасади шиша бошлади. Ундан чиқаётган бадбўй ҳидни на хушбўй малҳамлар, на тутатқилар билан бостириб бўлди. Нўёнлар чодирдан ранглари оқарган, кўзлари қизарган аҳволда тоза ҳавога чиқиб келаркан, ортларидан ўлим, заволга кетган руҳ ҳам эргашиб чиққандай бўларди.

Ниҳоят Чжунсин дарвозалари очилди. Шаҳарга кириб борган жангчилар кўчалардан қон дарёларини оқизишди. Улар ўз ҳукмдорлари руҳига қурбонлик келтирар эдилар.

JAHON BOLALAR ADABIYOTI

Валентин БЕРЕСТОВ

(1928–1998)

*Рус тилидан
Равшан ИСОҚОВ
таржимаси*

Таниқли рус болалар шоири. Калуга вилоятининг Мешовск шаҳрида ўқитувчи оиласида туғилган. 1942 йил, Иккинчи жаҳон уруши пайтида Берестовлар оиласи Тошкентга эвакуация қилинади. Валентин Тошкентда Анна Ахматова, кейинроқ Корней Чуковский билан танишади. Улар ёш шоир ижодига қизиқиш ва эътибор билан қараб, унинг тақдирида муҳим роль ўйнашади. 1944 йилда Берестовлар Подмосковьёга кўчиб кетишади. Москва давлат университетининг тарих факультетини, Этнография институтининг аспирантурасини битирган Валентин Берестовнинг кейинги тақдири яна Ўзбекистон билан боғланади. У Хоразм вилоятида археология ишлари олиб боришда қатнашади, айти чоғда болалар учун ўндан ортиқ асарлар яратади.

БОЛАЛАР ВА ГУЛЛАР

*Қандай чизса бўлар боланинг расмин?
Бирдан қочиб қолар уйга қизалоқ.
Ўғил болалар-ку тоқатсиз асли.
Чўткасин бўёққа рассом ботириб,
Эртак айтиб берар, солишар қулоқ
Ва шунда болалар жилмас ўтириб.*

*Қандай чизса бўлар, айтинг гул расмин?
Ахир, у қочмасдан турар, ҳарқалай!
Шамолда рақс тушсин, таратиб исин,
Яшнаб ўсаверсин, гуркираб сўлмай.
Увол қилмас рассом ҳеч маҳал юлиб,
Кутсин асалари ё капалакни
Ва термулиб боқсин қуёшга кулиб.*

* * *

*Ёқтирарлар сени ҳеч бир сабабсиз, Ота-онанг севар ўзин суйгандай,
Шунчаки, набира бўлганинг учун. Уларга ўхшайсан қуйиб қўйгандай.
Ўғилсан, суйдилар ортиқча гапсиз, Бу меҳру муҳаббат таянч бўлажак,
Улғайганинг, кучга тўлганинг учун. Кулиб боқар сенга бахтли келажак.*

* Манба: Берестов В.Д. Первый листопад. –М.: Дет. лит., 1987.

ТИНЧЛИК

“Тинчлик” сўзи бўлмасмиди, эҳтимол,
Башарти батамом йўқолса уруш.
Шунда бу жумладан энди бемалол,
Англандарди ҳаёт, шунчаки турмуш.

Ҳа, фақат болалар оқил, билимдон,
Ўйнаб “уруш-уруш” тошиб завқ-шавқи,
Югураверишидан чарчашиб бир он,
Эслардилар, уни шаҳидлар ҳаққи.

ҲИНДУ

Ҳинду бўлиб уйғонди у! Ҳаммага салом!
Қаери кам Чингачгукдан, Гайаватадан.
Қани укпар бош кийими? Қилмасми алам.
Гайавата каби турар каравотидан.
Зағча, зоглар чуғурлашган кенг тўқайзорда,
Қизилиштон мўлжал қилган қарагайзорда...
Қандай патлар топилмас-а, бор истаганинг!
Ва кун ўтди ширин тушдай, хотира зўр-да,
Кўз олдингда ҳиндуга хос пат излаганинг.

ПАРВОЗ ҚИЛ

Тонг чоғида она қуш,
Шайлар палапонини
Илк парвозга, эркалаб,
Бериб жисми-жонини:

– Ана – темир ракета,
Учар қайдан-қайларга.
Қўрқув нима билмайди,
Етар юлдуз, ойларга.

Зилдай оғир самолёт,
Осмонда учар мағрур.
Намунча чўчимасанг?!
Қани сендаги ғурур?

Оппоқ парқув булутлар,
Сузишар бирам енгил.
Сен ҳам уча оласан,
Полвоним, қўйсанг кўнгил.

Номусларга қолдирма,
Болам, чўчишни бас қил.
Агар чиндан қуш бўлсанг,
Қўрқмай дадил парвоз қил!

ИБТИДОЙ ОДАМЛАР

Дераза пардасин шошмай маҳкамлаб,
Каравот тагига беркиниб бирров,
Акам билан тошни тошга ишқалаб,
Келишдик учқундан ёқишга олов.

*Йўқ, бу жой уй эмас, ибтидоий гор,
Тимқоронғи кеча, кун эмас ҳозир.
Момақалдиरोқ бу чақмоғи ҳам бор,
Шу бир жуфт чақмоқтош тиллога арзир.*

*О, бебаҳо учқун – меҳнатга ҳамроҳ!
Энг аввало, ёқдинг оловни эмас.
Идрок нури билан ёритиб, эвоҳ,
Кимнингдир қалб кўзин яшнатдинг сен, бас.*

*На шимол бугиси, на содиқ кўппак,
Кўлга ўргатилган на от, на мушук.
Инсонга бўйсунган чақмоқтош, демак,
Илк бор олов кирган ва очиб эшик.*

ХАЁЛПАРАСТ

*Ўтирибман баланд дарахт шохида,
Разведкачи сезсам ўзим гоҳида.
Ёинки мачтадан термилиб узоқ
“Ер!” деб қичқиришига тайёрдай шу чоғ.
Дарахт тебранса ҳам тинчим бузмайди,
Ҳеч кимса, ҳеч бир зог мени сезмайди.
Дарахтда – баландда оёқ узатиб
Ўтиргум ҳаммани бир-бир кузатиб.*

ИККИМИЗ

*Ўрмон сўқмоғидан биринчи синфга
Борамиз, қувончим сизмас таърифга.
Ҳар ёндан илашар ўргимчак ини,
Арчалар сочади игнабаргини.
Тикан бўлиб кетар елкаларимиз,
Шапкамизу ҳатто сумкаларимиз.
Мен қўшиқ айтаман баланд пардада,
Қўшни қиз чалғитсам, ахир, ҳарна-да.
Мардлигу матонат, жанглар ҳақида
Осмону ёруғлик, ранглар ҳақида.
Қишлоқ четидаги азиз мактабда,
Кутар ҳар хил юмуш, дўстлар шу тобда.
Оҳиста оласан сумканг қўлимдан,
Англаб бўлмас туйғу кечар дилимдан.
Сен билан ўрмонда ҳозир ёнма-ён,
Узоқ сайр қилгим келар беармон.
О, қандай ҳолат бу, ўйламагандим,
Илгари ҳеч бундай куйламагандим.*

Владимир ОРЛОВ

(1930–1999)

Рус тилидан
Даврон РАЖАБ
таржимаси

ТАБИАТ ДАРСЛАРИ

Доим бизга доно табиат
Ҳар фаслда берар насиҳат:
Ўргатади қушлар куйлашни,
Ўргимчаклар – сабр айлашни,
Боларилар боғ ва далада
Ўргатади бизга меҳнатни.
Ибрат бўлар ҳар бир паллада
Адолат-ла чекар заҳматни.
Нур товланиб сувнинг сиртида

Дарс беради тўғрилиқ ҳақда.
Қор ўргатар тоза бўлишни –
Қуёш одоб билан тўлишни.
Ўзи шунча улкан бўлса ҳам
Камтарликни уқтирар ҳардам.
Табиатнинг кўйнида доим
Эзгуликдан дарс олиш лозим.
Ундар бизни дониш дарахтлар,
Ҳеч бузилмас ўрмон қавмлари
Сабоқ бериб дўстликка чорлар.

* * *

– Мойчечаклар,
Бўлмаса гар сир:
Қаердансиз,
Айтингиз, ахир?

– Сир эмас бу, –
Шу бўлди жавоб,
– Бизни қўлдан
кўймасди офтоб.

Семён ОСТРОВСКИЙ

(1938 йилда туғилган)

СОҒ БЎЛИНГ!

Сен қирмизи қуёш-ла дўстсан,
Шод бўласан совуқ мавжлардан,
Ёмғирлар ҳам қўрқита олмас,
Қорбўрон ҳам ваҳима солмас.
Шамол солмас кўнглингга қутқу,
Чарчамайсан ўйнаб ҳам сира,
Ва уйқуга эрта ётасан,
Қуёш билан эрта турасан.
Хўб еласан қишда чангида,
Яхмалакда учини қасдида.
Ёзда эса нурда товланиб
Чўмиласан сувда лойланиб.
Чарчамайсан югуриб-елиб,
Тинмай сира хўп копток тегиб.
Улғаясан сен соғлом бўлиб,
Тенги йўқ бир баҳодир бўлиб.

Анна ФРАНК

(1929–1945)

ЧОРДОҚ ҲИКОЯЛАРИ¹

*Инглиз тилидан
Мунира МЕНГЛИЕВА
таржимаси*

1943 йил, 13 январь, чоршанба

Дугонам Китти!

Ташқарида даҳшатли воқеалар юз бермоқда. Бечора одамларни истаган вақтида уйларида судраб олиб кетишяпти. Фақат кийим-кечак солинган сумка билан ҳамён олишга рухсат этилади, холос. Уларни ҳам, барибир, йўлда ўғирлатиб қўйишади. Оилалар бўлиниб кетади, эр-хотинлар, она-болалар бир-биридан айриладилар. Болалар мактабдан қайтишганда, қарашсаки, ота-оналари йўқ, қаергадир олиб кетилган. Аёллар бозордан қайтишганда уйлари, бор бисотлари сотиб юборилган бўлади.

Голландияда насронийлар ҳам юрак ҳовучлаб яшашяпти, чунки уларнинг ўғиллари Германияга жўнатилган. Ҳамма кўркувда. Ҳар тун Голландия устидан Германияни бомбардимон қилиш учун самолётлар учиб ўтади. Ҳар соат Россия ва Африкада минглаб инсонлар ҳалок бўляпти. Кулфат ҳеч кимни четлаб ўтмаяпти, бутун дунё уришмоқда. Иттифоқчиларимиз муваффақиятга эришаётган бўлсалар ҳам, урушнинг ниҳояси кўринмайди.

Бизга келсак, миллионлаб одамлардан кўра бахтлироқмиз. Бу ер тинч, бежавотир, овқатни ўз пулимизга оляпмиз. Шу қадар худбинмизки, “урушдан кейинги” ҳаётимиз ҳақида гапирганимизда, янги кийим-кечаклар сотиб олишни хаёл қиламиз, аслида бунинг ўрнига, бир тийин бўлса ҳам тежаб, мухтожларга ёрдам беришни ўйлашимиз керак.

Кўчада болалар юпун кийиниб, ёғоч бошмоқларда югуриб юришибди. На пальтолари, на телпаклари, на пайпоқлари ва на бир ёрдам бера оладиган кишилари бор. Оч қоринларини сабзи билан алдаб, совук уйларида янада совукроқ кўчага чиқишади, музлаб ётган синфхоналарга киришади. Голландияда аҳвол шунчалар аянчли бўлиб қолдики, кўчаларда тўда-тўда болалар ўткинчиларга бир бўлак бўлса-да, нон тиланиб мўлтирашади.

Уруш келтирган аянчли кулфатлар ҳақида соатлаб гапиришим мумкин, фақат дилим хуфтон бўлгани қолади. Иложи борича, овозимизни ҳам чиқармай, жимгина уруш тугагини кутишдан бошқа чорамиз йўқ. Яҳудийлар ҳам, насронийлар ҳам кутишяпти – бутун дунё кутяпти.

Кўпчилик эса ўлимни кутиб ётибди.

Аннанг

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

1943 йил, 30 январь, шанба

Азизам Китти!

Ақлдан озай деяпман, лекин буни кўрсата олмайман. Додласам, оёқларим билан ер тепкиласам, ойимнинг елкасини чангаллаб, яхшигина силкитсам, тўйиб-тўйиб йиғласам!

Кундан-кун ойим бераётган дашномлар, писандалди қарашлар, айбловлар таранг тортилган ёйдан отилган ўқлар каби юрагимга санчиляпти. Уларни суғуриб олишнинг эса иложи йўқ. Ойим, Марго, ван Данлар ва ҳатто дадамга ҳам: “Тинч қўйинглар! Бир кечагина йиғидан ёстигим нам бўлмасдан, кўзим шишмасдан, бошим оғримасдан ухлай! Ҳаммаси жонимга тегди, тўйиб кетдим!” дея бақирсам. Лекин бундай қила олмайман. Уларга ўзлари руҳимга сингдирган изтироб, яраларни кўрсатмайман. Ачинишларига, меҳрибончилик қилишларига ҳам тоқатим йўқ. Бундан баттарроқ бақиргим келади.

Гапирсам, мақтанчоқ дейишади, жим турсам беўхшовман, жавоб берсам – сурбет, яхши ғоям бўлса – айёр, чарчасам – дангаса, бир бўлак ортикча есам – худбин, аҳмоқ, қўрқоқ, ҳисоб-китобчиман. Кун бўйи нақадар бетавфиқлигим ҳақида танбеҳ эшитаман, парво қилмагандек бўлиб, кулиб кетавераман-у, аслида, юрагимга тошдек ботади. Худо бошқача яратганида эди, бунчалар турткилашмасди. Лекин бу – имконсиз. Феъл-атворни ўзгартириб бўлмайди, аммо имоним комил, унча ҳам ёмон одам эмасман. Ҳамманинг кўнглини олиш учун қўлимдан келганича ҳаракат қиламан, улар буни миллион йилда ҳам билишмайди. Юқорига чиқиб, тўйиб-тўйиб йиғлайман, дардимни ҳеч ким билмасин дейман.

Ойим ҳадеб ниқтайвергач, бир неча марта “Нима дейишингизнинг аҳамияти йўқ. Нега мендан қўл ювиб қўя қолмайсиз-а, барибир, ўзгармайман”, деганман. Онам гап қайтарма, дерди-да, бир-икки кун менга умуман эътибор бермай юрарди. Кейин ҳеч нарса бўлмагандек, яна гаплашиб кетаверарди.

Бир куни мўмин-қобил бўлиб, эртаси куни уришқоқ бўлолмайман-ку! Яхшиси, ўртамиёна бўлақолай. Ҳамма хаёлларимни сир тутаман, балки биров жиғимга тегса, мен ҳам шундай қиларман. Қанийди, қўлимдан келса...

Анна

1943 йил, 5 февраль, жума

Азизам Китти!

Жанжалларимиз ҳақида ёзмай қўйган бўлсам ҳам, ўзгариш йўқ. Бошида жаноб Дюссел даҳанаки жанглариимизни жиддий қабул қилганди, ҳозир эса кўникиб қолди, тарафқашлик ҳам қилмайди.

Марго билан Питерни ёш деб ҳам бўлмайди; икковлари ҳам камгап. Мен бўлсам уларнинг ғирт тескарисиман, шунинг учун “Марго ва Питердан ўрناق олсанг-чи”, деган дашномларни эшитавериб, кулоғим қотиб кетди.

Маргога ўхшашга сира ҳам хоҳишим йўқлигидан, рости, хурсанд бўламан. Иродаси жуда бўш, ҳаракатчан эмас; уни бирор нарсага кўндириш осон, ҳеч қачон ўз фикрида турмайди. Мен эса қатъийроқ бўламан! Лекин бу режаларимни сир сақлаб тураман. Режаларимни билишса, устимдан роса кулишади! Овқат пайти игна устида ўтиргандек бўлавераман. Яхшиямки, пастдан меҳмонлар тушликка чиқиб туришади, шунда жанжал тўхтайтиди.

Бугун тушлик пайти жаноб ван Дан Маргонинг кам овқат ейишидан шикоят қила бошлади. “Қоматингни сақлаясан, шекилли”, – дея пичинг ҳам қилди. Доим Маргонинг тарафини оладиган ойим эса овозини баландлатиб: “Тутуруксиз гапларингизга чидаб бўлмайди”, – деди. Ван Дан хоним шолғомдай қизариб кетди. Жаноб ван Дан эса бир сўз деёлмай анграйиб қолди.

Бир-икки кун илгари ван Дан хоним ҳаммамизни яна бир кулдирди. Хоним ўзларининг ёшлик йилларини эсладилар, дадаларига меҳрлари бўлакча бўлган эмиш, хушторлар изларидан қувиб юрганмиш.

– Биласизларми, дадам бирор йигит сенга қўл югуртира бошласа, жаноб, мен сиз ўйлаган хонимлардан эмасман, дея жавоб бер, деб тайинлаган, – хоним бу сўзларни шу қадар берилиб айтдиларки, ҳаммамиз хандон отиб кулиб юбордик.

Жуда-жуда камгап Питер ҳам гоҳида қизиқ-қизиқ ишлар қилиб юради. Кўпинча чет тиллардаги сўзларни маъносини билмай ишлатади. Бир куни ишхонада келди-кетди кўпайди, ҳожатхонага киролмай қолдик. Питер эса чидай олмай ваннага кириб кетди. Кейин эшикка “Мерси, бадбўй ҳид”, деб ёзиб қўйибди, аслида “Пардон, бадбўй ҳид” демоқчи бўлган-у, ўзи билмаган ҳолда “раҳмат” айтиб қўйган.

Аннанг

1943 йил, 27 февраль, шанба

Дугонажоним Китти!

Дадам ҳар куни иттифоқчиларнинг хужумини кутяпти. Черчиллнинг ўпкаси шамоллаганди, ҳозир анча тузалиб қолибди. Ҳинд озодлиги курашчиси Ганди, мана, нечанчи марта очлик эълон қилди.

Ван Дан хоним ўзини хавф-хатарга тик қарайдиган жасур деяпти. Бироқ отишмалардан энг кўп кўрқадиган ким? Петронелла ван Дан хоним-да!

Жан епископнинг диндорларга йўлланган мактубини олиб келди. Жуда гўзал, руҳлантирувчи сўзлар экан: “Нидерландия фуқаролари, ватандошлар, ўрнингиздан туриб, ҳозироқ ҳаракатни бошланг! Ҳар биримиз ватанимиз, халкимиз ва динимиз эрки учун курашишга ўз қуролларимизни танлайлик! Қўллаб-қувватланг, ёрдамларингизни дариғ тутманг. Ҳозироқ кўзғалинг!”

Минбардан туриб бундай оташин сўзларни айтиш осон. Бунинг фойдаси борми? Яхудийларга ёрдам беришга анча кеч.

Биласанми, яқинда нима бўлди? Хўжайин жаноб Куглер ва Клеиманни огоҳлантирмай, бинони бошқа кишига сотиб юборибди. Бир куни янги хўжайин муҳандис билан келиб қолишди. Худога шукур, жаноб Клеиман шу ерда эди. У жанобларга чордоқдан ташқари ҳамма жойни кўрсатди. Чордоқ калити уйда қолиб кетди, деб баҳона қилди, улар ҳам ортиқча савол беришмади. Чордоқни кўраман деб қайтиб келмаса яхши эди. Келса, бошимизга оғир савдо тушади!

Дадам Марго иккимизга орқасига ёзилмаган картотекалар ажратиб берди. Унга ўқиган китобларимизнинг номини, муаллифини, ўқиган санамизни ёзиб борамиз. “Brotel” ва “kokket” деган иккита сўз ўргандим. Янги сўзлар учун алоҳида дафтар тутдим.

Сариёғ ва маргаринни тақсимлашнинг янги йўлини топдик. Ҳар бир одамнинг улуши нонга суртиб берилади. Адолатсизлик: ван Данлар нонушта пайти биздан бир ярим баравар кўпроқ сариёғ ейишади. Ота-онам

эса шу арзимаган нарсани деб жанжал чикмасин дейди. Андишанинг отини кўрқоқ кўймаслик керак-да, бунақаларга худди ўзларидек жавоб қайтариш лозим.

Анна

1943 йил, 10 март, чоршанба

Азизам Кутти!

Кеча оқшом “қиска туташув” бўлди. Кўчада кун ботгунча отишмалар бўляпти. Ҳалиям учиб юрган самолётлару отишмалардан кўрқаман. Ҳар тун дадамнинг кучоғига кириб оламан. Балки бу кулгилидир, бошингга тушганда билардинг! Ўқ овозлари шу қадар қулоқни коматга келтирадики, ҳатто ўз овозингни ҳам эшитолмайсан. Ваҳимачи “Бизвербрук хоним” эса кўз ёши қилиб, заиф овозда:

– О, бу – даҳшат! Овозига чидаб бўлмайди, – дейди. Бу эса “Жуда кўрқяпман” деган гап. Шам ёруғида қоронғидагидек кўрқинчли эмас. Титраб-қакшаб дадамга:

– Шамни ёқинг, – дея ялиндим. У эса парво қилмади: чироқ ёкиш мумкин эмасди. Тўсатдан пулемётлар ўқ уза бошлади, бу оддий милтиқлардан бешбаттар. Ойим ўрнидан турди-да, дадамнинг жаҳли чиқишига қарамай шам ёқди.

– Анна собиқ аскар эмас, ҳарқалай, – дея изоҳ бериб қўйди, холос.

Ван Дан хонимнинг яна нималардан кўрқиши ҳақида гапириб бердимми? Сирли чордоғимизда содир бўлаётган сўнги саргузаштлардан сени бохабар қилиш учун уларни ҳам айтишим керак. Бир куни кечаси ван Дан хоним айвонда оёқ товушларини эшитибди, ўғри деб ўйлаб, эрини уйғотибди. Жаноб турганда эса ҳаммаёқ жимиб қолибди, у фақат хотинининг юрак уришини эшитибди, холос.

– Вой, Путти! (У эрини шундай чақиради) Колбасаларимизни, қуритилган ловиямизни ўғирлашди! Питер-чи? Питер жойидамикан?

– Питерни ўғирлашмаганлари аниқ. Тинчгина ухлайлик! Бўлар-бўлмасга ваҳима қилма!

Ишониб бўлмайди, лекин ван Дан хоним тун бўйи киприк қоқмади. Бир-икки кундан кейин бутун ван Дан оиласининг уйқусини арвоҳлар шовқини бузди. Питер фонус билан айвонга чиқиб кетди, нима кўрганини биласанми? Кўршапалак тўдасини! Ўғриларимиз кимлигини билгач, мушугимиз Мушини айвонга чиқариб қўйдик, шундан кейин кутилмаган меҳмонларни сира кўрмадик... Бир икки кун олдин эса (соат етти ярим, ҳали кун ботмаганди) Питер бир-иккита эски газета оламан деб айвонга чиқди, нарвондан кўтарилаётганда дастани кўйиб юборибди. Кўрққанидан тахта бўлиб қолибди, катта кўршапалак қўлини тишлаб олибди. Олдимизга оқариб-бўзариб, оёқ-кўллари қалтираб, кийими қонга беланиб кириб келди. Албатта, кўрқади-да, қонингни сўриб олса.

Анна

1943 йил, 18 март, пайшанба

Азизам Кутти!

Туркия урушга кирибди. Ҳамма ҳаяжонда. Радио хабарларини интиқиб кутяпмиз.

1943 йил, 19 март, жума

Азизам Китти!

Кувончимиз бор-йўғи бир соатга чўзилди. Туркия ҳали урушга кирмабди. Туркия Бош вазири шунчаки бетараф ҳолатдан чиқиш керак, дебди. Дам майдонидаги газетачи эса “Туркия Англия томонида!” дея роса қичқирди, натижада газеталари бирданига талаш бўлиб кетди. Шу гап бизнинг ҳам қулоғимизга етиб келганди.

Минг гуилдерлик банкнотлар яроқсиз деб эълон қилинди. Бу чайқов бозоридагиларга, чайқовчиларга ва ҳатто яшириниб юрганларга ҳам қаттиқ зарба бўлди. Минг гуилдерлик банкнотни алмаштириш учун аввал бу пул қандай қилиб қўлингга тушиб қолганини тушунтириш лозим. У билан фақат солиқ тўлаш мумкин, шу ҳам келаси ҳафтагача. Беш юз гуилдерлик пулларни ҳам муомаладан олиб ташлашади. Корхонада ҳам минг гуилдерликлар йиғилиб қолган, лекин солиқларни аллақачон тўлашган.

Жаноб Дюсселга эски, тепкили тиш аппарати жўнатишди. Тез орада, тишларим жиддий текширувдан ўтадиганга ўхшайди.

Жаноб Дюссел чордоқ қоидаларига сира бўйсунмайди. Шарлоттага хат ёзгани майлику-я, ҳамма таниш-билишлари билан ҳам ёзишма қилади. “Голланд тили ўқитувчимиз” Марго унинг хатоларини тузатиб беради. Дадам хат ёзишни ман қилди. Марго ҳам ёрдамлашмай қўйди. Энди ёзишмалар тўхтади-ёв.

Фюрер оддий аскарлар билан кўришди. Сухбатни радиодан эшитдик, жуда аянчли. Савол-жавоб тахминан куйидагича эди:

- Исми Генрих Шеннель.
- Қаерда жанг қилдинг?
- Сталинград яқинида.
- Жароҳатинг қандай?
- Оёғим музлаб, чап қўлим синган.

Мана радиодаги ясама эшиттиришлардан бири. Аскар ўз яраларидан ғурурланар, гўё қанча кўп бўлса, шунча яхшидек. Биттаси фюрернинг қўлини сиққанидан ҳаяжонланиб, тили айланмади (қўли омон қолганига шукур қилсин)!

Жаноб Дюсселнинг совунини беҳосдан тушириб юбордим, тағин босиб ҳам олдим. Дадамдан совун пулини тўлашни илтимос қилдим, ахир, боёқиш Альфред бир ойда битта совун олиш имкониятига эга-да.

Анна

1943 йил, 25 март, пайшанба

Азизам Китти!

Ойим, дадам, Марго ва мен кеча окшом бирга берилиб сухбатлашиб ўтирган эдик, бирдан Питер кириб, дадамнинг қулоғига алланималар деб шивирлади. “Омбордаги бочка ағнаб кетди. Эшик олдида кимдир юрибди”, деган гапларини эшитиб қолдим. Марго ҳам эшитди, лекин докадек оқариб кетганимни кўриб, тинчлантиришга урина бошлади. Дадам билан Питер пастга тушишди. Бир-икки дақиқадан кейин радио тинглаётган ван Дан хоним келиб, дадам радиони ўчириб, оёқ учида тепага чиқишимизни тайинлаганини етказди. Секин юраман деганда нима бўлишини биласанку, аксига олиб, иккита зинапоя қаттиқ қарсиллади. Пича ўтиб, ранг-кути ўчиб дадам билан Питер кириб келишди. Улар зинапоя тагига жойлашиб, кута бошлашибди. Жимжитлик эмиш.

Кейин бирдан икки марта қарсиллаган овозни эшитишибди, худди икки-та эшик ичкаридан ёпилгандек. Дадам тепага югурибди, Питер эса жаноб Дюсселни огоҳлантирибди. У ҳам роса ивирсиб, ниҳоят тепага чиқибди.

Ҳаммамиз оёқ учида ван Данларнинг юқоридаги хонасига кирдик. Жаноб ван Даннинг тоби йўқ, кун бўйи тўшакда эди. Унинг бошида тизилиб олиб, пичирлаб гумонларимизни айта бошладик. Ҳар сафар жаноб ван Дан қаттиқроқ йўталиб юборганда, хотини билан менинг юрагимиз кинидан чиқиб кетай дерди. Ниҳоят, кимнингдир калласи ишлаб кетиб, беморга кодеин ичирди, йўтал таққа тўхтади.

Узоқ кутдик... жимжит. Кейин ўғрилар қадам товушини эшитиб қочишди, деган хулосага келдик. Пастда эса радио Англия тўлкинида турибди, атрофига стуллар тизиб қўйилган. Агар ўғрилар эшикни бузишган бўлишса-ю, сигнализация ишлаб кетиб, полиция етиб келса, аҳволимизга маймунлар йиғлайди. Шундай қилиб, жаноб ван Дан кийиниб, дадам ва Питер билан бирга болға кўтариб пастга тушиб кетишди. Биз эса тепада қолдик. Беш дақиқа гўё бир асрдек чўзилди, сўнг улар қайтиб, ҳеч қандай хавф йўқлигини айтишди. Ҳарқалай, жўмракни очмасликка, ҳожатхонадан сув оқизмасликка келишиб олдик, аммо бундай ҳаяжондан кейин ҳаммада “зарурат” пайдо бўлади, албатта.

Ташвиш қўша-қўша келади, деганлари бор гап экан. Биринчидан, Уэстрторен куранти бонг урмай қўйди, у мени доим тинчлантириб турарди. Иккинчидан, жаноб Воскуижл эртароқ кетди. Бэпга калитни бердимикан, у эшикни кулфладими ёки эсидан чиқдими, буни ҳам билолмасдик. Ҳозир бу гап унчалик ваҳимали эмасдир, лекин ўша тун игнанинг устида ётгандек бўлди.

Шубҳаларга қарамай, кўнглимиз хотиржам эди. Соат саккиздан то ўн яримгача ҳаммаёқ тинч бўлди. Бу ҳақда қанча кўп ўйласак, ўғрининг эшик бузиб кириши шунчалар имконсиз кўринарди. Чунки ҳали кун ботмаган, кўчада одамлар юришарди.

Албатта, шовқин қўшни бинодан эшитилган бўлиши мумкин, улар ҳали ишни тугатишмаганди. Деворларимиз қоғоздек юпқалигидан ҳар қандай товуш ваҳимали туюлади. Хавфсираган пайтда тасаввур ҳам одамни кўп чалғитади.

Ҳаммамиз ётдик, лекин мижжа қоқмадик. Дадам, ойим, жаноб Дюссел умуман ухлашмади, мен зўрға мизғиб олдим десам, муболага бўлмайди. Тонгда эркаклар эшикни текширгани пастга тушишди, ҳаммаси жойида экан! Албатта, унча ёқимли бўлмаган бу воқеани дўстларимизга ошириб-тошириб гапириб бердик. Бундай воқеалар ўтиб кетгач, кулиб эслаш мароқли. Ёлғиз Бэп бизни тушунади.

Аннанг

1943 йил, 27 март, шанба

Азизам Китти!

Стенография сабоқларини тугатдик, энди тез ўқиш ва ёзиш устида иш-ляпмиз. Қанчалар зеҳнлимиз-а! Эрмакларим ҳақида батафсил тўхталай (дарсларни шундай атайман, чунки бу ерда дарслар фақат кун ўтиши учун тайёрланади).

Менга мифология жуда ёқади, айниқса, юнон ва Рим илоҳлари. Ҳамма буни шунчаки ўткинчи қизиқиш деб ўйлайди, ўсмир қиз афсоналарни ёқтиришига ким ҳам ишонади дейсан. Майли, биринчи бўлақолай!

Жаноб ван Даннинг тоби йўқ, томоғи оғриб қолибди. Арзимас нарса учун пашшадан фил ясайди. Томоғини мойчечак сувида чайқайди, ўраниб олади, компресс қилади, устига-устак кайфияти чаток!

Немис мансабдорларидан бири Раутер нутқ сўзлади. “1 июлгача Германия босиб олган ҳудудлардаги яҳудийлар мамлакатни тарк этиши лозим. Утрехт провинцияси 1 апрелдан 1 майгача яҳудийлардан тозаланади”. (Яҳудийлар суваракми?) “1 май ва 1 июнь оралиғида эса шимолий ва жанубий Голландия яҳудийлари мамлакатни тарк этишлари шарт.”

Бечора одамларни қатл майдонида подадек ҳайдаб боришяпти. Майли, бу мавзуда бошқа гапирмайман. Ўз хаёлларимдан ўзим ҳам дахшатга тушяпман!

Яхши янгилик ҳам бор. Немис идорасини босқинчиларга қарши курашаётганлар ёқиб юборишибди. Бир-икки кундан кейин рўйхатга олиш маркази ҳам олов ичида қолди. Немис аскарлари кийимини кийиб олган кишилар соқчиларни ёриб ўтиб, муҳим ҳужжатларни йўқ қилишган.

Аннанг

1943 йил, 1 апрель, пайшанба

Дугонажоним Китти!

Ҳозир ҳазилнинг вақти эмас (санага қара). Бугун “ғам келса, қўша келди” деган мақолга яна бир бор иқроп бўлдим.

Биринчидан, кеча меҳрибонимиз жаноб Куглернинг ошқозонидаги яра яна очилиб кетибди, энди уч ҳафта кимирламай ётади. Ошқозони анчадан бери безовта қилади, лекин даво йўқ. Иккинчидан, Бэп шамоллаб қолибди. Учинчидан, келаси ҳафта жаноб Воскуижл касалхонага ётади. Унинг ҳам ошқозонидаги ярани, операция қилиш керак. Тўртинчидан, “Опекта” шартномасини муҳокама қилиш учун франкфуртлик ҳамкорлар келишади. Дадам жаноб Клеиманга ҳаммасини ипидан-игнасигача тушунтирган эди. Энди жаноб Куглерга уларни бошидан изоҳлашга вақт йўқ.

Ҳамкорлар етиб келишди. Дадам муҳокама қандай ўтади, дея хаяжондан ич-этини еяпти. “Мен ҳам пастга тушолганимда эди”, дея афсусланарди.

– Полга ётиб, кулоғингизни динг қилинг, шахсий кабинетдаги ҳамма гап эшитилиб туради, – дея маслаҳат бердик.

Унинг чехраси ёришди, эртаси куни соат ўн яримда Марго билан (биттадан иккита кулоқ афзалрок) полда ўз ўринларини эгаллашди. Муҳокама тушда ҳам тугай демасди, букчайиб ётаверганидан дадамнинг бели қотиб қолди. Соат икки яримда овозлар меҳмонхонадан эшитила бошлади. Дадамнинг ўрнини мен эгалладим. Лекин суҳбат шунақанги зерикарли эдики, совуқ, қаттиқ линолиумда ухлаб қолибман. Марго эшитиб қолишади, деб мени уйғотишга қўрқибди. Ярим соат маза қилиб мизғиб олибман, уйғонганимда эса муҳим мунозаранинг бирорта сўзини ҳам эслолмадим. Яхшиямки, Марго эшитиб олган экан.

Аннанг

1943 йил, 27 апрель, сешанба

Азизам Китти!

Чордоғимиз ҳануз жанжаллардан қақшамокда. Ҳамманинг кимдандир жаҳли чиққан: ойим ва мен, жаноб ван Дан ва дадам, ойим ва ван Дан хоним. Аянчли манзара, шундай эмасми? Аннанинг қусурлари яна бир бор муҳокама қилинди.

Немис меҳмонларимиз шанба куни қайтишди. Соат олтигача ишлашди. Ҳаммамиз кимирашга журъат этолмай ўтирдик. Биномизда ёки қўшни бинода ҳеч ким ишламаса, ҳар бир босган қадамимиз шахсий кабинетда эшитилиб туради. Ўтираверганимдан яна оёқларим увишиб кетди.

Жаноб Воскуижл касалхонага ётибди, лекин жаноб Клеиман ишга чиқди. Бу сафар ошқозони тезда тузалибди. Немис рўйхатхонасини йўқ қилишга ўт ўчирувчиларнинг ҳам ҳиссаси қўшилибди. Улар оловни ўчирамиз деб, бутун бинони сувга бўктиришибди. Зап иш бўлибди-да!

“Карлтон” меҳмонхонаси вайрон бўлибди, иккита инглиз самолёти тўғри немис зобитлари клубига бомба ташлабди. Вижзелстрат ва Сингл кўчалари ёниб кул бўлган. Немис шахарларини бомбардимон қилиш авжига чиқмоқда. Тузукроқ ухлалмаганимдан ковоқларим салқиб, кўзларим кизариб кетган.

Иштаҳамнинг ҳам мазаси йўқ. Нонуштамиз куритилган нону қаҳва кунидан иборат бўлиб қолди. Икки ҳафтадан бери тушликка исмалоқ ёки ширин таъмли картошка қўшилган карамли салат еймиз. Озиш ниятинг бўлса, чорбоғимизга келавер! Юқоридагилар нолишгани-нолишган, биз эса чидаб турибмиз. 1940 йилда жангга кетган голландларни энди меҳнат лагерларига жўнатишди. Гаров боғлайман, бу – боскин бошланиб қолса, эҳтиёт чораси!

Анна

1943 йил, 2 май, якшанба

Бу ердаги ҳаётимизни бошқа яхудийларникига солиштирганда биз, жаннатда яшайпмиз. Ҳаёт яна ўз изига тушиб кетса, ҳайронман қандай кўникиб кетарканмиз. Ҳозир шунчалар ивирсиб кетганмизки, аввалги саранжом-саришталикдан, тозалиқдан асар ҳам қолмаган. Масалан, келганимиздан бери ҳали стол устидаги клеёнкани алмаштирмадик. Ишлатилаверганидан рангида ранг қолмаган. Тозалашга роса ҳаракат қилдим, аммо дазмомимиз илма-тешик бўлиб кетган, қанча тозаламай, барибир, фойдаси йўқ. Ван Данлар қишдан битта кўрпа-тўшак билан чиқишди: бу ерда уни ювишга шароит йўқ.

Дадам кийган шимнинг оҳори тўкилган, бўйинбоғи ҳам титилиб қолган. Бугун эса ойимнинг корсети узилиб кетди, энди тузатиб бўлмайди. Марго икки ўлчам кичкина ичкийим кийиб юрибди. Қиш бўйи ойим икковлари учта свитерни алмашиб кийишди. Свитерларим кичкиналигидан аранг қорнимни ёпади. Ҳеч ақлим етмайди, менинг ичкийимимдан тортиб, дадамнинг устарасигача ҳаммаси эски-тускилигига ҳайрон қоламан. Бу аҳволда урушдан кейинги яхши ҳаётимизга яна қайта олармиканмиз?

Сирли чордоқ фуқароларининг уруш ҳақидаги фикрлари:

Жаноб ван Дан. Бу жаноб сиёсатни ҳаммадан яхши тушунади деган тўхтамак келдик. Ҳарқалай, унинг тахминича, бу ерда 1943 йилнинг охиригача ўтирар эканмиз. Бу анча узоқ муддат бўлса-да, чидай оламиз. Аммо фақат азоб-уқубат келтирган бу уруш бир кун келиб тугашига ким бизни ишонтира олади? Унгача бизга ёки ёрдамлашаётган дўстларимизга бирор кор-ҳол бўлмаслигига-чи? Ҳеч ким! Шу сабаб ҳаммамиз ҳар куни хавотирдамиз. Кутаяпмиз, умид қиляпмиз, кўрқаяпмиз: бино ичида, ташқарисида

бирор овоз эшитсак, газетада бирор хабар ўқисак, юрак ҳовучлаб қоламиз, ёрдамчиларимиз ҳам яширинишга мажбур бўлишлари мумкин.

Шу кунларда ҳаммининг оғзида яшириниш ҳақидаги гап-сўзлар. Албатта, яширинганлар сонини билмаймиз; аммо улар умумий аҳоли сонига нисбатан жуда кам, шубҳам йўқ, уруш тугагач, қанчадан-қанча оилалар яҳудийларни, насронийларни ўз уйларига яширишни истаганини билиб ҳайратланамиз. Қанчадан-қанча одамлар сохта ҳужжатлар билан юришгандир.

Ван Дан хоним. Бу гўзал (ўзининг фикрича) хоним қалбаки паспорт олиш жуда осон деб эшитибди, шундан бери ҳаммамизга битта паспорт сотиб олайлик дегани-деган. Худди дадам билан жаноб ван Дан пулни ердан супуриб олишадигандек гапиради-я.

Ван Дан хоним доим аҳмоқона нарсаларни гапириб юради, эрининг эса бундан фиғони фалакка чиқади. Ҳайрон қолмаса ҳам бўлади, чунки хоним бир куни “Ҳаммаси тугагач, насронийликни қабул қиламан” деса, бошқа куни “Эсимни таниганимдан бери Куддусга боришни орзу қиламан. Яҳудийлар орасида яшасамгина роҳат топаман!” деб қолади.

Дадам. У жудаям некбин инсон, лекин бунга доим сабаб топилади.

Жаноб Дюссел. Жаноб, одатда, бўлмағур нарсалар ҳақида гапиради. “Ҳазрати олийлари”га қаршилиқ билдиришдан олдин эса яхшилаб ўйлаб кўриш керак. Альфред Дюсселнинг уйида унинг ҳар бир гапи – қонун, аммо бу Анна Франкка тўғри келмайди.

Чордоғимизнинг қолган аъзолари уруш ҳақида нима деб ўйлашларининг сира қизиғи йўқ. Сиёсатни фақат шу тўртовлари тушунишади, холос. Аслида, фақат икки киши, лекин ван Дан хоним ва Дюссел ҳам ўзларини шу қаторга қўшишади.

Анна

1943 йил, 18 май, сешанба

Дугонажоним Китти!

Яқинда немис ва инглиз учувчиларининг ҳаводаги тўқнашувига гувоҳ бўлдим. Афсуски, инглизларнинг самолёти ёниб кетди, иккита учувчи парашютда сакради. Хальфвег кўчасида яшайдиган сутчимиз йўл ёқасида тўртта канадалик аскарни кўрибди. Биттаси голландчада бемалол гаплашар экан. Аскар ундан чакмоқтош сўрабди. Кейин эса аслида олтита бўлишганини, учувчи ёниб кетганини, битта аскар яшириниб олганини айтибди. Немис хавфсизлик полицияси тирик қолган тўрт аскарни олиб кетгани келибди. Бошларига шундай кулфат тушса ҳам, хотиржам юришларига ҳайронман.

Ҳаво жуда иссиқ бўлишига қарамай, чиқиндиларни ёқиб юбориш учун ҳар куни каминни ишлатяпмиз. Чиқиндини қувурга ташлолмаймиз, ишчилар кўриб қолиши мумкин. Бир марта эҳтиётсизлик қилдингми, тамом, ҳаммаси тугайди!

Барча талабалар “Немисларнинг янги тузумини қўллаб-қувватлаш ҳақида”ги ҳужжатга имзо қўйишлари шарт. Саксон фоиз талаба ўз виждонига қарши боролмай, имзо қўймаган, энди эса жазо муқаррар. Имзо чекишдан бош тортган ҳар қандай талаба меҳнат лагерларига сургун қилиниши турган гап. Агар ёшлар бу тахлит Германияга сургун қилинаверса, Голландиянинг келажаги нима бўлади?

Кеча тунда отишмалар шу қадар баланд бўлдики, ойим деразаларни ёпиб қўйди; дадам билан бирга ётгандим. Дабдурустдан ван Дан хоним додлаб ўрнидан сапчиб тургани эшитилди. Мушук тишлаб олган бўлса-я? Шундан кейин бомба портлабди, ётоғим устига кулагандек бўлди. “Чирокни ёқинг! Чирокни ёқинг!” дея додлаб юбордим. Дадам лампани ёқди. Энди ўт-олов ичида колсак керак деб ўйловдим, худога шукур, ҳеч нарса бўлмади. Нима бўлди экан, дея ҳаммамиз тепага отилдик. Эр-хотин очиқ деразадан аланга кўришибди. Жаноб ван Дан яқин ўртада ёнғин бўляпти деб ўйласа, хотини уйимиз ёняпти деб ўйлабди. Бомба портлаганда эса кўркувдан аъзойи бадани қалтирай бошлабди. Жаноб Дюссел чекиб олай деб юқорида қолди, биз эса жой-жойимизга қайтдик. Ван Дан хоним паноҳ излаб Дюсселнинг хонасига отилди. Дюссел жаноблари хонимни “Келақол, болажоним!” дея қаршилади. Кулавериб ичакларимиз узилай деди, отишмалар ҳам бир зумда хаёлимиздан кўтарилган, кўркувимиз тарқаб кетганди.

Дугонанг Анна

1943 йил, 15 июнь, сешанба

Азизам Китти!

Қанчадан-қанча воқеалар содир бўлди, лекин баъзида узундан-узук хатларим билан зериктириб қўйдимми дейман. Шунинг учун янгиликларни қисқача ёзиб ўтаман. Жаноб Воскуижл ниҳоят жарроҳлик столига ётибди, шифокорлар ичини ёриб кўрибди-ю, ярасини олиб ташлашмабди, у саратонга чалинган экан. Касаллик шунчалар оғирлашиб кетибдики, операциядан фойда йўқмиш. Кесилган жойини қайтиб тикишибди, уч ҳафта касалхонада яхши парвариш қилиб, кейин уйига рухсат беришибди. Лекин шифокорлар катта хатога йўл қўйиб, боёқишга дардини очиқ-ойдин айтиб қўйибди. У энди ишлай олмайди, уйда саккиз боласи куршовида ўлимини кутиб ўтирибди. Жаноб Воскуижлга жуда ачинаман, ташқарига чиқа олмаслигимдан эса хунобим ортади; бўлмаса, ҳар куни уни кўргани борардим. Энди ташқарида, ишхонада нима бўлаётганидан доим хабардор қилиб турадиган дўстимиз билан бошқа кўриша олмаслигимиз биз учун ҳақиқий фожиа бўлди. Хавфсизлик масалаларига келганда жаноб Воскуижл беқиёс ёрдамчимиз, хомийимиз эди. Уни жуда соғинамиз.

Келгуси ой радиони янги бошлиқларга топширишимиз керак. Жаноб Клеиман радиомиз ўрнига бозордан кичкина радиоприёмник топиб келаркан. “Филипп” радиосини кичкина приёмника алмаштираётганимиз алам қияптида. Ҳечқиси йўқ, битта радиони деб ҳаммада шубҳа уйғота олмаймиз-ку! Кичкина радиони эса юқорига ўрнатамиз. Ноқонуний яҳудийлар ноқонуний талонга яшаётганда, ноқонуний приёмник бўлса, нима қипти?

Бутун мамлакат бўйлаб ҳамма “эркаклик шаъни”ни бир четга суриб, эски радио топиш илинжида. Бу бор гап: ташқаридан эшитилаётган овозлар кундан-кун баттар тус олгани сайин, радионинг ёқимли овози бизга нажот бағишлайди. Ўз-ўзимизга “Рухни чўқтирмайлик, ҳаммаси яхши бўлади!” дея такрорлаймиз.

Анна

1943 йил, 11 июль, якшанба

Бир неча бор такрорланган бола тарбияси масаласига яна мурожаат этар эканман, айтишим жоизки, қўлимдан келганча меҳрибон бўлишга, чирой-

имни очиб юришга ҳаракат қиляпман. Фақат дашномлар ёмғири бошимдан ёғмаса бўлгани. Умуман, жининг суймайдиганларга яхши муомалада бўлиш жуда қийин, айниқса, иккиюзламачилик қилганинда қийналиб кетасан. Аммо иккиюзламачилик қилиб, эски одатимга биноан, рост гапирганимдан кўра кўпроқ нарсага эришяпман (менинг фикрим билан аслида кимнинг нима иши бор?). Албатта, бу ролимни адолатсизлик бўлган пайтда ўйнай олмайман. Кейин яна ҳамма камида бир ой қўполлигимдан нолийди. Баъзида аяшса бўларди, шундайми? Яхшиямки, аразчи эмасман, бўлмаса, таъна-маломатлардан бошим чиқмасди. Одатда жанжалларнинг кулгили томонини излаб топаман, бошқаларни уришишаётганда майлику-я, ўзимга дашном беришаётганда ҳам шундай қиламан. Бу анча қийин кечади. Бундан ташқари стенография машғулотларини (чуқур ўйлаб кўрган ҳолда) йиғиштириб қўйишга қарор қилдим. Биринчидан, бошқа дарсларим ҳам қалалиб ётибди, иккинчидан, кўзим толиқиб қоляпти. Кўз нурум заифлашиб, яқиндан кўришим сустлашиб қолган. Аллақачон кўзойнак тақа бошлашим керак эди (ғирт овсарга ўхшаб қоламан!). Лекин ўзинга маълум – яширинганмиз...

Кеча ҳамма тинмай Аннанинг кўзлари ҳақида гапирди, чунки ойим мени Клеиман хонимга қўшилиб, шифокорга борсин, дея маслаҳат берганди. Бундан эшитибок оёқларим бўшашиб кетди, ахир, ҳазил гапми? Ташқарига чиқиш! Бир ўйлаб кўр, кўчага чиқсам-а! Ақлимга сиғдиролмайман. Бошида кўркиб кетдим, кейин кувончим ичимга сиғмади. Бироқ бу унчалик осон эмас; ҳамма ҳам дарров рози бўлмади, аммо Миэп ўша заҳотиёқ олиб чиқишга тайёр эди. Мен эса кулранг пальтомни жавондан чиқариб, кийиб олдим. Жудаям кичик келиб қолибди, худди синглимнинг пальтосини кийгандекман. Пальтони кенгайттирдик, лекин барибир тугмасини ўтказмапман. Қандай қарорга келишаркан-а? Менимча, улар бирор тўхтама келишга улгуришмайди.

Британия Сицилияни эгаллабди, дадам уруш тез орада тугашини башорат қиляпти.

Бэп Марго иккимизга жуда кўп ёзув-чизувли иш беряпти. Икковимиз ҳам бу ишга сидқидилдан киришдик, ҳарна анча ёрдам бўлади. Олди-сотди дафтарини ҳамма ҳам тўлдира олади, аммо биз бундан алоҳида эътибор билан бажаряпмиз.

Миэп шунчалар кўп нарса ташиб келяптики, эшакка ўхшаб қолган. Деярли ҳар куни сабзавот, озиқ-овқат тўлатилган халталарни велосипедига осиб келади. Ҳар шанба кутубхонадан бешта китоб ҳам келтиради. Шанбани доим ёш бола совға кутгандек интизорлик билан кутамиз. Бизга ўхшаб яшириниб ўтирганларга китоб нақадар муҳимлигини оддий одамлар билишмайди. Дарс тайёрлаб, китоб ўқиб, радио эшитиб, бир амаллаб қош қорайтирамиз.

Дугонанг Анна

1943 йил, 19 июль, душанба

Кутми!

Якшанба куни Шимолий Амстердам қаттиқ бомбардимон қилинди. Ҳаммаёқ вайрон бўлган. Кўчалар харобага айланган, мурдаларни йиғишга анча вақт кетса керак. Бугунгача икки юз киши вафот этибди, яраланганлар эса сон-саноксиз; госпиталлар лик тўла. Ёш болалар вайронлар остидан

ота-оналарининг жасадларини қидириб юришган экан. Узоқдан эшитила-ётган ваҳимали отишмалар янада каттароқ кулфат келтиришини ўйласам, аъзойи баданим титраб кетади.

1943 йил 23 июль, жума

Азиз дугонам Китти!

Ҳисобчи опагоним учун Бэп дафтарлар, аниқроғи, журналлар топиб келди. Бошқачалари ҳам сотиляпти, лекин қандай ва қанчага етишини сўрама. Ҳаммасининг устига “Талон шарт эмас!” деб ёзилган. Талонсиз олиш мумкин бўлган ҳамма нарсага ўхшаб улар ҳам мутлақо яроксиз. Ўн икки варақли, зич катаклари кулранг қоғозда зўрға кўринади.

Марго хуснихат билан шуғулланмоқчи. Унга, албатта, шуғулланишини тавсия этдим. Ойим кўзларим сабабли менга рухсат бермайди, менимча, бу бемаънилик. Аслида, нимаики қилмай, натижа барибир бир хил. Китти, сен сира уруш кўрмагансан, хатларимга қарамай, яширин ҳаёт ҳақида деярли ҳеч нарса билмайсан. Сенга озодлигимизнинг илк кунида ҳамма нима қилмоқчилигини сўзлаб берай.

Марго ва жаноб ван Даннинг хоҳиши бир хил, иссиқ, буғланиб турган ҳаммомни орзу қилишяпти. Ван Дан хоним ширинлик истайди, жаноб Дюссел эса Шарлоттасининг олдига югуради. Дадам жаноб Воскуижлдан хабар олади, Питер шаҳар айланади, менга келсак, хурсандлигимдан до-вдираб қолардим. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ, ўз уйимда бўлсам, эркин нафас олсам, уй вазифаларимга кимдир ёрдам берса дейман. Аниқроғи, мактабга қайтишни истайман!

Бэп мева-чева олиб келаман деди. Нархлари “жуда арзон”: ярим кило узум – 2.50 гуилдер, ярим кило қорағат – 70 цент, бир дона шафтоли – 50 цент, ярим кило қовун – 75 цент. Ҳар ҳафта газеталарда “Нархларни туширинг!” деб жар солишлари бекорга эмас экан.

Анна

1943 йил, 26 июль, душанба

Азиз дугонам Китти!

Кеча яна бир ваҳима кўтарилди, ҳалигача ўзимизга келолмаяпмиз. Аслида, бу ерда тинч ўтган бирор кун борми ўзи, деб ўйларсан. Тонгда сирена овозини эшитдик, лекин эътибор бермадик. Бу фақат душман самолёти яқинлашиб қолганини билдирарди. Бошим қаттиқ оғриб, нонуштадан кейин бир соатча чўзилдим, сўнг соат иккида офисга тушдим.

Соат икки яримда Марго ёзув-чизувини тугатиб, дафтарларини йиғиштираётганда яна сирена чалина бошлади. Икковимиз ҳам юқорига ўқдек отилдик. Беш дақиқа ўтар-ўтмас отишмалар шунчалик кучайдики, ҳамма йўлакка йиғилиб олди. Уй ларзага келар, бомбалар эса портлашда давом этарди. Сафар халтамни жон-жаҳдим билан чангаллаб олдим, қочиш учун эмас, шунчаки, яшириниш учун. Биламан, бу ердан чиқиб кетолмаймиз, шундай бўлган тақдирда ҳам, кўчага чиқишимиз билан бомбага йўлиққандан ҳам баттарроқ бўламиз. Ярим соатлардан сўнг тўполон тинди, чордоғимиз яна жонланди. Питер чордоқнинг олд томонидаги кузатув постидан тушди, Жаноб Дюссел офисда ўтирди, ван Дан хоним шахсий офисдан чиқмади, жаноб ван Дан билан биз болохонада туриб томлардан ўрлаётган тутунни томоша қилдик. Ҳаммаёқ бурқсийди, гўё

бутун шаҳар олов ичида қолгандек. Бироқ, шукурки, биз учун даҳшатлар тугади, ҳаммамиз ишимизга қайтдик. Энди дастурхон атрофига йиғилган ҳам эдикки, яна сирена чинқирди. Ўқ товушлари, ҳарбий самолёт овозлари!

Иштаҳамиз ғиппа бўғилди, шаҳарнинг нариги тарафида яна кимларнингдир устига бомба тушаётганди, ўқлар ёғилаётганди.

Британия янгиликларига кўра, Скипхол аэропорти портлатилибди. Самолётлар гоҳ пасаяр, гоҳ баландлар, моторлар тинмай гурилларди. Жуда-жуда кўркинчли эди. Ҳар сафар: “Ана, бомба бошимизга тушяпти, ана, ҳозир портлайди!” деб ўйлардим.

Ўлай агар, соат тўққизда тўшакка кирганимда ҳам оёқларим қалтирарди. Ярим кечада яна уйғониб кетдим: самолётлар! Жаноб Дюссел ечинаётган экан, эътибор ҳам бермай туриб кетдим, илк ўқ узилганидаёқ уйқум қочди. Дадамнинг олдида соат биргача ётдим, ўзимнинг ётоғимда соат бир яримгача аранг чидаб, иккида яна дадамнинг пинжигача кирдим. Лекин самолётлар сира чекинишмасди. Ниҳоят жанг тугаб, ўз жойимга қайтиб бордим. Соат икки яримда ухлаб қолибман.

Соат етти. Ўрнимдан сакраб турдим, дадам жаноб ван Дан билан гап-лашаётган эди. Хаёлимга биринчи бўлиб ўғри келди. Жаноб ван Данининг “ҳаммаси” дегани қулоғимга чалинди, ҳамма нарсамизни ўғирлашибди деб ўйладим. Бироқ адашибман, бу ажойиб янгилик экан, ойлар давомида, балки уруш бошлангандан бери эшитган энг ажойиб янгилигимиз эди. Кечаги даҳшатлардан сўнг охири хушхабар эшитдик, у бизда... умид уйғотди! Уруш тугашига, тинчликка умид уйғотди!

Жаноб Куглер келиб, “Фоккер” авиасозлик корхонаси қаттиқ ҳужумга учраганини айтиб кетди. Бу пайт яна бир марта огоҳлантирувчи сирена чалинди. Ростки, мана шу сирена деганлари ҳиқилдоғимга келди. Кеча амаллаб ухлаган эдим, кўзларим юмилиб кетяпти. Аммо Италия ҳақидаги янгилик, шу йил охиригача уруш тугайди, деган умид сабаб кўзларимизга уйку келмаяпти...

Аннанг

1943 йил, 29 июль, пайшанба

Азизам Китти!

Ван Дан хоним, жаноб Дюссел ва мен идиш юваётгандик. Мен чурқ этмасдим. Ўзим учун ҳам ноодатий бўлган бу ҳолатни улар ҳам сезишди, ҳар хил саволлардан қутулиш учун унча муҳим бўлмаган мавзуда гапира бошладим. “Рўпара уйдаги Генри” китоби тайёр мавзу бўлади, деб ўйловдим, лекин қаттиқ адашибман; бу сафар ван Дан хоним билан эмас, жаноб Дюссел билан қаттиқ айтишиб қолдим. Жаноб Дюссел “шу китобни ўқинглар, у ҳақиқий санъат асари” деб Марго иккимизга тавсия қилган эди. Бизнингча, у сира ундай эмас. Кичкина бола яхши тасвирланган, лекин қолганлари... айтмай кўя қолай. Идиш юваётганимизда шуни вайсаб қўйдим, жаноб Дюссел эса тутақиб кетди: “Эркак кишининг психологоясини қайдан ҳам тушунардинг?! Ёш болани тушуниш осон! Бунақа китобларни ўқишга ёшлиқ қиласан! Йигирмага тўлган кишининг ҳам бунга тиши ўтмайди!” Ундай бўлса, нега бизга ўқинглар, дея тавсия қилди?

Ван Дан хоним ва жаноб Дюссел икковлашиб мени ҳақорат қила кетишди: “Ёшинга мос келмайдиган кўп нарсаларни биласан. Сенинг тарбиянг бузук. Кейин, улғайганимда, ҳеч нарсанинг қизиғи қолмайди.

Буни йигирма йил олдин ўқиганман дейсан! Тирранча, севиб, эрга тегиш ниятинг бўлса, шошил! Ҳаммасини аллақачон биласан-ку! Фақат амалиёт етишмайди-да!”

Қай аҳволга тушганимни бир тасаввур қил. Оғир-босиқлик билан:

– Сизнингча, тарбиям бузукдир, аммо ҳамма ҳам бундай ўйламайди! – дея жавоб берганимга ўзим ҳам ҳайронман.

Бола тарбияси ҳақида гапиришни уларга чиқарган! Улар болаларни ота-онасига қарши қайрашдан бошқасини билмайди. Менинг ёшимдаги қизлар билан жиддий мавзуларда суҳбатлашмаслик эса мақсадларига мувофиқ. Бундай тарбиянинг натижасини кейинроқ кўрамиз. Дарвоқе, икковлари ҳам шундай тарбия кўрган-ку! Қанийди, устимдан аёвсизларча кулган бу икки махлуқнинг юзига шапалоқ тортиб юборсам! Бу ерда яна қанча қолишимизни аниқ билганимда эди, қачон шу касофатлардан кутуламан, деб қувончимдан кун санаб юрардим. Афсуски, улар билан битта чордоқда яна қанча яшашимизни ҳам билмайман.

Ван Дан хоним ҳақида соатлаб гапириш мумкин! Унинг “ёмон аёл” деган номга тўлақонли “ҳақи” бор! Хоним манман, худбин, айёр, ҳисоб-китобчи, доим норози юрадиган мавжудот. Устига-устак кўз сузади, қош қоқади – чидаб бўлмайди! Ван Дан хоним ҳақида бутун бошли китоб ёзишим мумкин, ким билсин, бир кун келиб ёзарман ҳам. Бегоналар, айниқса, эркалар олдида у ниқобини тақади; мулойим, хушмуомала хонимга айланади-қолади. Биринчи марта кўрган одам у ҳақда, албатта, ёмон хаёлга бормайди.

Ойимнинг фикрича, у ҳақда гапириш – шунчаки вақтни сувга оқизиш. Марго эса уни одам ўрнида кўрмайди. Дадамнинг айтишича, у алвасти (кўринишдан ҳам, ичдан ҳам!). Учовларининг ҳам фикрига қўшиламан, аслида хонимнинг қусурлари саноксиз. Шунчалар кўпки, бир-иккитасини муҳокама қилишнинг фойдаси йўқ, шу сабаб, бошламай қўя қолай!

Анна

P.S. Дугонажон, юкоридагиларни ёзаётганимда жаҳлдан тушмаганимни инобатга олишингни сўрайман.

1943 йил, 3 август, сешанба

Азизам Кутми!

Сиёсий майдондаги ишларимиз жойида. Италияда “Фашистлар партияси” бекор қилинибди. Кўп жойларда аҳоли фашистларга қарши жанг қилмоқда, ҳатто армия ҳам ёрдамга келибди. Нега ҳали ҳам Англия билан уруш қилишда давом этишяпти? Ўтган ҳафта чиройли радиомизни олиб қўйишди. Жаноб Дюссел жаноб Куглер радиони белгиланган кунида топшириб келганига ғазабланди. Назаримда, Дюссел кундан-кунга тубанлашиб кетяпти, менинг ўлчамимда у аллақачон нолдан ҳам пастроқда турибди. Сиёсат, тарих ва география ҳақидаги гаплари шу қадар кулгилики, қайтаришга журъат қилолмайман: Гитлернинг номи тарихдан ўчиб кетади; Роттердамдаги порт Ҳамбургдагидан каттарок; инглизлар ғирт каллаварам, улар Италияни таг-туғи билан портлатиб юборишлари керак ва ҳоказо.

Амстердам учинчи марта бомбардимон қилинди. Тишимни тишимга қўйиб, дадил туришга қарор қилдим. “Майли, портлайверсин! Ажали етган ўлади!” дея катта кетган ван Дан хоним орамизда энг кўрқоғи экан. Бугун

тонгда япроққа ўхшаб титраб, йиғлаб берди. Бир ҳафта олдин ярашиб олган эри уни тинчлантирди. Бу манзарани кўриб бирам таъсирландимки!

Мушук боқишнинг яхши томони билан бирга ёмон томонлари ҳам борлигининг яққол гувоҳи бўлдик. Ҳамма ерни бурга босиб кетди, кундан-кун аҳвол ёмонлашяпти. Жаноб Клеиман ҳар бир тирқишга сариқ кукун сепиб чиқди, бурга эса йўқолмади. Ҳаммамиз асабийлашамиз; бурга чаққанини сездикми, тамом, сакраб туриб машқ қиламиз, шунда қўл-оёқларимизни яхшилаб кўздан кечириш мумкин.

Ҳаммамиз кам ҳаракатликдан эгилиб-букилолмай қолибмиз. Жисмоний машқларни давом эттирсак бўларкан.

Анна

1943 йил, 4 август, чоршанба

Азизам Китти!

Мана яширинганимизга ҳам бир йилдан ошиб қолди, ҳаётимиз ҳақида анча нарса биласан. Шундай бўлса-да, сенга ҳамма нарсани баён этолмайман. Бу ерда ҳаёт ҳам, одамлар ҳам бошқача. Аммо ҳаётимизни янада яхшироқ билишинг учун баъзи-баъзида бир кунимизни тасвирлаб тураман. Оқшом ва тундан бошлай қолай.

Соат тўққиз. Уйқудан олдин чордоқда доим ағдар-тўнтар бўлади. Стуллар кўтарилади, каравотлар ташқарига чиқарилади, кўрпалар ёйилади – ҳамма нарса кундузги жойидан кўзғатилади. Атиги беш қаричлик диванда ухлайман, узунроқ қилиш учун бир-иккита стул қўшамиз. Кўрпа, чойшаб, ёстиқлар жаноб Дюсселнинг каравотида йиғилади.

Қўшни хонадан қарсиллаган овоз эшитилди: Маргонинг йиғма каравоти ёйилди. Бироз бўлса ҳам, юмшоқроқ бўлиши учун қават-қават матраслар, ёстиқлар тўшаллади. Юқоридан қаттиқ шовқин эшитилди: ван Дан хонимнинг каравоти дераза томон сурилди – “зоти олиялари” кечаси тоза ҳаводан баҳра олишлари керак.

Соат тўққизда Питер ювиниб бўлади, энди менинг навбатим. Оёғимдан тортиб сочимнинг учигача тозалаб ювман, баъзида раковина тешигидан кўнғиз чиқади (фақат баъзида, яъни ҳаво жудаям исиб кетганда). Тишимни чўткалайман, сочимни жингалак қиламан, тирноқларимни текислайман, юқори лабим устидаги мўйларни тераман – бу парвариш оз эмас, кўп эмас, ярим соатга чўзилади.

Тўққиз ярим. Халатимни кияман. Бир қўлимда совун, тувак, соч тўғнағичлари, ичкийимларим, бошқасида пахта кўтариб, тезда ҳаммомдан чиқаман. Кейин кирган киши эса раковина тешигини “безаб турган” соч толаларимни олишга чақиради.

Соат ўн. Пардаларни ёпиб, бир-биримизга хайрли тун тилаймиз. Кейинги ўн беш дақиқа давомида каравотлар ғичирлаб, синган пружиналар қисирлайди, кейин юқоридагилар яна жанжал бошлаб қолишмаса, тинчгина уйқуга кетамиз.

Ўн бир ярим. Ваннахона эшиги ғичирлади. Хонага чироқнинг қия нури тушади. Катта оёқ кийим, ундан-да кенг пальто ичида йўқолиб кетгудек бўлиб жаноб Дюссел жаноб Куглернинг кабинетидан қайтяпти, ишларини тугатибди. Ўн дақиқача тимирскиланади, қоғоз шитирлайди (шахсий озиқ-овқатларини ўраб қўйяпти), ётоғини тузатади. Кейин унинг шарпаси яна йўқолади, ҳожатхонадан ғалати овози эшитилади, холос.

Соат тахминан уч ярим. Эҳтиёж сабаб уйғонаман, диваним остидаги тувакка ўтираман. Атрофига томмаслиги учун остига резина гиламча тўшалган. Бу пайт доим нафасимни ичимга ютаман, чунки тувакдаги овоз худди тоғдан оқиб тушаётган шаршарага ўхшайди. Тувак жойига қўйилади, Марго “жулдури!” деб атайдиган оқ тунги кўйлак яна тўшакка шўнғийди. Чорак соат ухламай, ҳамма нарсага кулоқ солиб ётаман. Пастга ўғри тушмабдимикан, юқоридагилар ухлашяптими, қўшни хонадагилар уйғоқми ёки донг қотишдими? Бунинг кулгили жойи йўқ, айниқса, гап жаноб Дюссел ҳақида кетганда. Аввал жаноб куруқликка чиқиб қолган балиқдек нафас оладилар, тўққиз ёки ўн марта. Кейин лаблар яланади, чўлпиллаган овоз эшитилади, сўнг ёстик эзилиб, жаноб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ағдариладилар. Бу жараён камида уч марта қайтарилади. Ва, ниҳоят, “ҳазрати олийлари” уйқуга кетадилар.

Баъзида соат бирдан тўртгача отишмалар тинмайди. Олдиндан хабардор бўлмасам ҳам, сакраб туриб кетаман. Аммо, барибир, уйқум очилмайди. Алахсираб, французча нотўғри феълларни такрорлайман ёки юқоридагиларнинг охириги жанжалини эслайман. Уйқум тарқагачгина отишма аллақачон тугаганини, хонамга олиб киришганини пайқайман. Лекин одатда уйғониб кетаман. Халатим ва шиппагимни илдириб, дастрўмол билан ёстикни чангаллаганча дадамнинг олдига югураман. Худди “Туғилган кун” шеърида Марго тасвирлагандек:

*Отишмалар бошланиб,
Эшик қия очилиб,
Қўлида ёстик, рўмол
Пайдо бўлар қизалоқ...*

Катта каравотда унча кўркмайман, отишмалар товуши кулоқни қоматга келтирмаса бўлгани!

Соат олтидан қирқ беш дақиқа ўтди. “Жиринг-жиринг”... Соатнинг жирингидан, хоҳлайсанми, йўқми, уйғониб кетасан. “Чиқ”... ван Дан хоним уни ўчирди. “Ғачир-ғучур”... Жаноб ван Дан ўрнидан турди, ваннада сув шилдирайди.

Еттидан ўн беш дақиқа ўтди. Эшик яна ғичирлайди. Дюсселнинг ювиниш навбати келди. Ниҳоят, ёлғиз қоламан, пардаларни очаман... Чордоғимизда янги кун бошланди.

Анна

1943 йил, 5 август, пайшанба

Азизам Китти!

Бугун туш пайти ҳақида гаплашамиз.

Соат ўн икки ярим. Ҳаммамиз анча енгил тортиб нафас оламиз: ўтмиши жуда қоронғи бўлган жаноб ван Марен ва жаноб де Кок тушлик қилгани уйларига кетишди. Юқоридан чангютгич овози эшитиляпти – ван Дан хоним битта-ю битта сеvimли гиламини тозалаяпти.

Марго дарсликларни қўлтиқлаб “секин ўзлаштираётган”ларга қўшимча сабоқ беришга чоғланыпти, менимча. Бу талаба – жаноб Дюссел. Дадам бироз бўлса-да, ёлғиз қолиш учун Диккенс мутолаасига киришди. Ойим яна бир уй бекасига ёрдам бериш учун тепага чиқиб кетди. Мен эса ваннахонани йиғиштираман, ўзимга ҳам қараб оламан.

Ўн иккидан қирқ дақиқа ўтди. Меҳмонларимиз бирма-бир кириб келади: жаноб Гиэз, кейин жаноб Клеиман ёки Куглер, Бэп, баъзан ҳатто Миэп ҳам келади.

Соат бир. Радио атрофида йиғилиб “БиБиСи” янгиликларини тинглаймиз. Фақат мана шу пайт ҳеч ким бир-бирига халал бермайди, чунки ҳатто жаноб ван Дан ҳам радиобошловчига қаршилиқ қилолмайди-да.

Ўн учдан ўн беш дақиқа ўтди. Тушлик тарқатилди. Пастдагилар бир коса шўрва, агар бўлса, ширинлик билан меҳмондорчиликка чиқишади. Жаноб Гиэз стол олдидаги диванда, тиззасида мушук, газета ўқиб ўтиради. Агар бу нарсалардан бирортаси бўлмаса, ўзини ноқулай ҳис қилади. Жаноб Клеиман шаҳардаги сўнгги янгиликлардан сўзлайди, бу ишда у устаси фаранг. Жаноб Куглер шошиб келиб, эшикни бир марта чертади. Қўлларини ишқалаб кириб келади, хушчақчақ ёки хомуш, камгап: бу унинг кайфиятига боғлиқ.

Бирдан қирқ беш дақиқа ўтди. Дастурхон йиғиштирилиб, ҳамма ўз ишига шўнғийди. Марго билан ойим идиш-товоқ ювади. Ван Данлар диванда дам олишади, Питер юқорига чиқиб кетади. Дадам ва жаноб Дюссел ҳам мизғиб олишади. Анна эса уй вазифаларини бажаради.

Кейинги соатда ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит бўлиб қолади; ҳамма ухлайди, ҳеч ким бир-бирига халал бермайди. Кўринишидан жаноб Дюссел овқат ҳақида туш кўряпти. Аммо вақтимни унинг туркига қараб ўтиришга сарфламайман. Ҳар дақиқа ғанимат: ҳадемай соат тўрт бўлади, жаноб Дюссел столни қачон бўшатаркан, дея соат милига тикилганча тепамда қаққайиб туриб олади.

Қадрдонинг Анна

1943 йил, 10 сентябрь, жума

Ҳар сафар сенга хат ёзганимда яхшисидан кўра ёмон воқеалар кўпрок содир бўлади. Аммо бу сафар ажойиб ҳодиса юз берди.

Чоршанба куни, яъни 8 сентябрда соат еттидаги “Янгиликлар”дан хушхабар эшитдик: “Уруш бошлангандан буён юз берган энг яхши воқеалардан бири: Италия озод қилинди!” Италия тамоман эгалланибди! Англиядаги голланд хабарлари соат саккиздан ўн беш дақиқа ўтганда, суҳандоннинг: “Тингловчилар, бир соату ўн беш дақиқа олдин кундалик янгиликни ёзиб тугатган ҳам эдикки, Италиянинг озод этилгани ҳақидаги хушхабарни эшитдим. Ростини айтсам, илгарилари ҳеч қачон бугунгидек мароқ билан ёзганларимни чиқинди челагига ташламаганман”, деган янгилиги билан бошланди.

Америка миллий мадҳияси, “Қиролни Тангри асрасин” ва Россиянинг “Интернационал”и янгради. Голландия эшиттириши ҳар доимгидек баландпарвоз бўлмаса-да, қалбга яқин эди.

Британия Непалга аскарларини туширди. Шимолий Италияни немислар эгаллашди. Ярашув ҳақидаги шартнома Британия аскарлари Италияга тушган 3 сентябрь – жума куни имзоланди. Немислар барча газеталарда Бадольо¹ ва Италия қиролининг сотқинлиги ҳақида ёзиб, қарғашяпти.

Афсуски, шумхабар ҳам бор. Жаноб Клеиманни нақадар ардоқлашимиз ўзинга маълум. Ўзи касал, тузукроқ овқат ея олмаслигига қарамай, ўта жасур, юзидан табассум армайди.

¹ Пьетро Бадольо (1871–1956) – италиялик ҳарбий кўмондон. 1943–44 йилларда Италия премьер-министри бўлган. Иттифоқчилар билан сулҳ тузган.

– Жаноб Клеиман келганда куёш чарақлаб кетади, – деганди ойим. Унинг гапи тўппа-тўғри.

Боёқишнинг касали оғирлашиб, ошқозонини операция қилдиришига тўғри келяпти. Госпиталда камида тўрт хафта даволанади. Биз билан худди дўконга чиқиб кетаётгандек бамайлихотир хайрлашганини кўрсанг эди...

Аннанг

1943 йил, 16 сентябрь, пайшанба

Азиз дугонам Китти!

Чордоғимиздаги ўзаро муносабатлар кун сайин ёмонлашиб бормоқда. Овқатланаётганда оғиз жуфтлаб бирор гап айтишга ҳаддимиз сиғмайди (оғзимиз фақат овқат ейиш учун очилади), чунки нимаики гапирсанг ҳам ё шубҳалар гирдобига тушасан ёки кимдир айтганларингни ногўғри тушунади. Жаноб Воскуижл баъзан бизни кўргани келади. Минг афсус, аҳволини яхши деб бўлмайди. Оиласига ҳам осон тутма, ҳар нарсага: “Менга нима фарқи бор! Барибир ўламан!” қабилида қарайди. Бизнинг асабларимиз дош бермаяпти-ку, оиласининг аҳволи не кечаётган экан?

Кўркув ва асаббузарликка қарши ҳар куни юрак дори ичяпман, бироқ қани нафи тегса, баттар қияпти. Кулги ҳар қандай доридан афзал, аммо биз кулишни ҳам унутиб қўйгандекмиз. Барча ғам-ташвишлар сабабли юзим салқиб, оғзим қийшайиб қоляптимиқан деб кўрқаман. Бошқаларнинг ҳам аҳволи танг. Ҳамма қаҳратон қишдек совуқ кўркувлар ичида яшаяпти.

Ташвиш устига ташвиш юклаётган ҳолатлардан бири шуки, омбор ишчиси жаноб ван Марен чордоғимиздан шубҳалана бошлабди. Миэп лабораторияга серкатнов, Бэп архивга, жаноб Клеиман асосий омборга чиқиб туради. Жаноб Куглер эса бинонинг орка қисми “Опекта” фирмасига эмас, кўшни компанияга тегишли дейди. Шубҳали нарсани пайқаш учун бироз фаросат билан ўйланса, бас, шунинг ўзи етарли. Жаноб ван Мареннинг гумонларига эътибор ҳам бермаган бўлардик, бироқ унинг ўтмиши бироз тушунарсиэроқ-да.

Бир куни жаноб Куглер янада эҳтиёткорлик қилмоқчи бўлди, соат ўн иккидан йигирма дақиқа ўтганда пальтосини кийиб дорихонага йўл олди. Беш дақиқа ўтар-ўтмас, ўғрига ўхшаб кўрка-писа бизни кўргани чиқди. Бирдан ўн беш дақиқа ўтганда кетишга чоғланди. Йўлда Бэпни учратибди, у жаноб ван Марен ишхонада эканлигини айтибди. Жаноб Куглер таъби тирриқ бўлиб, биз билан бир яримгача ўтирди. Кейин туфлисини ечиб, пайпоқчан (шамоллаганига қарамай) айвондаги зинадан туша бошлади, зина ғичирламасин дея ўн беш дақиқа имиллаб пастга тушди, шундай қилиб ташқаридан офисга кирарди.

Бу пайт Бэп жаноб ван Марендан бир амаллаб қутулибди-да, жаноб Куглерни олиб кетгани келибди. Лекин жаноб аллақачон кетиб бўлган, ҳалиям оёқ учида пастга тушаётганди. Директор кўчада туфлисини кияётганини кўрган ўткинчилар нима деб ўйлашди экан?

Туфлисиз, пайпоқчан!

Анна

1943 йил, 17 октябрь, якшанба

Азизам Китти!

Худоба шукур, жаноб Клеиман қайтиб келди. Ранги бироз синик, аммо ван Данларнинг нарсаларини сотишга ғайрат қияпти. Афсуски, ван Дан-

ларнинг пули тугаб қолди. Жаноб охирги юз гуилдерини ертўлада йўқотиб қўйибди. Бу ҳали ҳам ҳаммамиз учун муаммолар туғдирыпти: душанба тонгида ертўлада юз гуилдер қандай йўқолиб қолганига ҳайронмиз. Шубҳа оралади. Нима бўлганда ҳам пул йўқолган. Ўғри ким?

Дарвоқе, иқтисодий етишмовчилик ҳақида гапираётгандим. Улар пулдан қисилиб қолишди; хонимнинг бир дунё лагта-путталари, пальтолари, оёқ кийимлари бор, бироқ улардан ажралишга кўзи қиймайди. Жаноб ван Даннинг костюми умуман сотишга ярамайди, Питернинг велосипеди ҳам ўтмади. Қарабсанки, ван Дан хоним мўйнали пальтосидан воз кечишга мажбур. Унингча, харажатларимизни фирма тўлаши керак, бу жуда қулгили.

Ҳозиргина шу масала юзасидан рўй берган қаттиқ жанжал ярашув билан ниҳоясига етди.

Охирги ой ичида бу ерда бўлган жанжаллару тўс-тўполонлардан бошим айланиб кетди. Дадам лабларини буриштириб юрибди, ҳар сафар исмини эшитганда, яна бирор жанжални бостириш кераклигидан кўрқиб туради. Ойим хуноби чиқаверганидан ёноқлари қизаради. Марго бош оғриғидан, Дюссел уйқусизликдан нолийди. Ван Дан хоним кун бўйи дод-вой қилади, ростини айтсам, хотирам заифлашиб қоляпти. Баъзида ким ким билан уришгани, ким ким билан ярашиб олгани хаёлимдан кўтарилади.

Чалғишнинг ягона йўли – ўқиш, сўнгги пайтларда жуда кўп дарс тайёрлапман.

Аннанг

1943 йил, 29 октябрь, жума

Дугонам Китти!

Жаноб Клеиманнинг яна тоби қочди; ошқозони унга бир дадиқа ҳам тинчлик бермайди. Қонашдан тўхтаганми, йўқми, ҳатто шуни ҳам билмайди. Мазаси йўқлигини, уйга кетаётганини айтгани бизниқига кирди, биринчи марта унинг кайфияти тушқун ҳолда эди.

Ван Данлар яна бир улкан жанжални бошдан кечиришди: муаммо эса ўша-ўша – пул. Жанобнинг пальтосини ва костюмини сотишмоқчи эди, бироқ нарх-навони осмонга кўтаришгани учун харидор топилмади.

Бир-икки кун илгари жаноб Клеиман мўйнафуруш дўсти ҳақида гапириб қолди. Жаноб ван Дан хотинининг пальтосини сотиш пайига тушди. Пальто қуён терисидан тикилган, хоним уни оз эмас, кўп эмас, ўн етти йил кийган. Шундай бўлса-да, 350 гуилдерга сотишга муваффақ бўлди. Пулни урушдан кейин бирор қимматбаҳо кийим сотиб олиш учун яшириб қўймоқчи эди. Жаноб ван Дан пул ҳозир рўзғорга зарурлигини тушунтираман, дея эсдан оғаёзди.

Юқорида юз берган дод-войлар, бақир-чақирлар, депсинишлару сўқинишларни тасаввур қила олмайсан. Даҳшат! Бизнинг оила нафасини ичига ютганча зинага тизилиб олди, агар зарур бўлса, уларни ажратиб оламиз деб ўйладик. Уруш-жанжаллардан шу қадар чарчадимки, асабий бўлиб қолдим, кечалари ҳеч бўлмаганда ярим соат холи қолсам ҳам хурсанд бўламан, йиғлайвериб ёстиғимни ҳўл қилганимча уйқуга кетаман.

Иштаҳам йўқлигини ҳисобга олмасак, аҳволим яхши. “Вой, тавба, рангингда ранг қолмабди!” деган гапни қайта-қайта эшитавераман. Тан олишим керак, оғзимга бир лукма овқат солиш учун ҳамма кўлидан келганича ҳаракат қиляпти: витаминлар, балиқ ёғи, кальций беришяпти.

Ташқарида ҳатто куш сайрамаепти, уйда жимжитлик, бу ўлик сукунат мени ҳам тобора ўз домига тортиб бораётганга ўхшайди. Бундай пайтларда дадам, ойим, Марго менга аҳамият беришмайди. Хоналарда тентирайман, зинадан юқорига чиқаман, пастга тушаман. Гўё қаноти қайрилган, қоронғуликда қафасга урилиб-туртилаётган чолиқушидекман. Қалбим “ташқарига чиқариб юборинг, тоза ҳаводан нафас олай, мириқиб кулай!” дея унсиз йиғлайди. Бу фарёдга жавоб бермай, ўрнимга ётаман. Уйқуда жимжитлик ҳам, кўрқув ҳам йўқолади, вақт тезроқ ўтади. Ахир, уни йўқ қилиш иложсиз-да.

Анна

1943 йил, 8 ноябрь, душанба

Дугонажоним Китти!

Барча мактубларимни бир ўтиришда ўқиб чиқсанг, улар турли хил кайфиятларда ёзилганини пайқайсан. Бу ерда кайфиятимга шунчалар боғлиқ бўлиб қолганимдан ўзимнинг ҳам жаҳлим чиқади, бир мен эмас, ҳамма шундай аҳволда. Агар бирор асар менга таъсир қилса, ўз туйғуларимни яширишим керак, акс ҳолда атрофдагиларим жуда тўлқинланиб кетибди деган хаёлга боришади. Жудаям чигал руҳий ҳолатга тушиб қолганимни сезгандирсан. Нега бу ҳолга тушганимни ўзим ҳам тушунмаяпман. Менимча, ҳар қадамимда таъкиб қиладиган кўрқоклигим сабабдир. Бугун оқшом Бэп ҳали бизникидалигида эшик кўнғироғи узок жиринглади. Кўрққанимдан рангим докадек оқарди, юрагим гупиллаб ура бошлади, ошқозонимда капалак учиб юргандек туюлди.

Кечалари дадамсиз, ойимсиз ёлғиз ўзим қамоқхонада ётганимни тасаввур қиламан. Тушларимда чордоғимиз ёниб кетади, ярим кечада бизни олиб кетгани келишади, даҳшатга тушиб, кўрпага бурканиб оламан. Ҳамма нарсани худди ҳақиқатда юз бераётгандек аниқ-тиниқ кўраман. Тез орада худди шу аҳволга тушишимизни ўйлаш эса даҳшат!

Миёп кўпинча осуда ҳаётимизга ҳавас қилишини айтади. Балки у ҳақдир, аммо кўрқувларимизни ҳисобга олмайгани аниқ. Ҳаётимиз яна изига тушиб кетишини сира тасаввур қила олмайман. “Урушдан кейин” дея гапираману, бу сўзларим ҳеч қачон рўёбга чикмайдиган, саробдек туюлади.

Чордоқнинг саккиз фуқароси қора булутлар ҳалқаси ўраб олган бир парча мовий осмон остида яшаётгандекмиз. Мовий осмон осойишта, бироқ қора булутлар ҳалқаси тобора торайиб бизни янада жипслаштиряпти. Зулмат ва хатар исқанжасида бир-биримизга тобора қаттиқроқ ёпишаётгандекмиз. Пастда жанг кетмоқда, тепадаги мовий осмон эса осойишта. Лекин бизни қора булутлар чулғаб олган, тепага ҳам чиқолмаймиз, пастга ҳам тушолмаймиз. Булутлар бизни йўқ қилишга чоғланган, аммо ҳозирча бунини уддалай олмайган баланд девор каби қаршимизда турибди. “Эй, ҳалқа, кенгайиб бизни кўйиб юбор” дея ёлвориб кичкиришдан ўзга чорам қолмади.

Анна

1943 йил, 11 ноябрь, пайшанба

Азизам Китти!

Бу мактубни “Авторучкамнинг ёрқин хотирасига бағишлов” деб атайман. Авторучкам мен учун жуда бебаҳо ҳазина эди; унинг узун пероси бор, перо билан жуда чиройли ёзганим учун уни шу қадар қадрлардим. Авто-

ручка менга узоқ хизмат қилди, бу ҳақда куйида гапириб ўтаман. Тўққиз ёшимда бу ручка бувим истикомат қиладиган Ахен шаҳридан аввал пахтага ўралиб, кейин кутига жойланган ҳолда етиб келди, кути устига “Ягона нусхада” деб ёзилганди. Февраль изғирини ҳукмрон эди. Шамоллаб, тўшакда ётган бўлсам-да, ручкани дугоналаримга кўз-кўз қилиб чиқдим. Мен, Анна Франк, авторучкага эгалик қилаётганимдан фахрланардим.

Ўн ёшимда ручкани мактабга олиб бордим, хайратланарлиси, ўқитувчи у билан ёзишимга рухсат берди. Ўн бир ёшимда эса хазина яна четга олиб кўйилди, чунки олтинчи синф ўқитувчим фақат мактаб ручка ва сиёҳларини ишлатишга рухсат берганди. Ўн икки ёшимда яҳудийлар лицейида ўқишни давом эттира бошлаганимда, авторучкага қаламдонимдан муносиб жой топилди. Қаламдоним кулфланарди. Ўн уч ёшимда авторучкани чордоғимизга олиб келдим. Биргаликда саноксиз хатлару иншолар ёздик. Шундай қилиб, ўн тўрт ёшимгача ручкам мен билан бахтли ҳаёт кечирди...

Жума окшоми, соат бешлар бўлиб қолганди. Ёзиш учун энди стол қаршисида ўтиргандим ҳамки, дадам билан Маргонинг лотин тили машғулотига жой бўшатишга тўғри келди. Авторучка ўша жойда қолиб кетди, мен эса столнинг бир бурчагида ловия тозалаб ўтиришга маҳкум этилдим. Қирқ беш дақиқа ўтганда енгилгина супир-сидир қилиб, чиқиндиларни ловия пўчоқлари билан бирга газетага солдим-да, каминга ташлаб юбордим. Сўнги кунларда каминимиз унчалик яхши ёнмаётганди, бу сафар олов кучайганини марок билан томоша қилдим.

Лотин тили дарси тугади, мен эса ёзувимни давом эттириш учун стол қаршисига ўтирардим. Аммо авторучкам ғойиб бўлган эди. Ҳамма ерни қараб, кидириб чиқдим. Марго ҳам, дадам, ойим ҳам, ҳатто жаноб Дюссел ҳам кидирди. Бироқ авторучка ҳеч қаерда йўқ эди.

– Балки ахлатга кўшиб каминда ёқиб юборгандирсан, – деди Марго.

– Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! – жавоб бердим мен.

Шу кеча ручка топилмагач, ҳаммамиз ростдан ҳам ёниб кетгандир деган шубҳага бордик, чунки каминдаги олов роса кучайганди ўшанда. Шубҳаларимиз эртаси кунни ўз тасдиғини топди, дадам камин кулини тозалаётганда, ручка қопқоғига кўзи тушибди.

– Ручканинг қолгани эриб кетган, – деди у.

Фақат бир нарса тасалли беряпти, ручкам куйдирилди. Мен ҳам ўлимимдан кейин бирор кун жасадимнинг куйдирилишини истаيمان.

Анна

1943 йил, 17 ноябрь, чоршанба

Дугонам Китти!

Шу кунларда бўлган воқеалардан бутун чордоғимиз ташвишда. Бэп дифтерия билан оғриб қолди, унга олти ҳафта арантин кўйилди, энди ишга чиқолмайди. Усиз озиқ-овқат масаласи анча танглашиб қолади, уни қанчалар соғинишимизни эса айтмаса ҳам бўлади.

Жаноб Клеиман ҳали ҳам бетоб, уч ҳафтадан буён фақат суяқ атала ичаётган экан. Жаноб Куглер ишга кўмилиб қолди.

Марго лотин тилидан уйга вазифаларини ўқитувчига жўнатади, у эса текшириб қайтариб юборади. Курсга Бэпнинг номидан ёзилган. Ўқитувчи жуда хушмуомала ва ақлли. Шундай иқтидорли ўқувчиси борлигидан роса хурсанд бўлаётгандир.

Дюсселни жин урибди, негалигини ҳеч биримиз билмаймиз. У ван Данлар билан умуман гаплашмай кўйди. Буни ҳаммамиз сездик. Бу ҳол бир неча кун давом этди, кейин ойим уни ван Дан хонимнинг феъл-атвори ёмонлигидан огоҳлантириб кўйди. Дюссел уларнинг ўзи биринчи бўлиб гаплашмай кўйишганини, ўзи эса бу ҳолатни бузмаслигини айтди. Кеча – 16 ноябрда Дюсселнинг кўчиб келганига бир йил тўлди. Шу муносабат билан у ойимга бир даста гул совға қилди. Дюссел бу ҳодисани зиёфат билан ювиши керак деб юрган ван Дан хоним эса қуруқ қолди.

Ўн олтинчи кунни Дюсселдан табриклайми, ҳамдардлик билдирайми деб сўраганимда, унисини ҳам бунисини ҳам қабул қилишини айтганди. Яраштирувчи вазифасини ўз бўйнига олган ойим ҳеч қандай натижага эриша олмади.

Дюссел эсини еб кўйган десам, муболаға бўлмайди. Хотираси жуда паст, умуман ўз фикрига эга эмас. Ҳозиргина эшитган янгиликларимизнинг бошдан-оёқ тескарисини қайта гапириб беради. Бирортамиз уни танқид қилсак, бўм-бўш ваъдаларни қалаштириб ташлайди. Ақли ғиж-ғиж, ишга келганда эса, пуч!

Анна

1943 йил, 22 декабрь, чоршанба

Азизам Кутми!

Қаттиқ шамоллаб қолганим сабабли бугунгача сенга хат ёза олмадим. Бу ерда касал бўлиш – даҳшатнинг ўзгинаси. Ҳар йўталганимда кўрпага бурканар, йўталимни тутиб, туришга уринардим. Кўпинча буни уддалай олмас, асалли сут, йўтал қолдирадиган дорилар ичардим. Йўталимни даволаш учун қилмаган ишимиз қолмади: терлатиш, буғлатиш, нам, қуруқ компресс, томоқ артиш, кун бўйи ётиш, иссиқ ичимликлар, лимонад, устига-устак ҳар икки соатда термометрли текширув. Шундай тузалиб кетиш мумкинми? Энг ёмони эса Дюссел доктор-доктор ўйнашга киришди, ёғли бошини очик кўкрагимга тутганда роса қитиғим келади, уялганимдан шолғомдек қизариб кетаман. У ўттиз йил илгари мактабга қатнаб, шифокор даражасига эришган бўлса ҳам, ўзимни жуда ноқулай ҳис қиламан. Нега энди у менинг кўкрагимга бош кўяди? Ахир, йигитим эмас-ку!

Нима бўлганда ҳам у юрак уришимни барибир эшитмайди; аввал қулоғини яхшилаб тозалаб олиши керак.

Етар, касаллик мавзусини бас қиламан. Ҳозир яна соппа-соғман. Бўйим бир сантиметрга чўзилиб, бир килога тўлишибман. Рангим синикқан бўлса ҳам, дарс тайёрлашга чоғланиб турибман. Бошпанамиз анча тинчиб қолди, ҳеч ким жанжаллашмаяпти. Олти ойдан бери уйимиз бунчалар сокин бўлмаган.

Бэп ҳали ҳам карантинда, лекин тез орада келиб қолади.

Рождествога ўсимлик ёғи, ширинлик, мураббо учун талон оламиз. Ҳанука байрамида жаноб Дюссел ван Дан хоним ва ойимга торт совға қилди. Тортни Миэпга пиширтирган, бояқиш шунча юмуш устига пиширкуйдир ҳам қилган! Марго билан менга тангадан ясалган ажойиб тўғнағич совға қилишди. Миэп билан Бэпга атаб мен ҳам Рождество совғаси тайёрлаб кўйдим. Бир ой давомида қандсиз бўтқа едим. Йиғилган қандлардан жаноб Клеиман тахтачада жуда гўзал нақш ясаб берди.

Ҳавонинг авзойи бузук, камин милтиллаб ёняпти, ҳамма оғир овқат сабабли ошқозонидан нолияпти.

Фронтда жимжитлик, ҳамманинг руҳи тушган.

Аннанг

1943 йил, 24 декабрь, жума

Азизам Китти!

Бу ерда кайфиятнинг ҳамма нарсага таъсир қилиши ҳақида кўп ёзганман, охирги пайтларда бу нарса менга жуда сезиляпти. Гётенинг “Бахт чўққисидан тушкунлик қаърига” деган сўзлари айнан шунга мос келади. Ўзимни бошқа яҳудий болаларга таққосласам, бахт чўққисига чиқаман. Жаноб Клеиман меҳмонга келиб, “Ёппи” хоккей клуби, мактаб спектакллари, каноэда сузишлар, дўстлари билан тушки чойхўрлик ҳақида гапирганда эса тушкунлик қаърига чўқаман. “Ёппи”ларга ҳасад қилмайман, аммо мириқиб кулгим, кўнгилхушлик қилгим келяпти. Бунинг устига, киш ўртасида, Рождество ва янги йил арафасида қамалиб ўтиришимиз алам қиляпти.

Аслида буларни ёзишим ғирт нонкўрлик, лекин ҳамма нарсани ичимда сақлай олмайман. Шунинг учун бошда айтган сўзларимни яна қайтараман: қоғоз одамлардан сабрлироқ.

Кимдир ташқаридан кийимларига қор тушган, совуқдан яноқлари қизариб кириб келиши билан бошимни кўрпага бурқаб, “Биз қачон тоза ҳаводан нафас оларканмиз?” деган хаёлдан чалғишга уринаман. Қанчалар уринмай, қанчалар совуққон бўлишга тиришмай, бу хаёллар мени сира тинч қўймайди. Тўрт девор ичида бир ярим йилдан ортиқ ўтирсанг, сабр косанг ҳам тўлар экан, ишонавер. Нақадар ношукур, беқарор бўлса-да, туйғулардан воз кечиб бўлмайди. Велосипед учсам, рақсга тушсам, хуштак чалиб, дунёни томоша қилсам, ўзимни ёш ва эркин ҳис этсам дейман. Аммо буларни баралла айта олмайман. Тасаввур қил, саккиз киши ўзимизга ачиниб, хўмрайиб юрсак, нима бўлади? Бундан нима фойда? Баъзан ўйлаб қоламан: бирор киши мени тушунармикан, ношукурлигимни кечириб, яҳудийманми, бошқами, эркинликка, қувончга муҳтож ўсмир қиз қалбини кўра олармикан? Билмайман, бирор киши билан ҳасратлашолмайман, ҳа, йиғлаб юбораман дея қўрқаман. Дардкашинг бўлса, кўз ёш ғамни енгиллатади.

Барча қарашлариму ақидаларимга қарамай, ҳар кун, ҳар соат мени тушунувчи она етишмаётганини сезиб тураман. Шунинг учун ҳар қадамимда, ҳар бир хатимда ўз болаларимга ўзим истагандек она бўлишим ҳақида ўйлайман. Тасаввуримдаги она атрофдагиларга парво қилмайди, аммо мени жиддий қабул қилади. Нимани назарда тутаётганимни тушунтиришга ожизман, лекин “она” деган сўз ҳаммасига ягона изоҳ. Биласанми, нимани одат қилиб олдим? Ойимни киноя билан “ойижонгинам” деб атайман, яъни нокомил она. Яхшиямки, ўзи буни сезмайди, билиб қолса, роса хафа бўлади. Майли, бугунга етар.

Бугун ёзганларим мени “тушкунлик қаъри”дан чиқариб олди.

Аннанг

1943 йил, 27 декабрь, душанба

Жума оқшоми, умримда илк маротаба Рождество совғаси олдим. Жаноб Клеиман, Куглер, қизлар тўсатдан келиб, ажойиб совғалар беришди. Миэп жуда ширин торт пиширибди, устида “1944 йил, Тинчлик” деб ёзилган, Бэп

урушдан олдинги пайтлардагидек мазали пишириклар олиб келди. Питер, Марго ва менга бир кутидан йогурт, катталарга эса бир шишадан пиво насиб қилди. Ҳаммаси дид билан жуда чиройли гулқоғозларга ўралган, лентабандлар тақилганди.

Рождество ҳам кўз юмиб-очгунча ўтиб кетди.

Анна

1943 йил, 30 декабрь, пайшанба

Дугонажоним Китти!

Сўнги катта жанжаллардан кейин бошпанамиз анча тинчиб қолди. Дюссел билан юқоридагилар, хоним билан жаноб ўртасидаги муносабат ўнгландек. Лекин барибир, қора булутлар сузиб юрибди, ҳаммаси... овқат туфайли. Ван Дан хоним кулгили гап айтиб қолди. Нонуштага камроқ картошка қовуриб, қолганини куннинг кейинги қисмида ер эканмиз. Ойим ҳам, Дюссел ҳам, қолганлар ҳам бунга рози бўлишмади. Ёғ ҳам тенг бўлинмаётгандек. Ойим бунга нуқта қўймоқчи. Воқеа қизиқ жойига етса, сенга ҳаммасини гапириб бераман.

Сўнги бир неча ойдан бери гўшти бўлаяпмиз (уларники ёғли, бизники ёғсиз), шўрва (улар ичишади, биз эса йўк), картошка (уларники тозаланган, бизники эса тозаланмаган). Харидлар ҳам алоҳида, энди қовурилган картошка ҳам бўлинади. Қанийди, бутунлай ажралиб кетсак!

Аннанг

P.S. Бэп мен учун қироллик оиласи суратини олиб келди. Юлиана жуда ёш кўринади, қиролича ҳам. Уч жажжи малика ҳам жуда чиройли экан. Бэп мен ҳақимда ўйлаши жуда ажойиб, шундайми?

1944 йил, 2 январь, якшанба

Азизам Китти!

Бугун тонгда бекорчиликдан кундалигимни варақлаб, она мавзусида жуда аёвсиз хатлар ёзганимни кўриб ўзим ҳам ҳайратдан донг қотдим. Ўзимга ўзим: “Анна, нахотки нафратга тўла хатларни сен ёзган бўлсанг? Бунга қандай қўлинг борди?!” дея саволлар бердим.

Дафтарни очиб қўйиб, нега бунчалар ғазаб ва нафратга тўлганимдан, нега туйғуларимни сенга ишониб баён этганимдан ажабланиб ўтирдим. Ўтган йилги Аннани тушунишга, уни кечиришга уриндим. Ўз туйғуларимга изоҳ ва сабаб топмагунимча виждоним тинчимайди.

Кайфиятимнинг тез ўзгариши кўзимни кўр қилиб қўйди, ҳамма воқеаларни фақат ўз томонимдан кузатар, бошқаларни ҳам ҳисобга олиб, бамайлихотир ўйламай, дарров хис-туйғуларга берилар, оқибатда, ҳаммани ранжитар, хафа қилардим.

Ўз қобиғимга ўралиб олганман, қувончимни ҳам, дардимни ҳам, алашимни ҳам кундаликка тўкиб соламан. Кундалик мен учун хотира дафтарига айлангани сабабли катта аҳамиятга эга, аммо кўп варақларини шунчаки йиртиб ташлаш керак.

Онамдан жаҳлим чиққанди, ҳозир ҳам шундай бўлиб туради. Тўғри, у мени тушунмасди, лекин мен ҳам уни тушунишга сира уринмадим. У мени севади, меҳр кўрсатгиси келади. Мен эса уни неча маротаба мушкул вазиятда қолдирдим, шу сабабдан у асабийлашар, озорланарди. Оқибатда муносабатларимиз совуқлашиб борарди.

Мен, аҳмоқ, буларни юрагимга жуда яқин олиб, унга баттар ҳурматсизлик

қилардим, яна озор берардим. Бора-бора кўнглимизда гина-кудрат тўпланиб қолди. Бу жараён иккимиз учун ҳам қийин кечди. Нималар бўлаётганини кўришни истамас, ўзимга ачинардим, буни ҳам тушуниш мумкин.

Қоғоздаги гаплар шунчаки аламзадалиқдан. Ёзмаганимда ҳам барибир хонамга қамалиб олиб, бир-икки зарда қилардим, ойимнинг ортидан ҳақоратлардим.

Ойимни кўз ёш тўкишга мажбур қилган пайтларим ўтиб кетди. Энди анча ақлим кириб қолди, ойим ҳам илгаригидек асабийлашмаяпти. Жаҳлимиз чиққанда иккимиз ҳам тилимизни тишляпмиз, ташқаридан қараганда муносабатларимиз ўнгангандек. Аммо бир нарса сира кўлимдан келмайди: ойимни чин фарзанддек сира сева олмайман.

Жаҳлимни ойимга сочиб хафа қилишдан кўра, дардимни қоғозга тўкиб соламан дея виждонимни тинчитаяпман.

Аннанг

1944 йил, 15 январь, шанба

Азизам Китти!

Уруш-жанжалларимизни икир-чикиригача тасвирлашимга не ҳожат? Гўшт, ёғни бўлиб, картошкани ҳам алоҳида қовураётганимиз ҳаммасини очик-ойдин кўрсатиб турибди-ку. Энди соат тўртлардан кейин озгина арпа нон еб оляпмиз, кечки овқатгача қорин пиёз пўсти бўлиб кетяпти.

Ойимнинг туғилган куни яқинлашиб қолди. Жаноб Куглер олдиндан кўшимча шакар совға қилди, ван Данларнинг ҳасади келди, чунки ван Дан хоним туғилган кунига совға олмаган эди-да. Бақир-чақир, кўзёшлар, аччиқ-чучук гаплар тафсилоти билан сени зерктирмай. Аммо бу жанжаллар қанчалик жонимизга текканини тасаввур қилиб кўр!

Ойим яқин орада рўёбга чиқмайдиган ният тилади: ван Данларни икки ҳафта умуман кўрмаслик. Ҳайронман, ёнма-ён яшаган одамлар доим жанжаллашиб, бир-биридан совиб кетармикан? Ёки шунчаки бизнинг омадимиз чопмадими? Овқат пайти Дюссел ўзига гўштли овқатни мўл солиб, бизга деярли ҳеч вақо қолдирмайди, менинг иштахам шу заҳоти бўғилади. Ўрнимдан сапчиб туриб, уни стулдан тепиб ағдаргим, ташқарига улоқтиргим келади. Наҳотки, кўпчилик шунаё зикна, худбин бўлса?

Бу ерга келганимдан буён инсон психологиясини чуқур эгалладим, бироқ бу ҳам жонимга тегди. Питер ҳам шундай дейди. Жанжалларимизга, эркинлик ва тоза ҳавога зориқишимизга қарамай, уруш давом этяпти, шунинг учун одамга ўхшаб яшашга ҳаракат қилишимиз керак. Мен ҳануз мулоҳаза қиляпман, лекин бу ерда кўпроқ қолиб кетсак, қуриган ловияга ўхшаб бужмайиб қолишим тайин. Қуриб кетсин, мен яна бироз ўсмирлигимча қолишни истайман!

Анна

1944 йил, 19 январь, чоршанба

Азизам Китти!

Менга нима жин урганини ўзим тушунмай қолдим, аммо ўша тушдан кейин ўзим ўзимга ўхшамай қолдим. Кеча Питерни яна тушимда кўрдим, унинг кўзлари яна менга тикиларди, лекин бу сафарги туш илгаригисидек аниқ, гўзал эмасди.

Биласан, доим дадам билан Маргонинг муносабатига ҳасад қилганман. Ҳозир бу ҳасаддан асар ҳам қолмади; дадам арзимаган нарсага менга асабий-

лашиб, жаҳл қилганда ҳали ҳам оғринаман, лекин доим “Сизни айблай олмайман. Болалар, ўсмирлар руҳияти ҳақида кўп гапирасиз, аммо улар тўғрисидаги энг оддий нарсаларни билмайсиз!” дея ўйлаб овунаман. Дадамнинг қўллаб-қувватлашини, кучоқлаши-ю ўпичларини жуда соғиндим. Фақат ўзим ҳақимда ўйлашим ғашингни келтирмаяптими? Одобли ва меҳрибон бўлишим учун аввал уларни кечиришим лозимми? Мен ойимни ҳам кечираман, бироқ ҳар сафар менга танбех бериб, устимдан кулганда зўрға ўзимни босиб тураман. Биламан, ўйлаганимдек инсон эмасман; ўзи қачондир шундай бўлармиканман?
Анна Франк

P.S Ойимнинг туғилган кунига ишхонадагилар худди урушдан олдинги пайтлардагидек шоколадли торт совға қилишди. Ажойиб кун бўлди! Аммо ҳозир бундай нарсаларни ўйлаб ўтиролмайман.

1944 йил, 22 январь, шанба

Дугонажоним Китти!

Нега одамлар асл қиёфаларини шунчалар яширишини айта оласанми? Мен нега ўзгалар олдида ўзимни мутлақо бошқача тутаман? Нега одамлар бир-бирларига ишонишмайди? Биламан, бунинг сабаби бўлиши керак, аммо ўз яқинларингга ҳам ишона олмаслигинг жуда ёмон. Ўша тушдан кейин гўё анча улғайиб, энди бирмунча мустақил бўлгандекман. Ван Данлар ҳақидаги фикрим ҳам ўзгарди десам, ҳайрон қоларсан. Барча баҳсларимизга фақат ўз оилам томонидан қарамай қўйдим. Бундай кескин ўзгаришнинг сабаби нима? Биласанми, агар ойим бошқача бўлганда, ҳақиқий она бўлганда муносабатларимиз ҳам батамом бошқача бўлишини англаб етдим. Ван Дан хонимнинг феъли оғирроқ, лекин ойим ҳам ўжар, ўжар бўлмаганида, жанжалларнинг ярми бартараф бўларди. Ван Дан хонимнинг яхши тарафи ҳам бор, у билан суҳбатлашиш мумкин. У худбин, зикна, тошбағир бўлиши мумкин, лекин жиғига тегмасанг, фикридан қайтариш осон. Бу усул ҳар доим ҳам иш беравермайди, аммо сабр қилсанг, у билан келишиш мумкин.

Бола тарбияси, эркалатмаслик, озиқ-овқат ҳақидаги барча-барча тортишувларимиз одамларнинг фақат ёмон томонини эмас, фазилатларини кўра билганимизда, дўстона муносабатда бўлганимизда мутлақо бошқача тус оларди. Нима дейишингни аниқ биламан, Китти.

– Анна, бу гаплар ростдан сендан чиқяптими? Тепадагилардан қанча нохуш дашномлар эшитгансан, шунча адолатсизликларни кўра-била туриб, наҳотки, шу фикр сенинг оғзингдан чиқса?

Ҳа, бу сўзларни мен айтаяпман. Ҳозир барига тоза нигоҳ билан, ўз фикрим билан қараяпман. “Ҳамманики ўзига, ой кўринар кўзига”, деган нақлдагидек ота-онамнинг тарафини олмаяпман. Ван Данларни синаб кўриб, қай масалада ҳақ, қайсисида ҳаддан ошганликларини билиб олмоқчиман. Агар улар ноҳақ бўлишса, доим ота-онам тарафга ўтишим мумкин, ҳақ бўлишса, оиламнинг фикрини ҳам ўзгартиришга уриниб кўраман. Агар бу қўлимдан келмаса, ўз фикрим ва қароримда қатъий туриб оламан. Ван Дан хоним билан муаммоли масалаларда гаплашишга имкон топаман, “билағон” деган лақабимга қарамай, доим бетараф қоламан.

Албатта, оилам ҳақида ёмон гапирмайман, доим уни ҳимоя қиламан, аммо бундан буён ғийбатлардан йироқ тураман. Бугунгача барча жанжалларимизда ван Данларни айблардим, бироқ хатонинг каттаси биздан ўтган экан. Бир масалада ҳақ бўлганмиз, аммо зиёли одамлар (биз ўзимизни айнан шу сафга қўшамиз!) бошқалар билан муомала қилиш ҳақида яхшироқ

тассавурга эга бўлишимиз керак. Умид қиламанки, энди вазиятни анча тушуниб қолдим.

Аннанг

1944 йил, 28 январь, жума

Бир неча ҳафтадан буён қироллик оиласи шажараси, генеологик жадвалига қизиқиб қолдим. Изланишни бошладингми, тарих ичига шўнғиб кетавераркансан, янада қизиқроқ кашфиётлар чиқиб келавераркан.

Ўқишга келганда анча илғорман, радиода “Би Би Си” эшиттиришларини бемалол тушунапман. Якшанба кунлари анча кенгайган юлдузлар альбомини варақлайман. Жаноб Куглер ҳар душанба куни “Кино ва театр” журналинини келтириб, мени роса хурсанд қилади. Чордоғимизда яшовчилар эса, бу каби қизиқишдан анча йироқ, улар учун бу пулни кўкка совуриш. Шундай бўлса-да, бир йил ўтса ҳам, кинолардаги барча актёрларни бирма-бир санай олишимга ҳайрон қолишади. Ойим яқинда бир гап айтиб қолди. Кейинчалик умуман кинога тушмасам ҳам бўлар экан, чунки барча сценарийларни, юлдузларни, фильмларни ёддан биламан.

Сочимни янгича турмак қилиб чиқсам, уларнинг юзида истехзо пайқайман. Аниқ биламанки, кимдир соч турмагини қайси актрисаникига ўхшатганимни сўраб қолади. Ўзим ўйлаб топдим, дея жавоб бераман, улар ҳам менга ишонишади. Турмак эса ярим соат ҳам турмайди. Бу пайтга келиб, уларнинг минғир-синғири ҳиқилдоғимга келади, ҳожатхонага бориб сочимни ёйиб юбораман.

Аннанг

1944 йил, 28 январь, жума

Дугонажон!

Бугун тонгда ўйлаб қолдим, ҳадеб эскирган, меъдамга теккан гапларни ёзавериб, уларни кавшашга мажбур сигирдек қилиб қўймадиммикан сени? Албатта, Аннадан бирор янгилик эшитишга ошиқаётгандирсан?

Сенинг ҳолингни яхши тушунаман, ҳар куни бир хил гап эшитавериш ҳиқилдоғингга келган. Лекин мен бечоранинг аҳволини ҳам тушун. Агар дастурхон бошида бирортамиз таом, сиёсатдан гап очсак, ойим ёки жаноб Дюссел минг марталаб айтилган болалик хотираларини чайнашади. Кейин Дюссел пойга отлари, Шарлоттасининг кийим-кечаклари, қайиқдаги саёҳатлар, тўрт ёшида сузиб кетганлар, суяклари зирқираши-ю мижозларининг қуёнюраклиги ҳақида вайсай бошлайди.

Бирортамиз гап бошладикми, бошқалар тугатиб қўйишади. Латифа айтилмасдан туриб қандай тугаши маълум, оқибатда айтаётган одамнинг ўзи кулади, холос. Ўзимиз таниган сутчи, турмакчи, қассобларни қартайиб қолгандек тасаввур қиламиз, уларни сочидан тортиб, тирноғининг учигача муҳокама қилиб бўлганмиз. Йўқ, бу чордоқда мунозарага арзийдиган бирор янгилик топишнинг иложи йўқ.

Катталар жаноб Клеиман ва Миэпдан эшитганларини ҳар сафар ўзларидан қўшиб-чатиб гапиришгани-гапиришган. Шу сабабли “нотик”нинг гапини тузатмай, гап талашмай дея кўпинча қўлларимни стол тагида мушт қилиб, аранг чидайман. Катталар қандай хато қилишмасин, тасаввурларига эрк беришмасин, Аннага ўхшаган кичкиналарнинг ақл ўргатишга ҳаққи йўқ. Жан ва жаноб Клеиман яширинганлар ҳақида гапиришни хуш кўришади. Бизникидек вазиятга тушганлар ҳақида билишни исташимизни, уларга

ҳамдардлигимизни, ғамларига шерик бўлишимизни, қамокдан чиққанлар учун қувонишимизни тушуниб туришади.

Беркиниш узундан-узоқ иш соатларидан сўнг уйга қайтадиган хўжайинини камин қаршисида кутиб турган шиппак каби одатий ҳол бўлиб қолди. “Озод Нидерландия” каби кўплаб яширин гуруҳлар тузилган, паспортларни сохталаштиришади, яширинганларга молиявий ёрдам беришади, яширин жойлар ташкил қилишади, яширинган ёш насронийларни иш билан таъминлашади. Мурувватпеша, сахий одамлар бошқаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун ўзларига хавф орттираётганларига қойил қолиш керак. Бизга ғамхўрлик қилаётганлар бунга ёрқин мисол бўла олади, улар бизга жуда кўп ёрдам беришди, озодликка чиққунимизча бизни ташлаб қўйишмайди деб умид қиламан. Бизни тутиб олишса, уларга ҳам жазо муқаррар. Бироқ ҳеч бирлари бизга юк бўлаяписизлар, оғирларингни ташлаяписизлар, дея бирор марта юзимизга солишмади. Ҳар куни келиб эркаклар билан иш, сиёсат ҳақида, аёллар билан озиқ-овқат, уруш қийинчиликлари, биз болалар билан эса китоб, газеталар тўғрисида суҳбатлашишади. Доим ҳушчакчақ бўлишга тиришишади, туғилган кун, байрамларда совға, гуллар кўтариб келишади, илтимосларни ерда қолдиришмайди. Бир нарсани ёдда тутишимиз керак; бошқалар жангда, немисларга қарши урушда қаҳрамонлик кўрсатишаётган бўлса, ёрдамчиларимиз ҳар кунги далда ва ғамхўрликлари билан улкан мардлик намунасига айланишган.

Ғалати гап-сўзлар болалаб кетган. Шу гапларнинг айримлари ҳақиқат экан. Масалан, жаноб Клеиманнинг айтишича, шу ҳафта Гелдерленд вилоятида яширинганлар ва полициячилар ўртасида футбол матчи бўлиб ўтибди. Хилверсумда янги талонлар чиқарилибди, яширинганлар текин талон олишини бошлиқлар таъминлаб беришибди (чайқов бозордан талонни 60 гуилдерга сотиб оласан). Гап-сўзлар немислар қулоғига етиб бормасин, эҳтиёт бўлиш керак...

Дугонанг Анна

Сўнгсўз ўрнида

Кундаликдаги қайдлар қўққисдан узилган. Чунки уни энди давом эттиришининг имкони йўқ эди. Гестапо ходимлари Анна ва унинг оиласи яширинган жойни фош этиб, барини қамокқа олишади. Бечораларнинг ҳаёти қутилмаганда ағдартўнтар бўлиб кетади. Боёқиш Аннанинг биллурдай соф ва самимий туйғулари битилган кундаликлар фашист аскарларининг оёқлари остида топталади. У сўнгги бор ўз хотираларини шу аҳволда кўради...

Қамок лагерларида Анна ва унинг яқинлари кўз кўриб-қулоқ эшитмаган азобларни бошдан кечиришди. Ўсмир қизнинг беғубор болалиги ва гулдек умри тиканли симлар ортида хазон бўлди.... Опаси унинг қўлида жон берди. Анна онасининг вафотидан ҳам беҳабар, опасидан бир неча кун кейин очлик ва қийноқларга дош беролмай, ўн олти ёшида вафот этди. Ҳаётга тўймай, умидвор кўзларини мангуга юмди....

Азоб-укубат қаъридан омон чиқиб келганларгина маъсума Анна ва унинг хўрланган миллатдошлари ҳақидаги маҳзун хотиралари билан умрларини яшаб ўтдилар...

Таржимон

DRAMA

Эдмон РОСТАН

(1868-1918)

СИРАНО ДЕ БЕРЖЕРАК¹

(Беш пардали қахрамонлик комедияси)

*Рус тилидан
Иқбол МИРЗО
таржимаси*

ИККИНЧИ ПАРДА

Бешинчи кўриниш

Сирано, кейин Роксана ва оқсоч қиз

Сирано: Умид учкунларин пайкаганим он,
Хатни бериб, ишқим айлайман аён!

*Ойнаванд эшик ортида ниқоб таққан Роксана оқсоч қиз билан
кўринади. Сирано зудлик билан эшикни очади, қизлар киришади.*

Жон нисор этмоққа тайёрман, ё раб!

(Оқсоч қизга)

Қулоқ солинг, бор бир оғиз гап.

Оқсоч қиз: Икки оғиз бўлса ҳам майли.

Сирано: Ширинликка тобингиз қалай?

Оқсоч қиз: Жони дилим!

Сирано: Жуда соз!

Этмасангиз рад,

Мухтарам Бенсерад

Сонетидан келтирсам иқтибос.

Оқсоч қиз: Вой!

Сирано: Чўчиманг, бу сизга мукофотдир нақд,

Сонет ўрамида бир ҳовучча қанд.

Оқсоч қиз (*юз қиёфаси ўзгаради*): Оҳ!

Сирано: Пармуда² емоққа борми иштиёк?

Оқсоч қиз: О жаноб! Бўлганда қандоқ.

Сирано: Бир... икки... йўқ, иккитаси кам:

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

² Пармуда – сомсанинг бир тури.

Сент Аман шеърига учта бўлди жам.

Манов оғир роман тубига, сингил,

Бисквит соламиз пар каби енгил.

Хўжағат қиёмли ширин кулча нон!

Шаплен¹ шеърига кетар бегумон.

Манов вафлилар-чи? Сизга ёқарми?

Оқсоч қиз: Мафтунман, саволнинг хожати борми?!

Сирано (*оқсочга ўрамларни тутқазиб*):

Эшитинг, азизам, шошмасдан буткул,

Кўчада бемалол айланг тановул.

Оқсоч қиз: Лекин, жаноб...

Сирано (*уни эшик томон қузатиб*):

Озроқ семирсангиз ярашар сизга,

Еб бўлгач, шошилмай қайтарсиз изга.

Оқсоч қиз (*эшикни ёпиб Роксанага яқинлашади ва иляпасини ечиб, масофа сақлаб туради*).

Олтинчи кўриниш

Роксана, Сирано, кейин бир лаҳза оқсоч қиз

Сирано: Изн беринг менга ушбу дақиқа,

Дил тўла шукронам айлайн баён.

Майли, тасодифан, муҳими, фақат

Дунёда борлигим эслаб, мен томон –

Сиз қадам ранжида қилиб... кейин... ҳа...

Роксана (*юздан ниқобини олиб*): Ҳа,

Сизга миннатдорлик билдирмоқчиман,

Кеча кутқардингиз.

Сирано: Йўғ-э, нимадан?

Роксана: Кеча кўз олдимда у сатанг банда

Адабини еди, бўлди шарманда.

Мени мажбур қилиб унга турмушга...

Сирано: Де Гишга?

Роксана (*кўзларига гам чўкиб*):

Лекин менинг айбим йўқ зинҳор.

Майлим ҳам йўқ, аммо у маккор

Таъқиб қилар. У – хавфли ошиқ!

Сирано: Айтдим, кеча маза бўлди жанг!

Равшан бўлди барчаси бугун.

Мен кулгили бурним сабабмас,

Олишибман қўш юлдуз учун!

Менга боққан мағрур бу кўзлар...

(Чуқур таъзим қилади).

Роксана: Кейин истардимки... Ё раб! Бу сўзлар...

Йўқ! Эсламасам бўлмас хотиротларни,

Сиз ҳам ёдга олинг маъсум пайтларни,

О, бизлар қанчалар эдик қадрдон!..

¹ Жан Шаплен – XVII асрда яшаган француз шоири ва адабий танқидчиси.

Акамдек эдингиз менга меҳрибон.

Сирано: Аллақачон мени тарк этган баҳор...

Ҳозир сиз туфайли таратди ифор.

Роксана: Бизнинг кўхна боғча...

Сирано: Кўл бўйида сайр...

Роксана: Кўл суви яраклаб турарди қувнок,

Сирано: О, бебош шўхликлар! Сўлим ҳаммаёк!

Хўжағат мевасин юлардик қандоқ!..

Роксана: Қилич ясардингиз қамишни кесиб,

Сирано: Олтин маккасоқол кўғирчоққа соч...

Мадлена дер эдим сизни эркалаб...

Жажжи либосларда...

Роксана: Ярашармиди

Ўша кийимларим, ростини айтинг?

Сирано: Жудаям...

Лекин барибир... балоғат... балоғат!..

Роксана: Бажо айлардингиз истасам нени.

Сизга қонун эди менинг хоҳишим.

Эслайсизми... кириб келардингиз гох

Тилинган, шилинган... қахрамонга хос,

Сизга катталардек берардим дакки,

Сўзларимга бериб таҳдидли оҳанг,

Бармоғим кўтариб, ниқтаб ўша дам:

“Қайда яраландинг? Бу ишинг чакки?”

(Унинг қўлини олади ва ҳайратланиб, сўздан тўхтайдди).

Йўк! Бу нимаси? Қандай? Яна ўша ҳол?

Ҳали-хануз?

(Сирано қўлини тортиб олмоқчи бўлади).

Йўк! Қани кўрсатинг, жаноб!

Қайдан орттирдингиз?

Сирано: Арзимаган гап...

Кеча тасодифан... ўйнаб.

Роксана *(стол ёнига ўтириб рўмолчасини стакандаги сувда ҳўллайди):*

Нель минораси¹ ёнида, а?

Сирано: Ҳа, Нель минораси ёнида.

Роксана: Қўлингизни беринг.

Қонни ювгунимча то

Кеча не бўлганин айланг ҳикоя.

Сирано *(ўтиради):*

Нақадар меҳрибон, латиф бу хилъат!

Роксана: Улар юзтамиди?

Сирано: Менимча, камроқ.

Роксана: Қани, бошланг.

Сирано: Ростини, арзимаган гап.

Яхшиси, сиз сўйланг ташвиш боисин,

Пинҳона шарҳи дил... Бу қандай асрор?

Роксана *(унинг қўлларини қўйиб юбормай):*

¹ Нель минораси – француз кироли Филипп II томонидан бунёд этилган Париждаги машҳур минора. Сена дарёсининг сўл қирғоғи ва Лувр музейининг қаршисида жойлашган.

Журъатим етмайди... мен уяламан...
Лекин олис хотира берди менга куч,
Энди мен айтаман сизга рўйирост:
Мен севиб қолдим.

Сирано: Оҳ!..

Роксана: Жисму жоним билан.

Сирано: Оҳ!

Роксана: Лекин у

Мутлақо беҳабар муҳаббатимдан.

Сирано: О, худойим!

Роксана: Ҳа... аммо тез орада бўлгайдир воқиф.

Сирано: О!

Роксана: Бечора олисдан ташлайди нигоҳ,

У ҳам муҳаббатин этолмас изҳор.

Сирано: Оҳ!

Роксана (*унинг қўлини боғлашда давом этиб*):

Титрашингиз қаранг! Худди ваража!..

Лек мовий кўзидан ҳаммаси аён!

У мени севади.

Сирано: Оҳ!

Роксана: Биласизми, дўстим...

У хизмат қилади сизнинг қўшинда.

Сирано: Оҳ!.. Роксана!..

Роксана: У ёш ва мағрур... ва жасур қаҳрамон,

Шунчалар яхшики!

Сирано (*ранги оқариб ўрнидан туради*):

Яхши?

Роксана: Нега рангингиз ўчди?

Сизга не бўлди?

Сирано: Ҳеч нарса... шунчаки...

(*Қўлини кўрсатиб мажбуран қулади*).

Манави яра...

Роксана: Танишганимиз йўқ, фақат беш марта

Томошада кўрдим.

Сирано: Гаплашдингизми?

Роксана: Нигоҳлар билан.

Сирано: Қаёқдан билдингиз унинг кимлигин?

Роксана: Сўрадим танишлар, дугоналардан,

Биласиз-ку, гап турмас бизнинг даврада.

Сирано: Гвардиячимиз у?

Роксана: Ҳа, яна гаскониялик.

Сирано: Исми шарифи не?

Роксана: Барон де Невилет.

Сирано: Бунақаси йўқ бизнинг қўшинда...

Роксана: Ҳа, тўғри, йўқ эди, бугундан бошлаб

Бўлинмага кирди капитан бўлиб.

Сирано: Демак, шу шербачча олдимиз асир

Менинг Роксанамни? Лек...

Оқсоч қиз (*эшикдан мўралайди*):

Жаноб! Увоқ ҳам қолмади,
Барин еб бўлдим.

Сирано: Ўрамлардан олаверинг марҳамат,
Достон, сонетлардан бўлинг баҳраманд.
(*Оқсоч қиз чиқиб кетади*).

Менинг соддагинам, сиздай қиз наҳот
Туйғуда, фикрда, хуснда якто
Кимлиги бетайин одамга ҳайҳот
Бутунлай беряпсиз юрагингизни.
Эхтимолки, унда қиёфа гўзал,
Лекин арзирмикан тирноғингизга?
Сизга муносибми қалбан ва ақлан?
Сизга арзимади!..

Роксана: Ёлғон! Тушунинг
Кўзи ва сочлари шахзодалардек.

Сирано: Кўзи ва сочлари... шуларми асос
Унинг ақли расолигига?

Роксана, балки у эшшакдан баттар?

Роксана: Асло! Менинг кўнглим сезиб турибди аниқ,
Сурати, сийрати гўзал бегумон.

Ҳамма хушсуратлар аҳмоқ бўларми?

Сирано: Лекин барибир... аҳмоқ бўлиб чикса-чи?

Роксана (*ер тепиниб*):

О, Яратган эгам!

Унда тобутимга тайёрланг даҳма!

Тентак бўлиб чикса алалоқибат,

Гар гўзал вужудда бўлмаса кўнгили,

Ўзим айланаман руҳсиз жасадга.

Ўламан.

Сирано: Ҳм, шунақа денг... Ростданми?
(*Сукут сақлаб*)

Кечирасиз, фақат тушунмаяпман
Не мақсадда менга қияпсиз ҳасрат?

Роксана: Сизга юрагимни рўйирост очаман.

Кеча кўркиб кетдим жуда ҳам ёмон.

Одамлар айтдики, Гаскон кўшини

Янги келганларни эзаркан қийнаб...

Сирано: Шунгамиди? Тўғри, бу бор гап.

Ҳа, биз янгиларга бергаймиз адаб.

Куруқ олифталар, сохта ботирлар

Кўрар гаскончилар нега қодирлар.

Ҳа! Асло осонмас бу сафда турмоқ!

Роксана: Мен ҳам хавотирга тушдим шу боис.

Сирано (*тишлари орасидан*):

Асос бор!

Роксана: Лек кеча жангингиз кўриб

Тан бердим: дуэлда тенги йўқ, зўрсиз.

Бирдан англадимки, мана сиз борсиз,

Довжорак, кучлисиз... мана ҳимоя.

Сизга бўйсунар гасконлар бари...

Сирано: Хўп, масала ҳал:

Ранжитиб қўймаймиз баронингизни!

Роксана: Ростданми? Хайрият, тинчиди қўнглим,

Доим ҳис қилардим дўстлигингизни.

Сирано: Ҳа, ҳа!..

Роксана: Демак, оғирини енгил қиласиз?

Сирано: Ҳа!

Роксана: Демак, ўзингизга дўст деб биласиз?

Сирано: Ҳа! Ҳа! Не десангиз айлайман бажо.

Роксана: Уни дуэлларга қўймайсиз асло?

Онт ичинг! Қани! Истагим шундай.

Илтимос қиламан.

Сирано: Онт ичаман!

Роксана: О! Сизни севаман қандай!

Лекин кетишим шарт.

*(Яна ниқобини тақиб, пешонасига тўр рўмолини туширади.
Сўнг иккиланади).*

Дарвоқе, кечаги жасоратингиз,

Нималар қилдингиз минор ёнида?

Кейинроққа қолди ҳикоятингиз...

Сирано: Ҳа, ҳа.

Роксана: О, сиз қахрамонсиз, фахримсиз!

Айтгандай... Кристианни кўрганингиз вақт

Етказинг мен ундан... кутаяпман хат.

Айтасиз-а унга?

Сирано: Албатта, Роксана.

Роксана: Зўрсиз-да! Гар ўзим билмасам сизни

Асло ишонмасдим: юз рақиб! Даҳшат!

Бу ҳақда кейинроқ қургаймиз суҳбат.

Вақт тиғиз. Қаердан шунча куч-қудрат?

Менимча, хўп қўллаган худо!

Сирано: Булар қуруқ гаплар, Роксана, аммо

Буюк қахрамонлик кўрсатдим ҳозир...

(Таъзим қилади).

Роксана: Кейин гаплашамиз, мен кетдим, хайр!

Оқсоч кутиб-кутиб бўлгандир адо!..

(Кулиб чиқиб кетади).

*Сирано кўзаларини ерга тикиб ҳаракатсиз туриб қолади. Сукунат.
Эшик очилиб Рагнонинг боши кўринади.*

Еттинчи кўриниш

Сирано, Рагно, шоирлар, Карбон де Кастель-Жалу, гвардиячилар, оломон, кейин де Гиш.

Рагно: Мумкинми кирсам?

Сирано (қарамасдан): Ҳа.

Рагنونинг ишораси билан шоирлар киришади. Шу вақтнинг ўзида орқа эшикдан гвардия капитани кийимида Карбон де Кастель-Жалу киради; Сиранони кўриб қучоқларини очганча у томон юради.

Карбон: Мана у! Мана бизнинг қахрамон!

Сирано (бошини кўтариб): Капитан!

Карбон (тантанали): Тўхта! Бир бағримга босай!

Энди айш қиламиз, курамиз базм.

Дўстларинг ғурур-ла қилурлар таъзим.

Сирано: Лекин мен...

Карбон (уни чалғитишига уриниб):

Рўпарада қовоқхона кутмоқда сени.

Сирано: Ҳозир иложим йўқ.

Карбон (эшикни очиб ташиқарига гулдуракдек овозда бақиради):

Йигитлар, бу ёққа!

Боргиси йўқ бизнинг қахрамон!

У ҳасратга кўмилмиш ёмон!

Овоз (кўчадан): Нима?

У аскар шаънига туширмоқда доғ!

Ташиқаридан яқинлашиб келаётган қадамлар товуши, шпорлар жа-ранги, қиличлар шақирлаши эшитилади.

Карбон (кафтларини ишқалаб): Келишяпти.

Гаскон гвардиячилари (қандолатхонага кириб):

А! Жин урсин! Мингта жин урсин!

Икки минг жин, уч минг жин урсин!

Рагно (қўрқиб чекинади):

Жаноблар, барчангиз гасконлар, демак?

Гвардиячилар: Ҳеч шубҳасиз, миллион жин урсин!

Нега аҳмоқ қияпти Сирано бизни?

Ўйна! Кул! Ирғишла! Хурсанд қил дўстни!

Биринчи гвардиячи (Сиранога): Виват!

Сирано: Барон!

Иккинчи гвардиячи (Сиранога): Виват!

Сирано: Мен хурсандман!

Учинчи гвардиячи: Офарин!

Сирано: Барон!

Тўртинчи гвардиячи: Уни кучоқланг!

Сирано (кимга жавоб қайтаришини билолмай):

Барон!.. Барон!.. Барон!..

Рагно: Барон билан тўла тўрт томон!

Ҳаммангиз баронми?

Гвардиячилар: Ҳаммамиз!

Рагно: Йўқ, ростдан?

Гвардиячи: Бу ишонмаяптими? Тожимиз тахласак агар,

Бир минора ҳосил бўлар кўк қадар!

Ле Бре (кириб, Сиранонинг ёнига югириб келади):

Сен томон оломон келяпти, ҳамма

Қутламоқчи сени шу дамда.
Ичларига кирволганми жин!
Бақир-чақир қилишар бетин.
Сен – бугуннинг қаҳрамонисан!
Сирано (*даҳшатга тушиб*):
Менинг қайдалигим айтгандирсан-да?
Ле Бре (*кафтларини ишқалаб*): Албатта!
Сирано: Изтироб нелигин билмаган банда...
Шаҳарлик (*бошқа шаҳарликлар билан бирга киради*):
Бутун Париж сизга ошиқар шу тоб,
Деразадан назар ташланг-а, жаноб!

Кўча халқ билан тўлиб-тошган. Аравалар ва отлиқлар тўхтаб қолган.

Ле Бре (*кулимсираб, Сиранодан секин сўрайди*):
Роксана нима бўлди?
Сирано (*жонланиб*):
Жим бўл, бемаъни!
Оломон (*эшик ортида бақириб*):
Сирано қани?

Қандолатхонага одамлар ёпирилиб киради. Тиқилинч, ўзаро салом-алик.

Рагно (*столга чиқиб*):
Тўлиб тошди дўконим! Аъло!
Жихозлар синмоқда, ўмарилмоқда!
Илоё, кам бўлманг, бахтлиман жуда!
Кирганлар (*Сиранонинг атрофини ўраб*):
Дўстим! Дўстим! Қаҳрамон танҳо!
Сирано: Кечагина бари эди бегона!
Ле Бре (*ҳаяжонда*):
Музаффарият!
Маркиз (*қўлларини чўзиб югуриб келади*):
Қаҳрамонсан ўзинг ягона!
Рухсат эт, дўстим!..
Сирано: Сенсирайсиз мени... бемалол, гўё
Ёшлиқдан ош-қатиқ бўлганмизми ё?
Бошқа маркиз: Таништирай, жаноб, бир ойимқизни.
Каретада интиқ кутмоқда сизни.
Сирано (*совуққина*):
Аввал таништиринг сиз ўзингизни...
Ле Бре (*ҳайратланиб*):
Сенга нима бўлди?
Сирано: Ўчир.
Ле Бре: Унинг айби нима?
Литератор (*қўлида сиёҳдон билан*):
Бу жанг тафсилотин сўйлангиз, жаноб?
Сирано: Илтимос, кўнглимга бермангиз азоб...

Ле Бре (*Сиранони тирсаги билан туртиб*):
Бу, ахир, Ренодо – биласан, Теофраст –
“Газета”ни ўйлаб топган шу чапдаст.
Битта катта варақ – ғиж-ғиж ҳангома!
Ҳали машҳур бўлиб кетар рўзнома.
Сенинг жасоратинг айлагай ошкор...
Сирано: Керакмас, Теофраст, шов-шув не даркор?!

Шоир яқинлашади.

Яна нима керак?
Шоир: Ҳамкасбим, туйғулар кўтариб туғён,
Сизнинг шаънингизга битарман дoston...
Яна кимдир (*яқинлашиб*):
Рухсат эдинг, жаноб...
Оломон орасидан бири: Жаноб, мумкинми?..
Сирано: Бас!

Оломон ҳаракатланиб, саф тортади. Офицерлар қуршовида де Гиш пайдо бўлади. Кейин биринчи кўриниши охирида Сирано билан саҳнадан бирга чиқиб кетган Кюижси, Брисайль ва бошқа офицерлар кириб келишади. Кюижси Сиранонинг ёнига илдам яқинлашади.

Кюижси (*Сиранога*):
Ҳузурингизга – граф де Гиш...

Ҳаяжон; оломон йўл беради.

Ле Бре (*Сиранога аста*):
Эсингни йиғ, нечун қарамаяпсан?
Де Гиш (*Сиранога таъзим қилиб саломлашади*):
Маршал Гасон менга бердилар буйруқ,
Жасорат қошида шарт эрур қуллуқ.
У зотни лол этди жасоратингиз.
Сирано: Маршал эътирофи – қадрли шаксиз,
Жасорат нелиги унга аёндир.
Де Гиш: Ҳеч ақлга сиғмас жанг тафсилоти,
Маршал ҳам ишонмас эди-ю аммо
Мана бу жаноблар гувоҳлик бериб,
Қасам келтирдилар, тепада худо...
Кюижси: Ҳа, кўрдик ҳаммамиз кўзимиз билан!
Ле Бре (*ҳеч нарсани эшитмаётгандек турган Сиранога аста қарайди*):
Сирано, сен аччиқ изтиробдасан!..
Сирано (*сесканиб, қадини ростлайди*):
Мановлар ёнида!..
(*Ле Брега*)
Изтироб! Мен-а?
Бошқа кулгилироқ гап йўкми яна?!
(*Қад кириб, мўйловини бурайди*).

Де Гиш (*унинг қулоғига Кюижи нималарнидир пичирлайди*).

Ҳарбийда унча кўп қилмасдан хизмат

Жасур офицердек топгансиз иззат.

Билишимча, ҳозир анов қўшинда

Ҳалиги қутурган...

Сирано: Гаскондаман, ҳа.

Гасконлардан бири (*ваҳшат билан*): Биз-да!

Де Гиш (*Сирано ортида турган гасконларни назардан ўтказиб*):

А-ҳа! Мана улар – “гвардионлар”,

Такаббур башара – шуми гасконлар?

Карбон: Афтидан, бу граф билмайди бизни,

Сирано, таништир сен полкимизни!..

Сирано (*де Гиш томон икки қадам ташлаб гасконларни кўрсатади*):

Пўшт, йўл беринг гаскон жангчиларига!

Бизни бирлаштиргай ягона илдиз,

Содикмиз баронлик тож-туғларига

Ҳамда қиличларга содикмиз.

Пўшт, пўшт, йўл беринглар гасконларга сиз,

Қадрдон жанубнинг ўғлонларимиз.

Бу ёруғ дунёга қуёш тиғида

Қалбда қуёш билан келдик баримиз.

Уруш бизга ҳазил ва эрмак,

Лава каби қайнар қонимиз.

Олов каби ҳилпирар юрак,

Шамширимиз – туғишқонимиз.

Шуҳрат билан шон – жононимиз!

Лекин илҳом париси бот-бот

Чўккиларга чорлайди аён.

Кутар экан жанг-қирғинбарот

Қўшиқ тўқир бизнинг қаҳрамон,

Пўшт, гаскон жангчиларига йўл беринг!..

Гаскон жангда олишар шердек,

Хонимлар қошида мулойим.

Шу сабабдан гўзаллар бирдек

Кўнгил берар бизларга доим!..

От дупури эшитилган чоғ

Оловланар санамлар кўзи.

Сафларимиз гўё кулранг тоғ,

Душманзимиз кетгайдир тўзиб...

Пўшт, йўл беринг гаскон жангчиларига.

Чин кўнгилдан маслаҳат сизга

Ҳушёр бўлинг ҳаётингизга!

Ўзингизни қилинг эҳтиёт!

Пўшт, йўл беринг гаскон жангчиларига.

Де Гиш (*Сирано сўз бошлаган пайтда Рагно келтирган креслога бе-
ихтиёр чўкиб*):

Ҳар бир ўзин билган акобир учун

Шахсий шоир хизмат қилармиш бугун.

Менинг хизматимга ўтмайсизми?

Сирано: Йўк.

Хаддан зиёд сертакаллуфсиз.

Ле Бре (*талвасада*): Ё раб!

Де Гиш: Ришелье тоғамга тушибсиз маъкул;

Кеча айтди, сизга қойилмиш буткул.

У бекорга айтмас бирорта сўзни,

Таништирмоқчиман тоғамга сизни.

Билишимча, тақдим этишга тайёр

Бешта актли пьесангиз бор.

Ле Бре (*Сиранонинг қулоғига*): Сен “Агриппина”ни кўймоғинг мумкин.

Сирано (*таклифга беихтиёр майл билдириб*): Тўғриси...

Де Гиш: Айлангиз асарни тақдим:

Баъзи шеърларингиз таҳрири учун

Тайёрдир, қобил ва доно у кишим...

Сирано (*дарҳол тумшайиб*):

Йўк, бўлмади, граф. Минг афсус!

Мен қаршиман ўзгарса бир сўз.

Сўзни кўйинг, ҳатто бир вергул

Ўзгармоғи менга номаъкул.

Де Гиш: Лекин унга ёкса бирор шеърингиз

Ҳамёним қаппайди деяверингиз.

Сирано: Шеърим баҳосини биламан ўзим,

Баҳолай олмайди менчалик ҳеч ким.

Ўзим истаганча, билганча ёзгум,

Завқ-шавққа тўламан ўқиганим зум.

Ле Бре (*аччиқланиб*): Ё раббим!

Де Гиш: Такаббур экансиз...

Сирано: Шундайми? Йўғ-э...

Ажойиб кашфиёт топибсиз чоғи?..

Гвардиячи (*йиртилган, латтаси чиққан иляпаларни қиличига тизиб олган ҳолда кириб келади*):

Манави ўлжамга қара, Сирано!

Нель минори ёнидан тердим. Хо-хо-хо!

Карбон: Димоғдор зотлардан ғариб эсдалик!

Ҳамма кулади.

Кюжи: Дов тикишга тайёрман, дўстлар, беҳадик:

Бу фитнани уюштирган кас

Кутургандир, ер-кўкка сиғмас!

Брисайль (*хохолаб кулиб*):

Худо ҳаққи, яйрадим, маза!

Билмайсизми, ким ўша кимса?

Де Гиш: Ўша менман.

Кулги дарров тўхтайдди.

Мақсадим эса:

Мени кўшиқларда масхара қилган

Дайди билан олишиб юрмоқ

Киборларга тўғри келмаганидан

Буйруқ берган эдим мен шундоқ.

Жимлик. Ҳамма ҳайрон.

Гвардиячи (*Сиранога шляпаларни кўрсатиб*):

Нима қилсак экан бу матоҳларни?

Сирано (*шляпалар тизилган қилични олиб, граф оёғи остига таъзим билан тўкади*):

Элтиб хурсанд қилмайсизми ўртоқларни?

Де Гиш (*туриб, кескин*):

Аравамни ҳозирланг! Кетдим!

(*Сиранога қаҳр билан*).

Сиз, жаноб, сиз...

Сирано (*четга*):

Ғалаба! Ютдим!..

Ле Бре (*Сиранога аста*):

Фалокатга тикдинг ўзингни такрор!

Овоз (*кўчадан*):

Жаноби олийлари, арава тайёр!

Де Гиш (*ўзини қўлга олиб, кулимсираб*):

Айтинг-чи... “Дон Кихот”ни ўқиганмисиз?

Сирано: Ўқиганман.

Де Гиш: У ҳақида қандай фикрингиз?

Сирано: Биргина исмини эшитганим чоғ

Кўнглимда уйғонар ҳурмат ва ардоқ.

Де Гиш: Кулоқ солинг менинг сўзимга

Ва фикрланг..

Ҳаммол (*эшикни кўрсатиб*):

Арава тайёр, жаноб...

Де Гиш: Ўн учинчи боб.

Сирано: Тегирмон ҳақида!

Де Гиш: Бу боб ибратли жуда.

Чўнг тегирмон билан жанг қилмоқ қийин,

Парраги учириб юборар тайин.

Кимки олишмоққа айласа журъат,

Тупроққа тенг қилгай соҳиби қудрат!..

Сирано: Ё арши аълодан топгайдир жойин?..

Де Гиш кетади. Унинг аравага ўтираётгани кўриниб туради. Зодагонлар шивирлашиб чиқиб кетади. Оломон тарқалади.

УЧИНЧИ ПАРДА

Роксананинг бўсаси

Кўҳна Парижда жойлашган кичик майдон (Маре яқинида). Эски уйлар. Тор кўчалар кўзга ташланади. Ўнда дарахтларнинг қуюқ шохлари кўриниб турган Роксаналар богининг девори ва уйи намоён бўлади.

Эшик тепасида дераза ва балкон. Остонада ўриндиқ. Деворни бахмалдек чирмовуқ ўсимликлар қоплаган, балконни энлаб ерга ёсуман гули осилиб турибди. Ўриндиққа чиқиб тошдевор воситасида балконга осонгина ўтса бўлади.

Чапда, қарама-қарши томонда худди шундай гишт ва тошдан қурилган қадимий уй турибди. Кириш эшигидаги кўнгирақ вазифасини ўтовчи болга ярадор бармоқ каби латта билан чирмаб ўралган. Парда кўтарилганда ўриндиқда ўтирган оқсоч кўзга таиланади. Роксананинг балкони деразаси ланг очилган. Оқсоч рўпарасида эшик оғасига ўхшаб кийинган Рагно турибди. У ҳикоясини тугаллаб, кўз ёшларини артади.

Биринчи кўриниш

Оқсоч, Рагно, кейинчалик Роксана, Сирано ва икки гулом.

Рагно: ...Ва ниҳоят хотин сурди мушкетёр билан,
Бор-будимни олиб қочди, мен бўлдим хароб.
На уй, на пул, на хотин ва на иш бор! Алам!..
Ўтмишим – туш, келажагим – жаҳаннам, сароб...
Мен ўзимни ўлдиришга аҳд қилдим. Аммо
Мени халос қилди нақд Хизрнинг ўзи.
Мосье де Бержерак бўлди-ю пайдо
Бўйнимдан сиртмоқни олди шу кези.
Иш бошқарувчиликка тайинлади сўнг.

Оқсоч: Сармоянгиз қайда?

Рагно: Йўқолди изсиз.

Оқсоч: Шунақа денг?

Сизни хонавайрон қилган недир аслида?

Рагно: Недир? Ҳеч ҳам мос тушмасди бизнинг дидимиз.

Менинг фикри-ёдим ғазал базмида,

У эса совутни севарди кўпроқ,

Унга маъкул эди қилич жаранги.

Мана, Аполлонни еб битди Миррих,

Бу ҳол чўзилмасди барибир узоқ,

Шундай тўзғиб кетди кўнгилнинг чанги...

Оқсоч (*ўрнидан туриб, очиқ деразага қичқиради*):

Роксана, азизам!

Роксананинг овози (*деразадан*): Нима дейсиз?

Оқсоч: Сизни тайёр бўлгандир деб ўйлабман, узр.

Бўлақолинг, бизни кутиб ўтиришгандир.

Роксананинг овози: Кийиняпман, шай бўламан беш дақиқада.

Оқсоч: Қаранг, кеч қолмайлик.

(Рўпарадаги эшикни Рагнога кўрсатиб)

Бугун ўтириш бор анов ҳовлида.

Доно Кломира яшайди бунда.

“Нафис” муҳокама кутмоқда бизни.

Рагно: “Нафис”?

Оқсоч (*нозланиб*): Ҳа, нима, сизга

Ёқмайдими бунақа мавзу?

“Нафис”га бахшида дoston мунтазир бизга.

Бунақада кеч қоламизу!

(Қичқиради).

Роксана, бўлақолинг, шошилинг, жоним!

Роксананинг овози: Тушяпман!

Торли чолгуларнинг садоси эшитилади, тобора яқинлашади.

Сиранонинг овози (*сахна ортидан куйлайди*):

Ла-ла-ла-ла!

Оқсоч (*хайрон*): Бу нима? Серенадами?

Сирано (*уд кўтарган икки гулом билан кириб келади. Бармоғи билан нотага ниқтайди*).

Бу ерда қўш диез¹, эй сиз, қўшалок аҳмоқ!

Биринчи гулом (*масхараомуз*):

Нотани ҳам биласизми, мосье де Бержерак?

Сирано: Асл шоир созанда бўлиши керак.

Эҳтимол, талантим сал анақарок.

Гулом (*соз чалиб куйлайди*): Ла-ла-ла-ла-ла-ла!

Сирано: Шундай бўлса-да, биров,

Сенинг оҳангингда куйлай оламан.

(Унинг қўлидан удни тортиб олиб, муסיқий жумлани давом эттиради).

Мана, кўряпсанми, оғайничалиш,

Иш эмас бунақа куйлаш ва чалиш.

(Чалади).

Роксана (*балконда пайдо бўлиб*):

Шу ердасиз, Сирано?

Сирано (*чалаётган оҳангига мос куйлайди*):

Келдим, мана, мен, келдим:

Эй лаблари гунча, ёноғи қирмиз,

Салом бериб чўкадирман тиз.

Роксана: Тушяпман.

(Кириб кетади).

Оқсоч (*гуломларни кўрсатиб*):

Қайдан бино бўлди бу нағмасозлар?

Сирано: Буларми? Ютволдим. Бир дўстим билан

Грамматика юзасидан тортишиб қолдим.

Гаровга тикворди иккисин бирдан.

Ноилож, ютукни мажбуран олдим.

Шартга кўра бугун кун бўйи, яна

Эртага тонггача менинг измимда.

Чолғуни кўтариб қолмас изимдан,

Аввал туюлганди мароқли. Мана

Зерикиб ҳам қолдим, қизгина...

(Гуломларга)

Ҳой сизлар, ўлжаларим!

Монфлерига, ўша хўппасемиз тўнкага

Менинг номимдан бориб

Нағма қилинг ўхшатиб!

Гуломлар кетишига шайланиб чолгуларини йиғиштиришади.

(Оқсочга)

Айтганча, келганим асл сабаби

Барно Роксанага айтар гапим бор.

¹ Диез – муסיқа нотасида панжара (#) шаклида келувчи ва ярим тон товуш баландлигини ифодаловчи муסיқий белги. Бу ерда қўш диез – бир тон маъносида келмоқда.

Ҳамон маҳлиёми, мафтунми қалби?
(Жўнаётган гуломларга)
 Ёқимсиз куй чалинг, узоқ ва такрор.
(Оқсочга)

Ҳануз унга тенгсиз кўринарми у?

Роксана *(уйидан чиқиб):*

Ҳа! Оқил у, йигитнинг гули,
 Қанчалар севаман!

Сирано *(кулимсираб):*

Нахотки шунчалар ақли?

Роксана: Сиздан ақллироқ.

Сирано: Қўшиламан бу гапга мутлақ!

Роксана: Ҳеч кимда топилмас бундай фасохат,
 Шунчалар кўнгилга ёқимли, латиф.

Енгил бўса каби ҳислар қатма-қат
 Ақлинг ҳайрон айлар кўнглин сайратиб.

Гоҳо мубҳам ўйлар гирдибодиди
 Мум тишлаган каби жим қолар, аммо,
 Сўнг бирдан куйлайди. Унинг олдида
 Лол бўлар булбулигўё!

Сирано *(ишонқирамай):* Ишонгим келмайди.
Роксана: Шунақами? Сизнингча, мен алдаяпманми?
 Қўйинг, сизга ярашмайди адолатсизлик!
 Ҳар доим ҳам келишганлар аҳмоқ бўларми?
 Йўқ, аҳмоқлар кўринмайди кўзга чиройлик.

Сирано: Ўйловдимки, у оғзин ҳам очолмас ҳатто,
 Хом-хатала бўлар унинг айтган сўзлари.
 Шундай қилиб ишқ ҳақида сўз очдимми?
Роксана: О!

Нозик, дилбар, салмоқлидир гапларин бари.

Сирано: Ишониш қийин.

Роксана: Хўп, эшитинг унда!
(Ифодали ўқийди).

“Муҳаббатга қанча этсанг мубтало,
 Бу дардни қайтаргум ўзинга чандон.
 Қанча мени ишқдан айласанг жудо,
 Дилда муҳаббатим ошар бегумон!”

(Сиранога тантанали)

Хўш, не дейсиз? Очиғин айтинг!

Сирано: Тўғриси айтсам, оддий жудаям.

Роксана: Ёки мана:

“Менга юрак керак изтироб учун,
 Лекин сиз юрагим олдингиз тортиб.
 Дилдорим, бир умр бўлардим мамнун
 Менга юрагингиз этсангиз тортиқ”.

Сирано: Гоҳ “дилда муҳаббатим”, гоҳ “юрагим олдингиз”,
 Мантиқ қани? Зиддият! Эътибор қилмабсиз!

Роксана: Мени хафа қияпсиз, дўстим,
 Сизда ҳасад уйғонган, билдим.

Сирано (*титраб, четга*): Ё худойим!

Роксана: Шоирга ҳасад.

Тушунаман сизни, инсофсиз шоир:

Сизнинг ҳасадингиз ижодкорга хос.

Мана бунисин ҳам эшитинг ҳозир,

Буниси ҳам сизга, эҳтимол, ёқмас.

“О мактубда топса ифода бешак

Майин эркалашлар, олов бўсалар,

Қайноқ кучоқлару оташин истак,

Қалбни ўртагувчи, дилга ўт солар –

Ҳисларни йўллардим, сиз ўқирдингиз

Кўз югуртирибмас, лаб югуртириб”.

Сирано (*беихтиёр роҳатланиб жилмаяди*):

Ҳм, бу сатрлар чиқмабди ёмон...

Ҳм...

(*Ўзига келиб, беписанд*)

Лекин ўта суюқ,

Жудаям чучмал.

Роксана: Қилдан қийиқ кидиряпсиз сиз!

Мана буниси...

Сирано: Ҳаммасини ёд олганмисиз?

Роксана: Ҳаммасини!

Сирано: Буниси маъкул!..

Роксана: Ҳа, у шоир! У чиндан даҳо!

Сирано (*камтарона*): Жуда баланд беряпсиз баҳо...

Роксана (*қизишиб*): Эътирозга ўрин йўқ асло!

У даҳо, дедимми, у даҳо!

Сирано: Ҳа, майли...

Оқсоч (*ичкаридан қайтиб чиқиб, ҳаяжонда*):

Граф де Гиш буюрди ташриф!

(*Сиранони уй ичига етаклаб*)

Ичкарига кириб туринг сиз.

Кўрмагани маъкул бу жойда,

Шундай бўлса, ҳаммага фойда.

Роксана: Сир ошкор бўлмасин. Тўғри айтасиз.

Бўлақолинг, Сирано! У машҳур, шайдо.

Севгимнинг бошига солмасин бало.

Сирано (*уйга кираркан*): Киряпман! Киряпман! Киряпман!

Де Гиш пайдо бўлади.

Иккинчи кўриниш

Роксана, Де Гиш, оқсоч – четда

Роксана (*де Гишга таъзим билан*): Мен энди чиқмоқчи бўлиб турувдим.

Де Гиш: Хайрлашмоқ учун келдим.

Роксана: Кетяпсизми? Қайга?

Де Гиш: Урушга... бугун кечкурун...

Роксана: Йўғ-э?

Де Гиш: Бошимизга кулфат тушди кутилмаганда
Буйруқ олдик Аррасни қамал қилишга.

Роксана: Аррасни?

Де Гиш: Кетмоғимдан етмасми озор?

Роксана: О!

Де Гиш: Мен изтиробдаман...

Яна насиб этгайми дийдор?

Нега тақдир бунча бешафқат.

Сиз туфайли унга айтурман лаънат.

Лекин ақл кўзи билан қаралса

Шод бўлмоғим керак мен бу урушдан:

Тайинландим кўмондон этиб...

Роксана (бефарқ): Йўғ-э, койил!

Де Гиш: Гвардиячилар полкига.

Роксана (чўчиб): Гвардиячилар полкига?

Де Гиш: Унда хизмат қилар сизнинг бўлангиз,

Такаббур ва ўжар. Уруш, бу – имкон;

Мен ундан ўчимни оламан осон.

Тушовга тушади ёввойи айғир.

Шу сабабдан, тўғриси, шодман.

Роксана (изтиробда): Қандай? Борурми у ҳам?

Де Гиш (тиржайиб): Ҳа, бутун лашкар, айнан гвардиячилар

Она тупроқ учун хизматга тайёр!

Роксана (ўриндиққа бемажол чўкиб, четга қараб):

Кристианим менинг, ё худо, ўлдим...

Де Гиш: Сизга нима бўлди?

Роксана (фавқулодда ҳаяжонланиб):

Нима бўлди?

Бу хабар – даҳшат...

Эндигина қалб риштаси боғлангани он

Уруш чорлаб турса муҳаббатингни

Ва ўртага тушса бешафқат ҳижрон...

Де Гиш (ҳайратланиб ва ажабланиб):

О, мен сиздан шундай сўзларни

Айрилиқ туфайли эшитар бўлсам,

Ҳижронга шон-шараф ўқийман, шаксиз,

Ва бу жудоликни атайман байрам!

Роксана (оҳангни ўзгартириб, елпигич билан елпиниб):

Хўш, Кристандан ўч оласизми?

Де Гиш (жилмайиб): Ташвишингиз унинг учунми?

Мен сўзимни қайтариб олдим.

Роксана: Йўқ, унинг учунмас!

Де Гиш: У келиб турадимми?

Роксана: Аҳён-аҳёнда.

Де Гиш: Энди ўзи каби чучмал бир дўстлик

Битта гвардиячига боғлади уни.

Отинг курғур (исмини эслаб)

Де Невилен... вилер... уларни ажратиб бўлмас.

Роксана: Биламан, кўрганман, бўйчан...

Де Гиш: Маллатоб...

Роксана: Йўқ, тилласоч...

Де Гиш: Ғаройиб нусха...

Роксана: Сал-пал сўзамол...

Де Гиш: Йигитнинг гули...

Роксана: Асло!

Де Гиш: Лекин худо урган аҳмоқ!

Роксана (*кулиб*): Бу кундай аён!

(*Оҳангни ўзгартириб*)

Тўғриси, сизни деб жон койитяпман.

Дўстона маслаҳат берайми сизга?

Де Бержеракни урушга йўллаб

Ўзингизга олмоқчи бўляпсиз қасос,

Унинг жони дили уруш-ку, ахир,

Бу билан унга бахт берасиз, холос.

Хавф-хатар, отишма ва беомон жанг

Унга ўйиндай гап.

Граф, менга қаранг,

Бошқача йўл билан уни жазоланг.

Де Гиш: Қандай қилиб?

Роксана: Урушга бормасин, тамом-вассалом!

Юришга отланган қўшин сафида

Бўлмаса бу “буюк ботирлар” агар,

Дўстлари жон олиб, жон берган маҳал

Бекорчихўжага айланса булар,

Бундан ортиқ жазо топилмас, граф.

Бу ерда, Парижда ойимқиз мисол

Урушдан хат-хабар кутиб ўтирса...

Мана улар учун муносиб жазо.

Уларни ғалаба нашидасидан

Ҳамда шон-шуҳратдан айланг мосуво!

Де Гиш: Беқиёс қасос! Ҳақсиз мутлақо!

Фақат аёл зоти топмоғи мумкин

Бундай маккорона қасосни!

Роксана: Тўғри, ростакам!

Де Гиш (*яқинлашиб*): Демак, сал бўлса-да ёқаман сизга,

Менинг қасосимга бўлдингиз шерик.

Не хулоса қилай? Недир бу туйғу?

Роксана: Нима? Жирканиш эмас ҳар ҳолда.

Де Гиш (*бир тўп муҳрланган жилдларни кўрсатиб*):

Жангга кириш ҳақида буйруқлар бунда,

Ҳозир етказаман эгаларига.

Фақат бунисини олиб қоламан.

(*Бир жилдни ажратиб олади*).

Буниси қолди.

(*Кулади*).

Ҳа-ха-ха-ха!

Мана сизга, Сирано!

Эх, ёвкур жангчи!

Тасаввур қияпман унинг ҳолатин,

Қафасдаги шердек тўлғонишини,

Қулгили чиндан!

Сиз доим одамлар устидан шундай

Қойиллатасизми ҳазил-мазахни?

Роксана (*кулиб*): Ҳар замонда.

Де Гиш (*унга жудаям яқин келиб*):

Сиз мени ақлдан оздирасиз-ку!

Тингланг мени... Бугун умуман

Сиздан, сизнинг кўзларингиздан

Асло йироқ кета олмайман.

Зўрға чўқар ер бағрига тун,

Кўшни монастирда тутганман макон.

Фақат пешин пайти кирар одамлар,

Менга эса унинг эшиги

Очиқ ҳар қачон.

Рухоний оталар ишбилгич жуда,

Бари кардиналнинг хизматидадир,

Мендан ҳайиқарлар шу сабабли ҳам.

О, мени шу сафар қувмасанг эди!

Изн бер, қолайин эртагача мен,

Ёнингга сездирмай, никобда келгум.

Роксана: Бўлмаган гап!

Сизни сезиб қолишар!

Де Гиш: Менга, ахир, барибирмасми?

Роксана: Уруш-чи? Аррас-чи?

Шухрату шон-чи?

Де Гиш: Менга сенинг илтифотинг, бас.

Изн бер!..

Роксана: Йўқ, асло!

Де Гиш: Изн бер!..

Роксана (*майинлик билан*):

Виждоним йўл қўймас, рад этгум буни!

(Бошқа томонга қараб)

О, Кристиан,

Роль ўйнашга мажбурман.

Де Гиш: Ўтинаман!..

Роксана: “Ҳа” демоққа қўймайди ақлим,

Ўзим севган инсоннинг доим

Антоний каби

Қахрамон бўлишин истардим.

Де Гиш: О, қандай ажойиб! Шундай севасанми сен?

Роксана: Севаман бир кишини –

Айни дам уни ўйлаб, чекмоқдаман изтироб.

Де Гиш (*ўзида йўқ хурсанд*): Мен кетаман! Азизам!

(Унинг қўлини ўпади).

Шунда бўлармисан шод?

Роксана: Ҳа, албатта... Азизим!..

Де Гиш кетади.

Оқсоч (*унинг ортидан мазҳараомуз таъзим қилади*):

Ҳа, албатта... Азизим!..

Роксана: Бу тадбирим ҳақида айтмагайсан бўламга,
Тагин бир балони бошлаб юрмасин.

(Чақиради).

Бўла!

Учинчи кўриниш

Роксана: Кломираникига кетяпмиз.

Мана, манави уйга.

(Рўпарадаги уйни кўрсатади).

Севги ҳақидаги

Ўз асарларин

Алькандр ва Лизимон ўқиб беришар бизга.

Сирано: Жоннинг роҳати-ку!

Бормаганим маъкул. Қалбим ғазабда!

Оқсоч (*жимжилогини қулогига яқинлаштириб*):

Жимжилогим менга ҳозир шипшиди,

Кеч қоляпмиз экан.

Сирано (*Роксанага*): Шошилинг тезроқ!

Йўқса, тўлиғича кўра олмайсиз

Бу ҳайвонот боғин.

Улар Кломиранинг уйи эшиги ёнига боришади.

Оқсоч (*ҳайратда*):

Қаранглар!

Болғача матога ўраб қўйилган!

(Зулфин болғачага)

Яхши қилишибди сизни йўргаклаб,

Чунки сиз гапукмас, қайсар, бакироқ.

Назокатли сўзлар, дил розларини

Бузиб қўйишингиз мумкин-да ногоҳ.

*(Ғайриодатий бир эҳтиёткорлик билан зулфинни кўтариб,
астагина уради)*

Роксана (*эшикни очишаётганини кўриб*):

Кетдик!

(Остонада туриб, Сиранога)

Келиши биланоқ айтингиз унга,

Мени кутиб турсин шу ерда.

Сирано (*Роксана эшик ортида деярли кўздан ғойиб бўлгач*):

Роксана!

Уни қандай савол кутмоқда бугун?

Сизнинг романингиз саҳифалари

Нималар ҳақида сўйлайди, айтинг.

Сиз ундан бирор нарса ҳақда сўрарсиз?

Роксана: Сирларни очишни ўйламанг асло,

Сиздан ғазабланиб юргум абадий!

Сирано: Оғзимга талқон солдим!

Роксана: Бугун ҳеч нарса

Сўрамасман энди мен ундан.

Майли, эргаштирсин орзуларига,

Ҳамроз этсин ўтинч, туйғуларига.

Сирано (*кулиб*): Ажойиб!

(*Бошиқа томонга қараб*)

Қани, кўрайлик-чи.

Роксана: Гулдур-гупми?

Сирано: Гулдур-гуп!

Роксана: Жим-м...

Сирано: Ҳа, албатта...

Роксана уйга киради ва эшикни ёпади; эшик ёпилгач, Сирано таъзим бажо қилади.

Маълумотингиз учун раҳмат!

Роксана (*яна кўриниши беради*): Йўқ, ҳали.

Сирано: Ана, холос!

Иккаласи биргаликда: Жим-м...

Эшик ёпилади.

Ажойиб!

Сирано (*чақиради*): Бу ёққа кел тезроқ, Кристиан!

Тўртинчи кўриниш

Сирано, Кристиан

Сирано: Ҳаммасини биламан. Романингни тайёрлагаймиз.

Кетказмаймиз вақтни беҳуда.

Нега тундсан, юзингда ташвиш?

Бугун эришмоғинг мумкин шуҳратга.

У ҳозир келади. Юр тез, машқ қил,

Имиллайсан, вақт-чи – кутиб турмайди.

Кристиан: Йўқ, мен бормайман!

Сирано: Нима?

Кристиан: Роксанани кутаман.

Сен билан кетмайман!

Сирано: Алаҳлашни бошладинг, дўстим!

Кристиан: Йўқ, дедим сенга! Етар, чарчадим,

Жонимга тегди бу уятли ёлғон,

Сен айтгандай севиш, кўрқиш, қалтираш.

Суфлёрнинг оташ сўзларин айтиб

Изхори дил қилмоқ, ахир, қандай гап!

Унинг сўзлари-ю нигоҳи сабаб

Тушундим ниҳоят – у севар мени.

Унга ўз сўзларим айтаман, етар!

Сирано: Ў-ҳў!

Кристиан: Ҳа, тўғриси, жонимга тегди,
Наҳот мен шунчалик аҳмоқман, аҳмоқ,
Раҳмат, менга шунча бердинг сен сабоқ.
Ёдимда қофия тўла шеърларинг,
Ҳиссиёт, оташга тўла сўзларинг.
Гарчи ҳеч бирини айтолмасам-да,
Аммо уни ўзим куча оламан!

(Кломираникидан чиққан Роксанани пайқаб)

У-ку! Йўқ, Сирано, тарк этма мени!

Сирано *(таъзим қилиб)* Йўқ, жанобим, гал энди сизга.
(Бог девори ортига яширинади).

Бешинчи кўриниш

Роксана *(Кломиранинг уйидан бир гуруҳ кишилар билан бирга чиқади, улар билан хайрлашаркан, таъзимлар қилади):*

Тез орада яна юз кўришармиз,
Хайр, Бартеноида! Хайр, Делия!

Оқсоч *(тушкун кайфиятда):* Э-ҳ!

“Назокатли” Лизимона ҳақидаги маърузани унутибмиз-ку!
(Роксананинг уйига киради).

Роксана *(ҳали ҳам таъзим қилишда давом этади):*

Алькандр! Эридедонта! Гремиона!

Омон бўлинг!

Ҳамма Роксана билан ва ўзаро таъзим қилиб хайрлашгач, турли чаларга тарқаб кетади. Роксананинг кўзи Кристианга тушади.

Азизим, бу сизми?

(Унинг ёнига келади).

Биласизми, қандай лазиз бу дийдор,
Оқшом. Бизлар ёлғиз. Ҳаммаёқ сокин.

Мен бу ерга, сиз эса пойимга чўкинг.

Ҳар бир сўзингизга ўзим харидор.

О, тез бошлай қолинг, ўтинчим шудир –

Шеърлар айтиб беринг сеҳрга тўла.

Кристиан *(унинг пойига ўтириб, биров жим қолади).*

Мен сизни севаман.

Роксана *(кўзларини юмиб):*

Айтинг соғинчлардан, беқарорликдан,

Менинг йўлларимга интизорликдан.

Кристиан: Мен сени севаман, севаман!

Роксана: Қандай гўзал сўзлар!

Кристиан: Мен сизни севаман, севаман!

Роксана: Азизим, сиз учун қоғоз мунтазир,

Гўзал сўзларингиз битинг бирма-бир.

Кристиан: Севаман!

Роксана: Хўш, кейин-чи? Давомин сўйланг.

Кристиан: Кейин... Кейин... Кейин...

Қандай бахтли бўлардим, ахир,

Сизнинг жавобингиз билсайдим, жоним?

Мени севасанми?

Роксана (*юзини буриштириб*): Насрга йўқ тоқатим ортик!

Гул ўрнига супурги ўт қиялпсиз тортик.

Сиз мени севасиз, лекин қандай?

Кристиан: Ҳ-м... Қандай дейсизми? Дахшатли!

Роксана: Қалбингизни баён этинг, ахир, очикроқ.

Кристиан: Сени ўпмоқ ва кучмоқни истайман кўпроқ!

Роксана (*газабланиб*): Бирорта тузукроқ шеърингиз йўқми?

Кристиан: Севаман сени!

Роксана: Яна шу гап? Майли, хуш қолинг.

(*Турмоқчи бўлади*).

Кристиан (*уни тутиб*): Йўқ, мен сизни севмайман, Роксана!

Роксана (*яна ўтиради*): Ниҳоят!

Кристиан: Ҳа, мен сизни севмайман. Сизни қиламан хурмат!

Роксана (*кетмоқчи бўлиб, ўрнидан туради*): Тавбангдан кетай!

Кристиан: Кечиринг...

Эҳ, худойим, ақлимни едим, чоғи,

Ўзимдамас ихтиёр.

Роксана (*қуруққина қилиб*):

Кўриб турибман, шундай.

Аҳмоқликни жиним суймаган асло,

Фақатгина хуснингиз билан

Қилолмайсиз сиз мени мафтун,

Фақатгина ақл билан ҳам.

Кристиан: Лекин... лекин...

Роксана: Қаерга даф бўлди ақлингиз? Санъатингиз кетди қаёққа!

Тўпланг, ҳисларингиз кетмиш сочилиб,

Сўнг эса шеър айтинг туйғуга тўлиб.

Кристиан: Лекин... лекин...

Роксана: Сиз мени севасиз. Кўпдан биламан.

Хайр, хуш қолинг.

(*Уйига кетади*).

Кристиан: Ўтиниб сўрайман, сўзимни тингланг.

Роксана (*эшигини очиб*):

Мени хурмат қиласиз, яхши биламан.

Йўқ, йўқ! Даф бўлинг! Етар!

Уятли ва кулгили бу ҳол!

Кристиан: Ахир, ўтинаман.

Сирано (*бу орада саҳнада сездирмайгина пайдо бўлади*):

Мана буни ҳақиқий муваффақият деса бўлади!

БЕШИНЧИ ПАРДА

“СИРАНО ГАЗЕТАСИ”

Ўн беш йилдан сўнг, 1655 йил. Париждаги Муқаддас хоч аёллар монастири боғи. Баланд серсоя дарахтлар. Чапда уй; кенг айвон, унга олиб чиқадиган бир нечта эшик бор. Саҳна ўртасида катта дарахт,

бошқалардан ажралиб туради. Ўнда, биринчи планда баланд буталар орасида ярим айлана тош ўриндиқ.

Саҳна ичкарисси каиштанли хиёбондан иборат; хиёбон чандан ўнга чўзилиб, жуда узоқда, шохлар орасидан кўзга таишланаётган черков ёнида тугайди. Икки қатор тизилган дарахтларнинг япроқлари орасидан бог ичкарисси яққол кўзга таишланади – турли хиёбонлар, майсазор, гулдевор, осмон. Черковнинг орқа девори ортида узум шохларига ўралган қатор устунлар. Узумлар гарқ пишиган. Куз. Ҳали яшиллигини йўқотмаган майсазор устида тилларанг япроқлар, баъзи жойларда ям-яшил шамшод дарахтларини илгаиш мумкин. Ҳар бир дарахт остида бир уюм хазон. Бундай япроқлар бутун саҳнага сочилган, хиёбонларда, оёқостида учиб, шитирлайди, остона ва ўриндиқларнинг ярмигача қоплаган. Ўнда, ўриндиқ ва дарахт ўртасида каиштадан тикилган чамбарак бор, ёнига кичкина стулча қўйилган. Ёнидаги саватчада ўрама ип ва калавалар. Каишта бошлаб қўйилган.

Парда кўтарилганда оптоқ кийимли роҳибалар бог бўйлаб айланиб юради. Баъзилари ўриндиққа чўккан, ёнларида кекса роҳиба бор. Япроқлар тўкилади.

Тўртинчи кўриниш

Роксана ёлғиз, сўнг бир дақиқага икки роҳиба кириб келади.

Роксана: Сентябрь кун иёзга ўхшамас,
Осмон мовий. Ҳаво мусаффо.
Барглар ерга тушар шитирлаб гоҳо.
Сумбула кияпти, жазирама йўқ,
Ўйчан куз фаслининг эркалашлари
Юрагимга бу дам бермайди оғриқ.
(Чамбарак олдига ўтиради, ўйчан).
Қайтариб бўлсайди ўтмишни бир он!..

Уйдан икки роҳиба чиқиб келади; катта кресло кўтариб келиб, дарахт ёнига қўйишади.

Бу эса Сирано учун ўриндиқ!

Беата: Кресло топилмас бундан қулайроқ.

Роксана: Раҳмат сизга, Беата опа.

Роҳибалар кетади.

Атроф қандай ажойиб,

Сукунат ва муаттар ифор.

Ҳозир келар менинг қадрдон дўстим,

Ўтган у кунларни эслаймиз тақрор...

Соат бонг уради.

Соат бонг уряпти. Аммо у қайда?

Бундай пайт келарди. Келмади бугун.

Нима сабаб экан? Бу – биринчи бор!

Балки тутиб олиб эшик оғаси

Осмонлар ҳақида сўзлашиб, уни

Хатосига қатъий қилмоқда иқдор...

Сукут.

Ҳа, ҳа, шундай. Ҳамма севар уни бу ерда,

Қайда у кадрдон, қалбимга қўноқ?..

Ҳаммаёқда сап-сарик япроқ!

(Чамбаракка тушган сарик япроқни четга иргитади).

Бу ерга... сарик ипак мос... Ҳа, шундоқ...

(Ишлайди).

Чидолмайман, йўк, бунга ортиқ...

Бу ўй дилга солмоқда оғриқ...

Роҳиба *(пешайвондан)*: Мосъе де Бержерак!

Бешинчи кўриниш

Роксана, Сирано, сўнг бир дақиқага роҳиба Беата.

Роксана *(қарамай)*:

Ҳа, ҳа, у, бешак!

(Тиқишда давом этади).

Сирано кириб келади, рангида ранг йўқ; иляпасини кўзигача бостириб олган; роҳиба уни кузатиб келгач, зойиб бўлади. У пешайвондан секин-аста, қийналиб, ҳассасига оғир таянғача тушади.

(Ишида давом этади).

Сарғиш гул солмасам

Ҳеч ўхшамайди.

(Сиранога, меҳрли койиши билан)

Қаерларда эдингиз дайди,

Кечикдингиз бугун илк бора

Охирги ўн йилда. Уят, Сирано!

Сирано *(ўриндиққа зўрға етиб келиб, юзидаги аянчли ифодага мос тушмаган қувноқ овозда гапиради)*:

Сиз томон қаролмай турибман ҳатто,

Мен ушланиб қолдим. Шунда муаммо!

Роксана: Ким у сизни тўхтатган?

Сирано: Аллаким-да,

Оддий бир меҳмон...

Роксана: Ким ўзи?

Кутилмаган меҳмонми?

Сирано *(бошқа томонга қараб)*:

О, ўлимнинг нақд ўзи!

(Роксанага)

Йўк, меҳмонлар...

Роксана *(ҳазил-киноя оҳангида)*: Сирано!

Сирано: Хонимни кетишга кўндирдим, аммо

Дедим: “Бугун шанба, билмайсиз наҳот,

Мени тутиб туриш бугун муаммо,

Кечроқ келинг, қураармиз суҳбат”.

Роксана *(бепарво)*: О, кутишга мажбур кечгача,

Сизни қўйвормайман унгача ҳечам!

Сирано (*мулоимлик билан*): Йўқ... балки олдинроқ кетарман.

(*Кўзларини юмиб, сукутга чўмади*).

Роҳиба Беата бутхонадан пешайвон томон юради. Роксана уни пайқаб, келишига ишора беради.

Роксана: Не сабаб у сиз-ла қилмайди ҳазил?

Ё бирор ҳазилнинг таги чиқди зил?

Сирано (*кўзларини тез очиб*): Беата биланми? Менми?

Асло йўқ! Ҳеч қачон!

(*Атайин дагал овозда*)

Қани, опахон,

Келинг бу томон.

Роҳиба Беата яқин келади.

Ҳа, ҳа, нигоҳлари ер сузган.

Беата (*кўзларини ердан олиб, табассум билан*):

Лекин... (*Унинг юзини кўриб, қичқириб юборади*).

Ё худо!

Сирано (*Роксанага ишора қилиб, паст товушда*):

Жим-м... Жим-м... Сездириб қўйманг.

(*Баланд товушда, ҳазил оҳангида*)

Опахон!

Рўза тутиш эсдан чиқмиш ногаҳон!

Беата: Биламан.

(*Бошқа томонга қараб*)

Бу эртақлар менгадир маълум,

Рангида ранг қолмабди ҳечам.

(*Сиранога тез ва паст товушда*)

Ошхонага борингиз кейин...

Сизга махсус иссиқ шўрва бор.

Кони фойда, жоннинг роҳати,

Биз бирпасда қиламиз тайёр.

Сирано: Оҳ, оҳ, оҳ!

Беата: Доимгидан кўра ўйчансиз бугун.

Роксана (*улар пичирлаб гаплашаётганини эшитади*):

Яна қиялпсизми панду насиҳат?

Таъсир қилармикан бу кишига?

Беата: Ҳатто уринмадим бу ишга.

Сирано: Наҳотки? Қизиғ-у жуда!

Тингланг мени бу дам, опажон,

Қайда қолди ўгитларингиз?

Мени жуда қилдингиз ҳайрон,

Наҳот қилмагайсиз мени тарбия?

(*Ясама газаб билан*)

Топшириқ бор сизга, чекмангиз қайғу!

(*Ўзини яхшироқ ҳазил қидираётгандай тутади ва ниҳоят гўё ўша ҳазилни топади*).

Бугун тунда, тиз чўкиб, йиғлаб,

Менга айтажаксиз тавба-тазарру!

Роксана: Нима? Нима?

Сирано (*кулиб*): Ҳа-ҳа! Капалаги учди опаконимнинг!

Беата: Кечирасиз... Майли, хуш қолинг.

(*Кетади*).

Сирано (*чамбаракка энгашиган Роксанага*):

О, моҳир қўлларда яшнаган тикиш,

Менга насиб этмас битишинг кўриш.

Роксана (*ҳазиллашиб*): Қофиянгизни жуда соғинган эдим!

(*Япроқлар тўкилади*).

О! Япроқлар тўкиляпти боз!..

(*Бошини кўтариб, хиёбон ичкарасига назар ташлайди*).

Қандай ажойиб овоз!

Кўзларимга малҳамдир гўё

Тилла рангли бу меҳригиё.

Қаранг, қандай куйилар хазон!

Сирано: Ҳа, жуда гўзал. Учди, учди ва қўнди ерга.

(*Сукут*).

Тупроқнинг бағрида овозсиз ва жим

Чириб, тамом бўлишдан олдин

Гўзаллигин қилиб намойиш,

Ерга учиб тушади маҳзун.

Роксана: Кўринасиз жудаям тушкун.

Сирано (*қувноқ*): О, Роксана, сира ундаймас!

Роксана: Қайғурманг япроқлар учгани учун,

Ахир, ҳаммамиз ҳам ўламиз бир кун...

Хўш, қандай кечяпти Парижда ҳаёт?

Сирано: Янгилик дейсизми?.. Янгилик...

Роксана: Сизда-ку ҳар қандай сўнгни ахборот.

Сирано (*ранги тобора оқаради, озриқ билан курашаётгани яққол сезилади*): Шанба кун саройга узум келди соз,

Қирол ўнтасини туширди паққос.

Қони кўпайгандан табиб қон олди.

Бал ҳам уюштирди ул олий ҳазрат,

Якшанбада бўлди бу зўр зиёфат...

Зал шундай ёришди, гўё кун бўлди:

Саккиз юз қирқ бир шамдон осилди.

Осиб ўлдиришди учта фолбинни,

Режа ҳам қилишди катта қирғинни.

Д’Атис хонимнинг ити ногаҳон

Қорни оғриб қолиб, бўлди чалажон.

Роксана (*кулиб*): Бори шуми? Хабар айтишни ҳам боппайсиз чунон!

Сирано: Душанбада нима бўлганин сўранг...

Унча муҳим гапмас. Гап йўғида гап.

Пальмира Лизимон билан топишди,

Алькандр – севимли йигитин ташлаб.

Роксана: О!

Сирано (*тобора қийналиб*): Сешанба – Фонтенебло байрами куни,

Чоршанбада маркизни “рад этди” Монгла.

Аммо эртаси кун шодликка чўмди –

Никоҳга розилик олди у тонгда.

Жумада не бўлди?.. Қирол ушбу кун
Манчини суратин чиздириш учун
Бююртма берди... Хўш, шанба кунда...

(Кўзларини юмади. Боши шилқ этиб тушади. Жимлик).

Роксана *(сўзлари тиниб қолганидан ҳайрон бўлиб, ўгирилади ва даҳшатдан қичқириб юборади):* Сирано!

Ё худо! Не бўлди унга?

(Унинг ёнига чопади).

Сирано *(кўзларини очиб, гўлдирайди):*

Нима гап?

(Тепасида эгилиб турган Роксанани кўриб, бошидаги шляпасини дарҳол ўнглайди ва ўзини ўриндиққа ташлайди).

Ё худо! Қўрқманг!

Ўтиб кетди! Мен соппа-соғман!..

Роксана: Лекин сиз...

Сирано: Ташвишланманг, бўлманг хижолат,
Айтяпман-ку, бари ўтди деб.

Бу ўша... лаънати жароҳат...

Роксана: О, азизим!

Сирано: Орттирган эдим мен уни Аррасда¹,

Ўзини намоён этди шу кезде.

Аммо ўтиб кетади тезда.

(Ўзини мажбурлаб кулади).

Мана, ўтиб кетди!

Роксана: О, азизим, ҳар биримизда

Бор шундайин битмас жароҳат.

Ҳа, менга ҳам берар у азоб...

(Кўлини кўксига қўяди).

У бу ерда – бермас ҳаловат.

Юрагим устида тумордай турар,

Унинг сўнгги хати, гарчи сўзлари

Ўчган, аммо менга кўриниб турар.

Бу мактуб азиздир менга жон қадар.

Саҳнада қош қорайганини билдирувчи манзара.

Сирано: О, азизам, дўсти қадрдон,

Эслайсизми... менга бир замон

Уни ўқийсиз деб бергандингиз сўз.

Роксана: Ўқишни хоҳлайсизми?..

Сирано: Ҳа, ҳа. Ҳозир!

Роксана унга кўксидagi тумор-хатни олиб беради.

Ўқийверайми?

Роксана: Ўқинг баҳузур.

Чамбарак ёнига қайтади. Ишларини йиғиштиради.

Сирано *(овоз чиқариб):* Алвидо! Юлдузим сўнмоқда аста...

Роксана *(ишини тўхтатиб, ҳайратда):* Нега овоз чиқариб ўқияпсиз?

Сирано: “Ўлим кутар мени, кечиринг, жоним.

¹ Аррас – Франциянинг О-де-Франс минтақасида жойлашган марказий шаҳарлардан бири.

Нахот ўлажакман сиздан олисда!
Аммо юрагимда эрурсиз доим,
Сиз менга ҳамроҳсиз ҳар бир нафасда,
Ҳатто эшитаман овозингиз ҳам...”

Роксана: Қандай ўқий олаяпти у?

Сирано: “Нахот энди кўрмайман такрор
Сарв бўйинг, эй қадди шамшод,
Кўзинг мангу этгайми хумор?
Оҳ, бўғзимга тўлди-ку фарёд!!”

Роксана: Сирано!

Саҳна қоронгилаша бошлайди.

Сирано: “Ҳайқираман: хайр, умрбод!..”

Роксана: Қандай ўқий олаяпти у!

Сирано: “Сени, о, ҳаётим...”

Роксана: Лекин бу овоз...

Сирано: “Эй менинг севгилим,
Қалбим баёти...”

Роксана: Лекин бу овоз

Кўнглимга танишдир жудаям, хайҳот!

(Ҳолсиз бир шаклда, Сиранога сездирмай аста яқинлашади, ўриндиги орқасига ўтиб, овозсиз эгилиб, хатга тикилади).

Қоронгилик қуюқлашади.

Сирано: “Сен мен учун эдинг бебаҳо,
Айни дамда сенга сўнгги бор
Муҳаббатим қиламан изҳор,
Бари энди рўёдир, рўё.
Хайр энди, хайр, яхши қол,
Маҳшаргача, жоним, алвидо!..”

Роксана: Сирано!

Қандай ўқияпсиз? Ахир, зим-зиё!

*Сирано титраб кетади, ўгирилиб, у жуда яқинида турганини кўради,
даҳшатга тушиб, бошини эгади. Узоқ жимлик.*

(Кўллари букиб, оҳиста гапиради).

Ўн беш йил шу ролни ўйнадингизми?..

Сирано: Роксана!..

Роксана: Ҳа, бу сиз эдингиз...

Сирано: Йўқ, йўқ, Роксана, йўқ.

Роксана: О, азизим, ўз бахтингиз сиз
Ўзингиздан ўғирладингиз.

Сирано: Йўқ, сиз адашяпсиз, йўқ!

Роксана: Оғир эрур менинг гуноҳим...
Англолмабман ҳеч нени, эссиз.

Ҳозир юрагимни тарс ёрар оҳим,
Ахир, ҳамма хатнинг муаллифи – сиз...

Сирано: Йўқ, йўқ!

Роксана: Менга ёққан, дилга чўғ солган
Сўзлар бари сизники бўлган!

Сирано: Йўқ!

Роксана: Кўзларимни кўр этган тамом,
Юрагимни элитган калом
Сизники!

Сирано: Йўқ, йўқ!

Роксана: Юксак қалб эгаси – дахо,
Сизсиз, ўзгамас асло.

Сирано: Йўқ, йўқ!

Роксана: Ўша тунда,

Дераза ёнида қурганда суҳбат,
Сиз менинг қалбимга солгансиз хайрат...

Сирано: Асоси йўқ гап бу! Қилсангиз гумон,
Ахир, севмаганман сизни ҳеч қачон!

Роксана: Йўқ, севгансиз.

Сирано: Сизни севмаганман... Шундай...

Роксана: Биламан, ана шу муҳаббат сабаб
Сизда шаклланган шундай буюк қалб!

Сирано: Йўқ, йўқ, севмаганман, сизни... севгимим!

Роксана: О, қандоқ азоб бу! Афсус ва армон,
Тўкилган кўз ёшлар, дардли хаяжон!

Не учун ўн беш йил сақладингиз сир?
Дардингизни пинҳон тутдингиз мағрур?

Қалбингизда эса яшади орзу...

Менга шунча йиллар ишқ тухфа этган
Кўз ёшли мактублар сизники экан!

Сирано (*хатни бериб*): Ҳа...

Лекин ундаги қон меники эмас.

Роксана: Нега бирдан очдингиз бугун

Бу оловли хатларнинг сирин?

Тутмадингиз нега яширин?

Сирано: О!.. Нега дейсизми?

Ле Бре ва Рагно югуриб келади.

Олтинчи кўриниш

Олдингилар, Ле Бре ва Рагно

Ле Бре: Қандай қилиб?

Рагно: Келиб қолдингиз бу ерга?

Ле Бре: Фирт жиннилик бу! Ишонгандим мен бунга аммо!

Сирано (*қулиб, қаддини ростлаб*): Бас қил! Соғман, йўқдир муаммо!

Ле Бре: Ўлимга тенг эди тўшакдан туриш!

Роксана: Бежиз эмаскан-да ҳушидан кетиш...

Сирано: Ҳа, тўғриси, етмади кучим

Сизга етказгани ҳамма хабарни.

Азизам, кечиринг, мен гуноҳкорни.

“Ўн олтинчи сентябрь, шанба кунда

Де Бержерак ўлди номард тиғидан”.

(Шляпасини олади; боши ўраб-чандиб ташлангани кўринади).

Роксана: Ё худо, нима бу!

Хушингиз жойидами, Сирано!

Сирано: Ҳа, хушим жойида, ақлим ҳам равон,

Манглайда бор экан шундайин даврон.

Жанг пайти душманнинг ўқиға учраб,

Ўлишни орзулар эдим ҳамиша.

Пасткаш бир қасоснинг қурбони бўлдим,

О, менда жудаям шўр экан манглай!

Қотилим – ёлланган қандайдир малай.

Бир умр яшадим уй-жойсиз, ғариб,

Бир умр бой бердим, хайҳот, не қилай,

Муносиб ўлим ҳам этмади насиб!

Рагно: Ё тангрим!

Сирано: Йиғлама. Ҳар неда керакдир мезон.

(Унга кўлини чўзади).

О, дўстим,

Ҳозир кимнинг хизматидасан?

Рагно (кўзида ёш билан):

Айни дам... Мольернинг¹ чироқчисиман...

Сирано: Мольер! Истеъдодли дейишар уни!

Рагно: Йўқ, жонимга тегди, кетаман буткул,

Кеча “Скапен”² бўлди намойиш.

Бошдан-оёқ ўғирлик бир иш.

Ле Бре: Ҳа, у томошани ўғирлаб олган.

Рагно: Шу сабабли кетаман-да.

Ле Бре: Бу қилмиш...

Сирано: Бўлди, бас! Бехуда қилмангиз ғазаб,

У режалаб, ўйлаб қилган иш.

Хўш, яхши чикдими ўша намойиш?

Рагно (ҳиқиллаб): Ҳа, жаноб! Ҳамма кулди корнин чангаллаб...

Сирано: Тақдирим шу экан: мудом бировга

Суфлёрлик қилиш... ва унутилиш...

(Роксанага)

Ўша сеҳрли тун ёдингиздадир?

Мен бутун умр

Журъатсиз, овозсиз турдим ҳамиша.

Бошқалар тепага чиқдилар мағрур,

Севги ё шўҳратдан олдилар бўса.

Роксана: Йўқ! Бахтли бўласан! Комил ишончим,

Ўлма! Яша энди! Дўстим, азизим!

Черков қўнғироги чалинади. Роҳибалар ибодатга тайёрлана бошлайди.

Сирано: Ибодат қилишар бугун мен учун.

Роксана (роҳибани чақиритиш учун ўрнидан туради): Опа! Ҳой, опа!

Рагно (ҳиқиллаб): Ё қодир худо!

Сирано (Роксанани ушлаб): Йўқ, ҳеч ким керакмас... Кетиб қолманг...

Йўқ...

¹ Мольер, Жан-Батист Поклен (1622–1673) – буюк француз драматурги, комедия жанрининг йирик намоёнчаси.

² “Скапен” – “Скапеннинг найранглари”. Мольернинг машҳур комедияларидан бири.

Сиз қайтиб келганда, балки бу ердан
Рихлатга равона бўлган бўлурман.

Роҳибалар черковга кириб келади.

О, қандай бахт!.. Нур сочади ой,
Қайдандир таралар ёқимли наво.
Гулларнинг ифори жудаям хушбўй,
Жонимга жон қадар яқиндир дунё!

Роксана: Мен сени севаман, ўлма, азизим!

Сирано: Меҳрингнинг ўзиёқ кифоя менга,
Энди эртақларга ўхшайди ҳаёт.

Ахир, чўпчакларда бўлади фақат:

Ушалмас орзулар ушалар бирдан,

Хунук шахзодага боқади омад...

Биз эса яшаймиз бошқа дунёда.

Роксана: Азизим!

Сирано: Қўрқма, мен яшайман, узундир умрим,

Ахир, ўнгга дўнди ширин тушларим.

(Ойга кулиб боқиб)

Эй, тўлин ой! Қадрдон,

Сўнгги йўлга сен-ла кетарман шодон!

Роксана: Фақат бир кишини севдим бир умр,

Қалбимдаги ўша нодир жавоҳир

Иккинчи бор мени тарк этар ҳозир.

Сирано: Ле Бре! Ойга учажакман, мана, ниҳоят,

Керак эмас энди менга кашфиёт.

Самоларга учиб боради руҳим,

Бошланади унда бошқа бир ҳаёт.

Роксана: Ох, нималар деяпсан?

Сирано: Нима деяпман?

Ой мени ҳамиша этганди мафтун,

Менга дарддош эди, яқин эди у.

Руҳим ором олар балки у ерда,

Ахир, бутун умр талпингандим-ку.

Руҳлар кўп у ерда, ҳеч гумоним йўқ,

Галилей, Сукрот ҳам у ерда аник.

Ле Бре: Йўқ, йўқ, ишонмайман, барчаси ёлғон!

Наҳот ўлса шундайин талант!

Тенги йўқ истеъдод, шоири замон

Мангу кетажакдир, қайтмайди, хайҳот!

Шундай ўлим мумкинми?

Сирано: Ле Бре яна лақиллаб қолди!

Ле Бре *(ҳиқиллаб):* Дўстим!

Сирано *(туриб, ҳар томонга аланглаб):*

Йўл берингиз гасконликларга!

Бир Ватанга ҳаммамиз ўғлон...

Шу яркироқ қуёш остида...

Дастлабки моддалар... Йўқ, ишон...

Ле Бре: Илмий ҳатто алаҳлаши ҳам!

Сирано: Коперникнинг сўзига кўра...

Роксана: Ё худо! Қандай азоб бу!
Сирано: Не сабаб келди у ёруғ дунёга?
 Бу кўхна кемада не боис ҳозир?
 Нега меҳр қўйди орзуларига?
 Нима учун бўлди у шоир?

О!.. Бу ерга шоир қўмилган,
 Майда ташвишларга тамом енгилган;
 Учувчи, чолғучи, физик, файласуф,
 Ҳеч ким тан олмади уни, таассуф!

Бир умр ҳаётдан еди у зарба;
 Омади йўқ ошиқ, бечора телба,
 Де Бержерак-ку – у, исми – Сирано.
 Қабрининг устида шундай битик бор:

“Бу одам бетакрор,
 Ҳар бало эди у, эди ҳеч вақо!..”
 Узр... Фурсат етди... Ой келди, мана...
 У билан бўлурман кўкка равона...

*(Ўриндиққа йиқилади. Роксананинг кўз ёшлари уни ўзига келтиради;
 бармоқлари учи билан унинг ёпинчиги этагидан тутари).*

Йўк!
 Кристиан эди оқил, меҳрибон,
 Лойиқ эди севгингизга ҳам!
 Уни севинг... Майли, озгина
 Мен учун ҳам тутингиз мотам.

Роксана: О, азизим, сўзимга ишон,
 Мен сени севаман!

Сирано *(чайқалиб кетади ва тез ўрнидан туради):*

Йўк! Бу ердасиз! Худо ҳаққи!

(Уни тугиб қолишади).

Ёлғиз қолай... Керакмас ҳеч ким,
 Ана у келяпти! Совияпти тан!..

(Дарахтга суянади).

Қўлимда ханжар билан
 Уни қарши оламан...

Роксана *(қаттиқ куюниб):*

Кутқаринг! Кутқаринг уни!

(Сирано қўлига ханжарини олади. Ҳамма ортга чекинади).

Сирано: Куляпсанми устимдан, ўлим?..

Бурним ёқмадим!.. Ҳолинг бўлар вой!

(Ханжарини кўтаради).

Қиличимга бўлсин шон-шараф!..

Нима? Куляпсизми сиз менга қараб?

Ҳайронмисиз ё бу ишимдан?

Ҳа, тан оламан,

Фойда бермас ўлим билан жанг.

Олдимдадир тубсиз чоҳ, аттанг.

Аммо имконият ортик бўлган чоғ

Кўрқокнинг ишидир урушга кирмоқ.

Мингтамисиз? Юзтамисиз? Қайдасиз?

А-ҳа! Ҳаммангизни биламан!

Сиз – эски душман!

(Ханжар билан ҳавога ҳамла қилади).

Барингиз – хомхаёл!..

Сен – ярамас! Мана, ол!..

Эй, ваҳима! Мана бу сенга!

(Яна ҳавога ханжар уради).

Сизга енгилдимми? Керакмас ҳазил!

О, аҳмоқлик – хавфли душман, кел!

Биламан, сиз мени этасиз мағлуб,

Биламан, қабристон турибди кутиб.

Охири сиз мени енгасиз аниқ,

Аммо жанг қиламан, бўш келмайман, йўқ!

(Ҳолдан тойиб, тўхтамагунча даҳшатли куч билан ҳавога ханжар уради).

Сиз сабаб ҳаммаси ҳавога учди,

Орзулар, умидлар, мақсадлар ўчди.

Олингиз, олингиз барини, аммо

Ўзим билан бирга бўлар доимо,

Бир туйғу – беғубор, рангин, бебаҳо,

Уни мендан ҳали олмаган худо.

Бугун менга бағрин очади осмон,

Учарман бепоён, мовий кўк томон,

У ерда ўзимни этгум намоён...

(Қўлидан ханжари сирғалиб тушади, ўзи эса чайқалиб Ле Бре ва Раг-нонинг қучоғига йиқилади).

Роксана *(эгилиб, пешонасидан ўтиб):* Нима бўлди, азизим?

Сирано *(кўзини очади, уни таниб, юзига бахтиёр кулги югуради):*

О, қалбим эгаси, маликам...

Парда

Ян ПАРАНДОВСКИЙ

(1895–1978)

СЎЗ КИМЁСИ¹

*Рус тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

СЎЗ

Сўз – улкан тилсимот. Барча динлар нутқ қобилятини, инсонга ҳаёт билан бирга бериладиган товушлар, шакл-шамойил ва қонун-қоидаларни илоҳий инъом деб ҳисоблашган. Халқлар ўзларини илк инсоний нутқ меросхўри деб ҳисоблаш ҳуқуқига эга бўлиш учун бир-бирлари билан талашиб-тортишиб, курашиб келган ва ҳар бири ўз далил-исботларини келтириб, баъзида ўта оддий йўл тутишган – бу ҳақда Ҳеродот одамлардан узоқда ўсиб улғайган болалар ҳақидаги қиссасида ҳикоя қилган. Яҳудий тили кўп асрлар мобайнида Мусо алайҳиссалом китобларининг обрўсини суиистеъмол қилган ҳолда қолган барча халқларга гўё дунёнинг яратилиш пайтида илк сўзлар шу тилда талаффуз қилинган ва Одам алайҳиссалом томонидан ҳар бир махлуқ, жониворга берилган исм унинг тўғри исмидир, деб бор ҳақиқатни эълон қилган деган ишонч, эътиқодни даъво этиб келган.

Биз ҳар қанақанги ҳодисани фақат унинг тараққиёти замирида кўриб чиқамиз. Юзлаб оддий ва чуқур маъноли гипотезалар (вақт ўтиши билан уларнинг ҳам оддий эканлиги маълум бўлди) тилнинг келиб чиқиш сир-синоатини аниқлаб, ойдинлаштиришга ҳаракат қилган ва буни инстинкт ҳосиласи, яъни нутқ табиатдаги товушларга тақлидан ундов сўзлар ёки ономатопея² туфайли пайдо бўлган бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган. Башарият тонгининг тошлари, эолит³ – инсон кўл меҳнатининг илк излари аранг ёритиб турган тарихнинг суқунатли қаъридан бу ҳақда қандайдир кўрсатмалар ёки йўл-йўриқлар қидириш бефойда. Тадқиқотчилар казиб олинган одамнинг бош суяги ва илк товушларни ҳосил қилган жағларни зўр диққат-эътибор билан ўрганаркан, нутқ маркази қаерда жойлашган бўлиши мумкин, деган саволга жавоб топишга уринишган.

Хўш, илк товушлар қандай пайдо бўлган? Афсуски, бунга жавоб йўқ. Эҳтимол, атроф-муҳитга товуш чиқариб, жавоб қайтарадиган гўдакнинг

¹ Давоми. Асарнинг аввалги қисмлари журналнинг 2017 йил январь-февраль сонларида эълон қилинган.

² Ономатопея – тилшуносликда товуш тақлиди йўли билан сўз ясалиш жараёни.

³ Эолит – тош асрининг энг қадимги даври.

илк овозлари каби ёки бизга ҳозир ҳам маълум бўлган оддий реакциялар натижасида ҳосил бўладиган айрим, алоҳида унлилар орқали, яъни одам ҳайвонларнинг товушларига, табиий шовқинларга таклидан нутқни тинмасдан такомиллаштиришга хизмат қиладиган ҳиқилдоқ, тил ва лабларнинг энг қадимги ҳаракатларини такрорлаш туфайли ҳосил бўлгандир. Менга ёзувчиларнинг бесабрлиги таъсир қилади, чунки ўзим ҳам бунга қўшиламан, уларни ўз тасаввурлари илк тош асрининг бокира, маъсум дунёсига элтади; фандаги кашфиётларни кутиб ўтиролмай, илк инсон нутқининг ҳозирги кунгача номаълум бўлган товушларини эҳтиёткорлик ва ҳурмат-эҳтиром билан ўзлари яратишга уриниб кўрадилар. Аммо шунинг баробарида бутун сўзлар ва ҳатто жумлаларни “эзотерик анъана” тарзида тушунтириб, майнавозчилик қиладиган ва бу билан сўз бешиги узра ҳукм сурган сукунатни бузадиган нотавон уйдирмачиларни ёмон кўраман.

Айрим тадқиқотчилар мана шу сир-синоатлардан ҳеч бўлмаганда озгина бўлагини олиб, эҳтиёткорлик билан кўплаб изох, эслатмаларни илова қилган ҳолда бизга тош асри даврининг бир қанча бўғинларини тақдим этмоқчи бўлишади. Бундай бўғинлар сирасига, масалан: “камень” (тош) тушунчасини англатадиган “хам” ёки “кам” ўзаги киради. Агар шундай бўлса, мазкур сўз ўзаги нутқимиздаги қимматбаҳо тошларнинг энг асили ҳисобланади; Свентокшискдаги тош печкаларнинг қоронғи йўлаклари бўйлаб борарканмиз, унинг қадамларимизга ҳамоҳанг овозини тинглагандай бўламиз. Бироқ бу бўғин ҳам, агар психологларнинг гапларига ишонадиган бўлсак, сўзлар предметларни англата бошлаган анча кеч даврга тааллуқли. Зотан, сўз дастлаб очлик, кўрқув, ҳузур-ҳаловат туйғуларини англатган, холос. Ўйлайманки, коинотда таркиб топган бир неча ўнлаб кимёвий унсурларнинг кашф қилиниши сўз оламини яратиш учун шу қадар оз миқдордаги товушлар кифоя қилган, деб тахмин қилишга асос бўла олади. Афсус, бундай овозлар материяси унсурларини, мураккаб моддаларга нисбатан қилингани каби – ҳар бир сўз, ҳар бир шаклни таснифлаш имконига эга эмасмиз, қолаверса, ҳаттоки Менделеев жадвали ҳам бундай унсурларни тартиблашга қодир эмас.

Ҳозирги замон илм-фани қайд этганидек, тилларнинг сони ниҳоятда улкан, бу рақам Бобил минорасининг қулаши ҳақида кимлардир қачонлардир ўй суриб, тушларига кирганидан ҳам кўра кўпроқни ташкил этади. Тиллар даҳшатли, ваҳимали, машъум ва мудҳиш товушларга тўла, уларда сўзлар ўрнига баъзан минғир-минғир, хур-хур, чўлп-чўлп овозлар эшитилади. Радиода ногоҳ анамит тили янграб қолса борми, гўё кути ичидаги қўғирчоқ ва ўйинчоқлар тилга кириб, гапирворгандай туюлиб кетади. Бўғиз, тил, танглай, тишлар ва лаблар ҳамда инсон томоғи қодир бўлган ҳар қандай нафас товушларидан иборат “оркестр” ҳосил қилиши мумкин бўлган барча товушлар – буларнинг ҳаммасидан аллақачоноқ батамом фойдаланиб бўлинган, деб тахмин қилиш мумкин эди, аммо бу қаттиқ янглишишдан бошқа нарса эмас: умуман олганда, инсон нутқининг фонетик тузилиши, мавжуд туюлган барча тафовутларга қарамасдан, бир хилдир. Фақат Ҳеродотгина ғорда яшаган эфиоплар тили худди “кўршапалакларнинг вижир-вижири”га ўхшаш, деб айта олган бўлур эди. Қизиқ, кўршапалакларнинг қандай сайрашини ким эшитганикин? Биронта ҳам инсон тили икки унсур: ундош ва унлиларсиз мавжуд бўлолмайди. Ҳеч қайси бир қабила фақат ва фақат ундошлардангина иборат тил яратишга муваффақ бўлмаган, баъзилари эса

ҳатто кўплиги боис, улардан воз кечган. Полякларга икки дюжина ундош, бошқа кимларгадир бунинг ярми етарли бўлган, қолаверса, ундошлар сони атиги еттита бўлган тиллар ҳам бор, лекин бундан улар на қашшоқлашиб ва на оҳангдорлиги камайиб ҳам қолгани йўқ.

Декарт охирги фикрни ишончсизлик билан қабул қилган бўлур эди. Чунки у ақл-идрок бутун одамзод ўртасида ҳамма нарсадан ҳам кўра тенг, баб-баравар тақсимланган деб ишонар ва бундай тилларни ё сохта ёки ўз ишига масъулиятсиз кишиларнинг шунчаки эрмаги деб ҳисоблаган бўларди. Агар Декарт фикрига қўшиладиган бўлсак, яъни ақл-идрок гўё барча мамлакатлар, халқлар ва ирқларнинг фуқароси бўлган тақдирда ҳам, Афлотун ва Арасту бизни таъмин этишга ғамхўрлик қилган ўша мантиқ ҳамма жойда ҳам худди шундай кучга эга ва бир хил мажбурият юклайди, деб ўйлаш хато бўлур эди. Агар тилимизнинг флексия¹ ва синтаксис қоидаларини яхши билмасангиз, унда бошқача фикрлаш ва бошқача гапириш ҳам мумкин. Биз эса ўз грамматикамиз билан жаҳон тиллари ўртасида озчиликни ташкил этамиз. Чунки родлар, келишиқлар, сон, феъл замонлари ва турларига эга бўлмаган тиллар ҳам мавжуд бўлиб, уларда от ва феъллар фарқланмайди, бошқа бир тарафдан эса, родларнинг жонли ёки жонсиз эканини айирадиган тиллар ҳам бор. Масалан, Африкада яшовчи масайлар тилида ҳам катта ва қудратлини, ҳам кичик ва кучсизни билдирадиган род мавжуд. Бу биздаги инжиқ ва беқарор средний род (о ва е билан тугаган отлар)га қараганда бирмунча мантиқлироқдир, эҳтимол.

Ҳиндулар, агар тилшунослик билан шуғулланганларида эди, ҳинд-европа тилларидаги аниқликнинг етишмаслиги хусусида эътироз билдириш ҳуқуқини қўлга киритган бўлардилар. Бизлар учун: “биз” шакли кифоя, уларда эса бундай комбинациялар учун: “мен ва сен”, “мен ва сиз”, “мен ва сиз икковимиз”, “мен ва у”, “мен ва улар”, “биз икковимиз ва сен” ва шу каби махсус шахс олмошлари мавжуд. “Одам куённи ўлдирди” деган оддийгина жумлани понка қабиласига мансуб ҳинду гўзал ҳикоя даражасига етказди: “Ёлғиз, тирик, тик турган одам ўтирган тирик бир дона куённи камондан ўқ узиб, қасддан ўлдирди”. Бундай шаклни уларнинг грамматикаси талаб қилади, “тик турган” ва “ўтирган” каби аниқловчилар бизнинг тилимизда эга ва воситасиз тўлдирувчи, бош келишиқ ва тушум келишигидан ўзга нарса эмас.

Қаерлардадир ҳали, тўлик ёки қисман бўлса-да, иккилик сон – dualis сақланиб қолган, уни бизнинг грек тили ўқитувчиларимиздан сал либералроқлари “тушириб” қолдиришни ўзларига эп кўришган. Мазкур соннинг қандай амалий заруратга жавоб берганини ўйлаб топиш қийин. Қайсидир тилшунос эса унга қатъий эътироз билдириб, биз учун “бутун” ва “қисм, бўлак” тушунчаларини фарқлайдиган сон хийла фойдалироқ эканини уқтирган, аммо энди ҳеч нима қилиб бўлмайди. Тилни осонлаштириш, содалаштириш мумкин, мисол учун, инглиз тили асрлар ўтиши билан ўзининг грамматик шаклларида каттагина қисмини йўқотган, аммо тилни унга янги тусланиш ёки янги келишиқ қўшиш йўли билан бойитиб бўлмайди. Бу нарса бурунги замонларга хос “имтиёз” бўлиб, ўшанда ҳамма нарсаларни: худолар, динлар, урф-одатлар, шунингдек, тил ҳақидаги қонунларни ҳам яратиш мумкин эди.

¹ Флексия – грамматикада сўзнинг турлиниш ёки тусланиш пайтида ўзгарадиган тугалланмаси маъносини англатади.

Сўзлар, грамматик шакллар ва синтаксис замирида муайян бир халқ қалбига хос образ акс этади; аллақачонлар йўқ бўлиб кетган денгизлар тўлқинларининг кумлар бағрида тош қотган излари сингари унда интилишлар, мойилликлар, ихтилоф, совуқчиликлар, ишонч, эътиқод, маслақ, бидъат, хурофотлар, дунё ва инсон ҳақидаги ибтидоий билимлар мустаҳкам равишда мужассамланган. Айнан ўша афсоналар ижодиётига мансуб даврда осмон, юлдузлар, ер, дарёларга, жонсиз нарса (буюм)ларга мужской (шакли музаккар) ва женский (шакли муаннас) родлар берилган эди, родларга хос тафовутларни ишлаб чиққанлар таянган қонун-қоидаларни эса, худди сўзнинг келиб чиқиш тарзига ўхшаб, ҳозир ҳам пухта аниқлаб, шарҳлаб бўлмайди. Мисрликларда осмон аёл, ер эса эркак жинсига мансуб бўлгани грекларни ниҳоятда ҳайрон қолдирган. Айни чоқда тиллар оғир ва узок давом этган кўчиб юришлар, босқинлар, ҳужумлар ва истилолар натижасида ўзларига ёт, бегона унсурларни қабул қилган, ўзгача шарт-шароитлар остида мавжуд урф-одатлар ўзгариб, иқлим эврилишлари, тупроқнинг таркибий сифати, турмуш шакл-шамойиллари уларга ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. Нутқнинг ўзига хос хусусиятлари – урғу, нафас товуши ҳар хил этник гуруҳларнинг ўзаро аралашиб кетишига боғлиқ бўлган.

Бутун бир халқлар, маданиятлар йўқ бўлиб кетган, улар ўзларидан кейин атиги бир ҳовуч сўз қолдиришган, холос – сунбул ва ялпиз ўзларига шундай ном берган Эгей даврига мансуб илк боғбонларига бир умр содиқ қолишган.

Аввалбошданок сўз инсон фаолиятининг қуроли ва шу билан бирга, пиетет¹ ҳамда эҳтиёткорликни талаб қиладиган қандайдир сирли хилқат ҳам бўлган. Ҳамиша муқаддас ва тавқи лаънат сўзлари мавжуд бўлган ва уларни талаффуз қилиш ман этилган. Таъқиқлар маълум бир ижтимоий гуруҳлар, касб-кор турлари учун жорий қилинган. Карибларда сўзнинг муқаддаслиги ва унга риоя этиш шу даражага бориб етганки, фақат эркакларгина карибча сўзлашлари мумкин бўлган, хотинлар эса бошқа – аравак тилидан фойдаланишган.

Сўзнинг сеҳрли, мўъжизали ва фусункор кучи унинг тасаввурлар ва образларни юзага келтириш қобилиятида акс этади. У бешта сезги орқали идрок қилинадиган нарса, воқеа-ҳодисаларнинг кўзга кўринмас вакилидир. Афсун, сеҳр-жоду, куф-суф ёки дуо воситасида одамлар, олисдаги ёки умуман мавжуд бўлмаган нарсалар, буюм, ашёлар пайдо бўлади. Яқиндаги, ҳозир-нозир бўлганлари эса, номи тилга олиниши билан чинакамига реаллашади. Одам Ато ҳар бир нарсани ўзига хос ном билан атагандагина, Тангри томонидан ўзига ишониб топширилган дунёнинг ҳукмдорига айланган. Ўсимлик, ҳашарот ёки қуш, парранда бўладими, қандай аталишини билмагунимизча, у ўсимликлар, ҳашаротлар ва қушлар оламининг ноаниқ, номаълум бир зарраси бўлиб қолаверади. Фақат замонавий мешчанларнинг қашшоқ ва енгилтак жарғонидаги номаълум “бу” нарсаларни билмасликдан қутқаради; фақат ана шундай одамларгина номсиз нарсалар орасида яшаб, “дарахт”, “бута” ёки “бошоқли ўсимликлар”га бамайлихотир қарай олади. Халқ, одамлар борлиқдан узилиб қолган буюм, нарсаларни ёқтирмайди, шунинг учун беихтиёр дов-дарахтлар эмас, балки эман, қорақайин ва қайинлар орасида яшайди, бошоқли ўсимликлар эса ё жавдар ёки буғдой бўлиши лозим. Плуг бир нечта қисмлардан иборат ва ҳар бирининг номи худди раҳмдил жин отига ўхшаш янграйди.

¹ Пиетет – юқори даражадаги иззат-икром, эҳтиром.

Инсон нутқининг сарчашмалари ҳақида бизга ҳеч нарса маълум эмас; аффект (қаттиқ ҳаяжон, жазава) ҳолатидаги нидо, хитоблардан, ҳайвонлар ва қушларнинг овозларига тақлидлардан, борлиқнинг қандайдир бир бўлагини изоҳлайдиган бўғинлардан тил қачон юзага келган ва шомонлар, фолчилар, қабилаларнинг сардорлари ва донишмандлар оғзида ўз ожизлигини қай тарзда енга бошлаган, маълум эмас, илк куйланган қўшиқ унга қачон руҳ, ғайрат бағишлаган, бу ҳам маълум эмас. Палеолит¹ даврининг қояларга ўйиб солинган расмларини ҳайрат-ла кузатарканмиз, машғалалар аранг ёритолган қоронғиликлар ичра моҳир мусаввирлар томонидан деворларга чизилган мамонт ва буйволларнинг тасвирлари олдида беихтиёр ўйга чўмамиз, бу ғорларнинг жойлашиш тартиби ва тузилишига қараб, уларнинг ёпиқ ибодатхоналар билан ўхшашлигини пайқаймиз, шу аснода эса сўзни эсга олмасдан, бу ерда бўлиб ўтган жамики воқеа, ҳодисаларнинг қандайдир йўсинда сўз билан боғлиқ бўлганини ўйламасдан иложимиз йўқлигига амин бўламиз. Шубҳасиз: ушбу ғорлар сеҳр-жоду, онт-қасамлар, чакириклар, дуо ва ибодатлар ҳамда куй-қўшиқларни кўп бора тинглаб, уларга гувоҳ бўлган.

Бироқ худди ўша даврга мансуб бошқа хил расмлар ҳам борки, уларда ҳаракатдаги, ҳар хил вазият, ҳолат, қиёфалар ва имо-ишоралар измидаги одамлар тасвирини кўриш, баъзан эса қизиқ, кулгили воқеаларни ҳам кузатиш мумкин. Ва уларнинг ҳам қандайдир соқов, гунг, тилсиз ёки бемаъни ғўлдирашгагина қодир бўлган мавжудотлар томонидан яратилмаганлиги аниқ эди. Образлар ярата оладиган сўз сеҳрининг ибтидоси шу ернинг ўзида, қаердадир яшириниб ётарди. Шахсий кечинмаларни қайтадан тиклаш, гавдалантириш санъати, тингловчилар қалбида ваҳима ҳиссини уйғотиш, уларни йиғлатиш ёки кулдира олиш қобилияти урушлар ва ов пайтидаги турфа хил саргузаштлар, тушлар ва шарпалар ҳақидаги ҳикояларда намоён бўлган; сўзга имо-ишоралар, бутун гавда ҳаракатлари ҳамроҳлик қилган, пантомима сўзлар ва жумлаларнинг камчилигини тўлдирган, шахсий шижоат ва тингловчиларнинг қойил қолишидан ўртанган қалб кўри янги товуш шакллариининг яратилишига ёки эскиларининг ҳайратланарли, мисли кўрилмаган ва дабдабали сўз бирикмаларига қўшилиб кетишига олиб келган.

Юнон мифологиясида фантазияга дахлдор мўъжизалар кўп, улардан бири – адабиёт, санъат ва илм-фан илоҳаси – Музанинг онаси Мнемозина – Хотирадир. Хотира – буюк бунёдкорлик куч-қудрати, у оний ва бетакрор ҳодисалар оқими ичра яшашга маҳқум инсонга туғилган пайтидаёқ ато этилади. Деворларга ёввойи, йиртқич ҳайвонларнинг шакллариини ўйиб солмоқ учун чакмоқтош тутган кўл, ушбу шаклларни ҳаётдан нусха олиб, ранг билан тўлдирган охрдан² қизарган бармоқлар ниҳоятда ажойиб ишни амалга оширган: улар инсоннинг тилсиз дўстлари – қирилиб йўқ бўлиб кетишга маҳқум этилган жониворларга абадий ҳаёт бахш этган. Ибтидоий одам – неолит даври рассоми ўзининг узоқ авлоди – сўз санъаткори ҳозир нима иш қилаётган бўлса, худди шундай ишни қилган – ғойиб бўлишга маҳқум мавжудотларга ҳаёт бағишлаган шакл ёки бўёқ бўладими, иккови ҳам турмуш хотирасини абадийлаштиришга хизмат қилади.

Сўз воситасида Инсон замон ва маконни эгаллаб, ўзига бўйсундирди. Сўз нарса, буюм, ашёларни ҳодисалар чалкашлигидан халос этиб, уларга

¹ Палеолит – энг қадимги тош даври.

² Охра – сариқ ёки қизил тусдаги маъданли бўёқ.

шакл ва ранг берди, яқин ёки узоқлаштирди, ўлчади, чамалади. Унинг замирида воқеа, ҳодисалар, дақиқалар, соатлар, йиллар, ҳозирги, ўтган ва келаси замон мужассамдир. Аммо сўзнинг ўзи – ўткинчи, оний товуш, талаффуз қилинган заҳоти ғойиб бўлган, уни ортга қайтариш учун эса, такрорлаш лозим бўлган; борди-ю инсон оғзи, лаблари чарчаси, уни фанодан ҳеч нарса чақириб ололмаган. Гапираётган одамдан ташқарида мавжуд бўлмаган, у енгиб ўтиши мумкин бўлган ягона, бирдан-бир макон инсон овози эшитиладиган сарҳадлар ичра жойлашган. Унинг ушбу сарҳадлардан ташқарида янграши эса беҳуда ҳаракат, бефойда уриниш билан барабар бўлган.

Талаффуз қилинган сўздан ёзилган сўзга ўтиш даври инсоният тарихидаги янги эра бўлди. Шаклсиз ва кўзга кўринмас товуш – сўзни “ушлаб туриш”га ўрганмасларидан олдин одамлар нарсалар, воқеа, ҳодисаларни тасвирлар воситасида ушлаб туришни ўрганганлар. Фонийликни абадийлаштиришга бағишланган мистериялар¹ қояларга ўйиб ишланган расмларда ҳам акс этган. Аммо ғорлар ичида яна бир мистерия: деворлардаги тасвирларга маъно, жўшқинлик ва ақл бовар қилмайдиган, ғайритабиий куч-қудрат бахш этгучи тафаккур ва диний ё сеҳрли бўлсин, муайян ғояни ифода этиш ва абадийлаштириш мистерияси ҳам содир бўлганки, биз ўзимизни унинг сирларига бағишламоқчи эмасмиз.

Бундан ташқари, яна бошқа турдаги расмларнинг ҳам мавжуд бўлганини пайқаш қийин эмас, улар варақ, ёғоч, суяк сингари бўш, чидамсиз материалларга ишлангани боис сақланиб қолмаган. Ушбу расмларнинг мақсад-вазифаси фикрни масофадан туриб, узатишдан иборат бўлган. – “Скифлар, – деб ҳикоя қилади Херодот, – шоҳ Дорога қушлар, сичқонлар, бақалар ва беш дона ўқ, найза тасвири солинган “мактуб” йўллашган, бу: агар форсларнинг қушлар каби учиш, сичқонлар сингари ерга яшириниш ва ботқоқликлардан бақаларга ўхшаб сакраб ўтиш қўлларидан келмаса, уларни скифлар ўқлар билан қириб ташлайдилар, деган маънони билдирган. Айрим ибтидоий қабилалар ҳозирга қадар ҳам зарур маълумотларни масофадан туриб узатиш учун шу хилдаги шарада – топишмоққа ўхшаш ёзувлардан фойдаланиб келади. Шунингдек, бошқа воситалар: тугунчали шнур (ип, чилвир) ва маълум бир миқдорда кертма белги қўйилган калтак, таёқлар ҳам худди шундай мақсадларни кўзлаб қўлланилади.

Дунёнинг турли қитъаларида ва турли хил даврларда амалга ошириб келинган бундай усул, ихтиро ва ҳийла-найрангларнинг барчаси тафаккурни абадийлаштирадиган ва у ифода этилган рамз, белгиларни тушунарли қиладиган бир нималарни яратишга қаратилган қатъий интилишдан бошқа нарса эмас эди. Шумер, Миср, Эгей, Хитой каби энг қадимий маданият ўчоқлари ўз ёзувларини яратишдан олдин расмдан то товушга қадар давом этган синов ва тажрибалардан иборат узоқ йўлни босиб ўтган. Мазкур маданиятлар бир-бирларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракатланганми ё ўзаро тажрибалар алмашганми ёки бизга ҳозирча бутунлай номаълум бўлган янаям қадимийроқ бошқа халқлардан ўқиб-ўрганганми? Бундай саволлар ёлғиз тадқиқотчиларни тўлқинлантирибгина қолмай, бизни ҳам ўзига жалб қилиб, қизиқувчанлигимизни ошириши табиий. Эҳтимол, ушбу саволларга бугун бўлмаса, эртага жавоб топилиб қолса ажабмас: ахир, ҳали Ер сайёрамиз бизни ўзининг барча сир-синоатларидан воқиф қилганича йўқ-ку.

¹ Мистерия – 1) ўрта асрларда Ғарбий Европада диний мавзуларда ёзилган драма; 2) қадимги юнон ва римликларда яширин диний урф-одатлар.

Хотира – илоҳий Мнемозина барча иероглифлар – ранглар билан ёзиб-чизилган, ўйма нақшлар солинган, одамлар, ҳайвонлар, буюмлар тасвирланган, маъбудлар мадҳ этилиб, ҳикоялар сўйланган белгилар тизимининг бешиги бошида турган. Тасвир идеограммага¹ айланган, яъни наинки нарсанинг ўзини, балки у билан боғлиқ тушунчаларни ҳам ифодалаб берган: масалан, “юлдуз” юлдузни билдирган, лекин шу билан бирга осмон, худо ва ҳаттоки “баланд” сифатини ёки “баландда” равишини ҳам англатган. “Оёқ” – бирийўла “бормоқ”, “юрмоқ”, “турмоқ”, “югурмоқ”, “келтирмоқ” феълларини ҳам ифодалай олган. Мақтов ва мадҳиялар битилган ёзувлар, ибодатлар, афсун, сеҳр-жодулар учун шунинг ўзи етарли бўлган ва улар ҳам ўрта аср одами анъаналар орқали ва ўз фантазияси ёрдамида эгаллаган билимлари туфайли черковдаги нақшинкор безакларни қандай “ўқиган” бўлса, тахминан шундай ўқилган.

Агар хат-ёзув эҳромлар, ибодатхоналар ва ғор, унгур, моғораларнинг пана-пастқам жойларидан ёруғликка чиқмаганида, агар у билан ҳаётнинг ўзи шуғулланмаганида, ўзининг ҳозирги мақомига эришмаган бўлур эди. Унинг (ҳаётнинг) серғайрат қўлларига тушгач, иероглифлар ўзининг сунъий мураккаблигини тезда йўқотиб, содалаша бошлади: ҳар хил қисмлари тушиб кетиб, қуруқ гавданинг ўзи – чизикчаларми ё доирачаларми, шунга ўхшаш бир нималари қолди, холос. Моллар рўйхатини тузадиган ёки ишга алоқадор ёзув-чизувлар олиб борадиган савдогарлар, мирза, котибларнинг қўллари муқаддас, тантанали ва қотиб қолган, ҳаракатсиз, қарахт рамз, белгиларга жўшқинлик бахш этган. Тасвир, шакл, расмлар ўрнини энди чизиклар, белгилар эгаллаган, улар тушунчаларни ифода этишни бас қилиб, ҳарфлар ёки бўғинларга айланган ва товушларни англата бошлаган.

Қандай кескин ўзгариш! Фазо, бўшлиқда ўрни бўлмаган, шаклсиз, кўринмайдиган, фақат бир лаҳза янграган чоғдагина мавжуд бўладиган товуш мангу абадийлаштирилган ва лойдан ясалган лавҳа ёки папирус варағига хат-саводи бор кимнингдир нигоҳи тушиб, ҳаётга қайтарган пайтдагина ҳар гал қайтадан овоз бера оларди, холос. Бу – инсониятнинг маданий тарихидаги энг буюк воқеа эди. Ақлий жиҳатдан бошқаларга қараганда эртароқ камол топган халқларда у анча илгари рўй берган, бошқа юзлаб халқларнинг эса минглаб йиллар кутишларига тўғри келган, масалан, Канадада яшаган ҳиндулар тили қадимдан ажойиб тарзда тараққий этиб келган бўлса-да, унинг ёзма шаклига илк бор 1841 йилдагина эришилган, ўшанда улар учун миссионер Жеймс Эванс бўғинли ёзувнинг ўта оқилона тизимини ўйлаб топган эди ва у ҳозирга қадар амалда қўлланилиб келинади.

Сўз вақтни узил-кесил ўзига бўйсундирди. У тантанали юриш қилиб, халқлар, қироллар, тарихни, ҳатто маъбудларни ҳам номаълум, сирли келажак сари ўз ордидан эргаштира олди, жасаидан ҳаттоки бир ҳовуч кул ҳам қолмаган марҳумларни ҳаётга қайтарди, ўлимидан сўнг икки-уч йил ўтгач, ҳатто икки-уч миля нарида ҳам ҳеч ким эсга олмайдиган одамларнинг номларини хотирамизга жо қилди, у (сўз) керак бўлса, бир парча лойни, гўё унда қачонлардир буғдойзор оралаб чопиб ўтган, йўлида учраган қизғалдокни чирт узиб, уни қўшиқ қаби куйлаган гўзал қиз қалби мужассамдай, тилга киргизиб, ашула айтгизиб юборгудек мўъжизага ҳам кодир эди.

¹ Идеограмма – бутун бир сўз ёки тушунчани ифодаловчи ёзув белгиси.

Мана, икки юз йилдирки, одамлар инсон нутқининг узук-юлук қолдиқларини топиш илинжида ер ковлаб, тупроқ титадилар, юзлаб олимлар аллақачонлар йўқ бўлиб кетган дунё ҳақида ҳикоя қилгувчи сўзларни ўқиш ва англаш ишига бутун ҳаётини бағишлаб, ақл бовар қилмайдиган, фавқуллода нарсаларни қўлга киритиб келадилар: ёзма обидаларни ўқиб, маъносини айтиб берибгина қолмай, улар битилган бутун тил тизимини қайта тиклайдилар, улар ҳатто жонли тил бўлган пайтида ҳам эга бўлолмаган грамматика ва луғатлар тузадилар, шу тариқа аллақачонлар йўқ бўлиб, кўмилиб кетган сўзлар қайта туғилиб, йилномалар, дуо, ибодатлар, поэмалар, қонунлар мажмуига кўчиб, одатдаги кундалик нутқ катидан жой олади.

Бобилнинг лойдан қилинган лавҳалари, Миср папирус ва деворлари шу йўсинда тилга кирган. Майя ва ацтекларнинг асрий садолари қайта жонланган, ўз ёдгорликлари туфайли хеттлар¹ ҳам тарих саҳифаларидан жой олиб, мутлақо кутилмаган ҳолда хинд-европа тиллари оиласида пайдо бўлган. Яқиндагина Пилосдан топилган тарихий лавҳалар ғоят ҳайратланарли эди, чунки улар бизга бир замонлар ҳатто Ҳомер учун афсонага айланган ахеяликларнинг нутқий товушларини қайтариб берди ва бу товушлар орасида ҳатто тушимизга ҳам кирмайдиган Ахилл, Гектор каби исмлар борлиги маълум бўлди. Ҳали яна баъзи бирлари – Эгей ёзуви, этрусқлар² тили ўз вақти-соатини кутиб ётибди. Хуллас, тилсимли сўзларнинг буюк сир-синоатлари ҳали охирига қадар очилмаган.

Дунёда хат-ёзувларнинг турлари кўп. Баъзилари чапдан ўнгга, бошқалари эса ўнгдан чапга қараб ёзилади. Бизга қадимги Юнонистон обидалари орқали маълум бўлган ёзув усули ҳалигача сақланиб қолганми-йўқми, билмадим: “бустрофедон” ёзуви ер ҳайдаётган ҳўкизлар қандай ҳаракатланса, шундай тартибда бўлган – сатр охири кейинги сатрнинг бошланишига хизмат қилган. Арабча хат баайни сочилган, майдаланган тамакини эслатса, хиндча ёзув худди юпка, ингичка, нафис шох-новдаларга ўхшаб кетади, хитойчани эса гўё инжиқ, нозиктабиат рассом фантазиясининг маҳсули бўлган гул, нақш сифатида қабул қилиш мумкин. Поляк ёзуви финикияликларнинг белги, ишоралари туфайли пайдо бўлган грек ёзма манбалари асосида юзага келган, аммо унга аниқ ва оддий шакл римликлар томонидан берилган.

Бир-бирига мутлақо ўхшаш бўлмаган кўпгина тилларга мансуб сўзлар ўз жарангини мана шу икки дюжина белгилар ичидан излаган. Барча товушларни ифодалаш учун зарур бўлган аниқлик жиҳатидан лотин алифбоси уларнинг биронтасига ҳам тўғри келмайди. Мазкур белгилар шартлилик ва конвенцияларнинг улкан сони билан боғлиқдирки, алифбени ўрганиш билан бир қаторда улар ёрдамида ифодаланган товушлар тегишли тарзда жаранглаши учун ўқиб-ўрганилмоғи зарур. Бу нарса ушбу тил жонли бўлиб турган пайтгача мумкин бўлади, холос: ҳарфлари тилдан қолди дегунча, унинг жаранги тахмин, гумонларимиз ва шахсий фонетикамизнинг ўйинчоғига айланади. Ҳомернинг айнан бир хил шеъри инглиз, француз, немис, поляк ва ҳатто замонавий грек томонидан ҳам шунчалик ҳар хил янграйдик, гўё уни мутлақо ҳар турли тиллардан олинган бўлса керак, деб ўйлаш мумкин. Шундай бўлса ҳам, “eklanksan d’ar’oistoi – ўқлар

¹ Хеттлар – милоддан аввалги иккинчи мингйилликда Кичик Осиё ва Шарқий Сурияда яшаган қабила ва халқлар.

² Этрүсқлар – Италияда яшаган қадимги халқ.

жаранглаб кетди...” Тез одимловчи Аполлоннинг ўқдонидаги ўқларнинг жаранглашини ўнлаб асрлардан буён эшитиб, маъбуднинг ўзини ва қовоғи солиқ қиёфасини ҳам кўриб турамиз. Мана, ёзувнинг товушлар, образлар ва ҳаракатларни мангуга муҳрлай олиш мўъжизаси.

Қадимги ёзувлар бизни тиллар тарихига, тўғри, фақат уларнинг сўнгги, яқунловчи бобларига олиб киради ва улкан жилднинг саҳифаларини тўлдирмасдан очиқ қолдириб, улардан қиёсий тилшуносликка оид тасаввур ва заковат ахтаради.

Ўтмишнинг ғира-шира туман, чанг-тўзонлари ичра тарихга назар ташлайдиган бўлсак, сўзнинг сон-саноксиз асрлар мобайнида худди ўша бир хил ёки ҳар ҳолда бир-бирига жуда ўхшаш бўлган қайта-қайта тажрибалар ҳамда кашфиётлар оша ўтиб келганини кўрамиз. Улар қабилаларнинг ҳар бир бўлиниш пайтида, тилларнинг ҳар бир янги оиласи вужудга келган вақтда бот-бот такрорланаверган. Биз орийлар хонадонига мансубмиз. Орийларнинг боботили пайдо бўлган жойда (ким билади, балки у ҳозирги Польшанинг осмони остида бўлгандир?) девор, панжаралар билан ўраб олинган сарой ёки ҳовлилар узра худди ўша қаҳратон қиш ҳукм сурган, бу санскрит тилида *hima*, лотинчада *hiems*, кулбалар оша кўкка ўрлаган худди ўша тутун санскритчада *dhumas*, лотинчасига эса *fumus* деб аталган, одамлар ушбу боботилнинг сўзлари ёрдамида бир-бирлари билан ўзаро муомала қилишган, эндиликда эса биз бу тилни қайта тиклаб, асл ҳолига келтиришни жуда-жуда хоҳлаймиз, ўтмиш қаъридан товушларни кураш ва меҳнат билан қўлга киритганимизда ҳар гал қалбимиз (сердце) кувончга тўлади (юрак грекларда *kardia*, римликларда *cor (cordis)*, немисларда *Herz*). Булар – буюк ҳосилнинг дони, мағизи эди. Улардан Маҳобҳорат китоблари ҳамда Юнонистон ва Римнинг бутун донишмандлиги ва поэзияси келиб чиққан. Бошқалардан ҳеч қандай ажралиб турмайдиган ушбу бобосўзлар кундалик ҳаётда янграб, турмушга хизмат қилган, сон-саноксиз тарихий ўзгаришлар оша ўтиб келган бу сўзлар ҳам “Илоҳий комедия”, “Ҳамлет” ҳам “Фауст”, ҳам “Пан Тадеуш” учун материал вазифасини ўтаган. Ҳар бир жумлада, худди қон таначалари янглиғ, уларнинг зарралари айланиб, сезилиб туради.

Ким агар Александр Брюкнернинг “Поляк тилининг этимологик луғати” билан танишиб чиққан бўлса, унинг ҳар бир саҳифасида умумславян меросига мансуб бўлган сўзларга дуч келгани шубҳасиз. Йигирма асрлик тарихга эга славян қабилаларининг муштараклик даврига мансуб, баъзан ҳатто жаранги ҳам ўзгармаган мазкур сўзлар тилимизнинг қобирғаси ҳисобланади ва кундалик нутқимиздаги сўзларнинг чорак қисмини ташкил этади. Улар ёрдамида ландшафт, об-ҳаво, хўжалик, инсон танаси, дов-дарахтлар, ўт-майсалар, гуллар, ўрмондаги йиртқич ҳайвонлар ва қушлар, паррандалар, емиш, иш қуроллари, қариндош-уруғчиликнинг барча даражалари, жамоа ва қабиллада инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, характер хусусиятлари, ижтимоий гуруҳлар, қонунлар ва бошқарув шакллари баён этиш мумкин ва улар ниҳоят, воқеий дунёдан узилган бир неча дюжина тушунчалар воситасида тафаккурга руҳ бағишлаб, худо, иблис, шайтон, гуноҳ, айб, жазо, жаннат, дўзах, мўъжиза каби худди ўша азалий сўзлар доимий ҳукмронлик қиладиган диний эътиқоднинг абадий муҳитига ҳам дахлдор бўла оладилар. Қизиқ, энг қадимги славянларнинг муштараклик давридан сўз ижодиётига оид унсурлар: ўзақлар, олд

кўшимчалар, суффикслар ўзгармасдан, бир хил ҳолатда то бизгача етиб келган ва биз бугун уларнинг ёрдамида янгидан-янги сўзларни яратишга муваффақ бўлмоқдамиз.

Бу – адабиётнинг улуғвор ва айни чокда оддий қурилиш материали ҳамдир. Меъморлар ва ҳайкалтарошлар фойдаланадиган на тош, на ёғоч ва на металл, на рассомлар ихтиёридаги ранг-бўёқлар, на мусиқа асбобларидан таралаётган оҳанглар – мусиқачиларнинг ижодий материали – уларнинг ҳеч бирини сўзнинг ажиб, сирли маҳобатига қиёслаб бўлмайди. Аммо шу билан бирга, сўз иш қуроли саналади ва энг оддий, одатдаги, кундалик юмушларда қўлланилади. Худди ўша сўзлар дуо-ибодатга ҳам, шалоқ ашулага ҳам бирдай асос бўлиши, кўчаларда сандироклаб юриши, далаларда меҳнат қилиши ёки ошхонада куймаланиши ҳам мумкин. Адабиёт ҳамиша уларнинг орасидаги энг кўп қўлланиладиган, сийқа ва бузук сўзлардан халос бўлишга ва шу тарзда ўзининг умумтил ичидаги буюк ва олийжаноб тилини яратишга интилиб келган.

Кўплаб мамлакатларда ва кўп даврларда сўз санъаткорлари томонидан ўз урф-одат ва имтиёзларига эга бўлган ўзига хос табақалар тузилган. Улар сўзлашув тилидан ажралиб турадиган тилдан фойдаланишган ва бу тилни ўқиб-ўрганиш зарур бўлган. Дуо, тоат-ибодат ва поэзиянинг нозик ва нафис тили – санскрит айнан мана шундай муҳитда юзага келган. Тоат-ибодат ва шеърият бир хил мақомдаги ҳодисалар саналган, чунки шоирлар қайсидир маънода руҳониятга яқин бўлиб, уларнинг ижоди дин билан баъзан сеҳр-жоду билан боғлиқ вазиятлар ҳам бўлган ва бундай пайтларда шоир афсунгарга айланган. Шеърлар афсунгарларга хос сеҳр-жодули куч-қудратга эга бўлган: “*Carmina vel caelo possunt deducere lunam*” – “Шеърлар ҳатто Ойни ҳам кўкдан ерга тушишга мажбур қила олади”. Қадимги грек лирикасининг айрим турлари ҳамиша ўзининг диний келиб чиқишини эслатиб турган.

Ҳомер тили ёки эпос тили, бу – ўзгача, ўзига хос бўлган, ниҳоятда ҳайратланарли қотишмаки, уни грек қабилаларидан биронтаси ҳам ўз сўзлашув тили сифатида эътироф этмаган бўлур эди. Ҳомер тилидаги яратувчи унсур шеър вазни – дактиль бўлиб, у тилда якка ўзи ҳукмронлик қилади. Турланиш ва тусланиш, наҳв (синтаксис) ва луғат, ҳатто орфографияга ҳам “хўжайинлик” қилади. Бу тилда отлар ва сифатлар беқарор дактилли шеърларнинг талабларига мувофиқ равишда сон ва родни ҳам ўзгартириб юбораверади. Худди ўша предмет бирпасда кўпликдан бирликка айланиб, учала роддан ҳам “сақраб” ўтади-да, бу “ўйин” барча грамматик замонлар ва майлларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳеч нима Ҳомер улғайган қадимги поэтик анъананинг мавжудлигини кўпгина авлодлар умри давомида шаклланган айни мана шу “дактилли шеър ёзиш”чалик яққол тасдиқлаб беролмайди. Энг охириги филологларнинг тадқиқотларидан кўриниб турибдики, ундан анча олдин зийрак Пико делла Мирандола Ҳомер шеърларининг литургик хусусиятларини пайқаб, кўрсатиб берган. У ҳатто бу ҳақда “*Theologia poetica*” номли асар ёзишни ният қилиб, унда шоирларнинг илоҳиётшунос эканлигини исботлаб бермоқчи бўлган, бинобарин, улар рамзлар тилидан худди шундай фойдаланишган.

Бундай “Теология”ни поэзиянинг барча босқич, даврларини қамраб олган ҳолда, ҳозир ҳам ёзиш мумкин эди. Шунда шеъриятнинг энг қадимги анъаналарга нақадар қаттиқ амал қилиб келаётгани ойдинлашган

бўларди. Қанча “ибодатхоналар” ва “палладий”ларда¹ шундай ўзига хос тилда сўзлашилади, поэзия шундай ўзига хос тарзда баҳоланади ва ундан шундай ўзгача тушунчалар учун фойдаланилади, афтидан, бу ерда фақат қадимги шеърый табақалар ва сўз санъатининг сир-синоатларига чуқур кириб боришнинг қадимий усули етишмай турибди, холос.

Муқаддаслаштирилган тил учун ҳаётдан сурилган қадимги сўзлар ва шакллар асосий материал бўлиб хизмат қилади. Бу ҳар қандай культнинг консерватив характери, шунингдек, барча эскиликка бўлган ишонч-этиқоддаги инстинктив хайрихоҳлик билан ҳам изоҳланади. Бобилнинг шумер тили, католиклар черковидаги лотин тили, православларнинг черков-славян тили ва юнонистонлик ортодоксларнинг “моғор босган” грек тили қадимий сўзларга хос ўзгача жозибага қандайин бўлса, диний анъанага ҳам шундайин, бир хилда амал қилиб келади. Рим ҳалокатига қадар дуо, ибодатлар ҳукмрон империялар тилида ўқилган, ўрта асрда яшаган менестреллар² ўз авлод-аждодларидан мерос қолган абадий кўшиқларни куйлаб ўтган ва биз ҳозир ушбу кўшиқларни улардан ҳам кўра яхшироқ англаймиз. Муқаддас Библия – Таврот таржима қилинган ўз тилини замонавийлаштириш биронта инглизнинг ҳаёлига ҳам келмайди: агар псалом³ ҳозирги замонавий тилга ўгирилса борми, у муқаддас матнга пародия сифатида янграган бўлур эди.

Поэтик тил билан ҳам худди шу нарса содир бўлган: айрим даврларда у тушунарсиз, қолаверса, литургия⁴ каби тантанали тарзда янграган ва бу анъанадан ҳеч қачон бутунлай ажраб кетмаган. А.Мицкевичнинг “Поляк халқ китоблари ва полякларда муқаддас жойлар зиёрати” номли, Ю.Словацкийнинг “Анхелли” китобларида хоҳ иборалар, хоҳ жумлалар тузилишида бўлсин, Тавротга хос услуб кўзга ташланиб, унинг мазмунига мос оҳанг сезилиб туради. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Ҳозирги пайтда ёзувчилар “тарихий колорит” яратиш учун кўпроқ архаиклаштириш услубини қўлламоқдалар, яъни архаик услуб ва шаклларга таклид қилиб, улардан фойдаланмоқдалар, аммо эски, қадимий сўзлар ва истеъмолдан чиққан шаклларнинг эмоционал куч-қудрати ўз латофатини ҳеч қачон йўқотмайди. “Навқирон Польша” ёзувчилари томонидан мода сифатида жорий қилинган архаизмлар – эскирган, кенг истеъмолдан чиққан сўз ва иборалар луғати бугунги кунда фақат кулгимизни қистатади, негаки у мана шу барча бутхона, ибодатхоналар, қаср, саройлар, паҳлавон, баҳодирлар, маъжусийлар бутхонаси-ю ҳар хил макон, ўчоқлар сингари сохта, сунъий архаизмлардан ташкил топган, айни чоқда шуниям таъкидлаш жоизки, бизнинг бугунги тилимиз ҳам келгуси авлодларга фақат қувонч бағишлайди, деб айтолмаймиз, чунки ҳар қандай тил ҳаётида ғалатиликлар ва бемаънилик, тутуриқсизликлардан мутлақо холи даврнинг ўзи бўлмаган. Ҳозирга келиб, бу нарса янаям кўпайди, деган хавотирдаман.

(Давоми келгуси сонда)

¹ Палладий (*лот.* Palladium) – 1) қадимги греклар ва римликлар этиқодига кўра, Афина шаҳрининг хавфсизлигини муҳофаза қилган қуролли илоҳ ҳайкали; 2) кимёвий унсур номи; 3) кумуш тусли нодир металл.

² Менестрель – ўрта асрларда: Франция ва Англияда сайёр мусиқачи.

³ Псалом, Псалтирь – Забур (насронийларнинг муқаддас китоби)даги диний кўшиқ ёки оятлардан бири.

⁴ Литургия – насронийлар черковидаги эрталаб ёки кечқурун бўладиган ибодат.

JAHON BOLALAR ADABIYOTI

Генри ЛОНГФЕЛЛО (АҚШ)

(1807–1882)

*Рус тилидан
Нуруллоҳ ОСТОН
таржимаси*

ЗАРРИН ШАФАҚ

*Нақадар зарҳал осмон,
Аксидан денгиз алвон.
Ястангандир тасмадай
Қирғоқда яшил ўрмон.*

*Қоялар парқу булут,
Булутлар қоя мисол.
Ўртасида бир кема,
Еру кўкдаги тимсол.*

*Денгиз осмонга ўхшар,
Осмон денгиздай алвон.
Тасаввуримда гўё
Қоришган еру осмон.*

Роберт ЛУИС СТИВЕНСОН (Англия)

(1850–1894)

АРҒИМЧОҚ

*Бир баландга, бир пастга,
Парвоз қилар қўнимсиз.
Мазза қилиб шодланар
Болажонлар тинимсиз.*

*Учаяпман ҳаволаб,
Қумуш анҳор жимирлар.
Қолди пастда богдевор,
Уйлар, қўйлар, сигирлар.*

*Пастда сўқмоқ-даралар,
Боглар ям-яшил чаман.
Арғимчоқда айланиб,
Тагин ерга қайтаман.*

ЁМҒИР

*Ёмғир ёғар, шивалар,
Шалаббо қир-тепалар.
Шамсиямни савалар,
Ивиб кетди кемалар.*

Уолтер де ла МЭР (Англия)

(1873–1956)

БАҲОР

*Бойчечаклар очилди,
Сўнг лолага етди гал.
Оқ либос кийди нарғис,
Заъфарон гули зарҳал.*

*Боглар гулга бурканди,
Дала-қирда гул атри.
Ҳар томон яшил, алвон,
Келмоқда баҳор фасли!*

Ян БЖЕХВА (Польша)

(1898–1966)

КУЧУКЧА ҚАЙҒУЛАРИ

*Миттигина жуссаси,
Лекин кўндир гуссаси.
Халал беришар ишга –
Пианино гажишга.
Ёғоч ўлгудай тахир,
Тергамоқ шартми, ахир?!
Ғуссалар тинчлик бермас,
Нега сув қуруқ эмас?*

*Қўшинини тишлолмаса,
Мушукни ушлолмаса,
Осмондан суяк ёғмас,
Унга бу ишлар ёқмас.
Соҳибига вафодор,
Тагин қандай хато бор?
Овқат келди, бас, етар,
Қорин тўйгач, гам кетар!*

Огден НЭШ (АҚШ)

(1902–1971)

МИКРОБ

*Микроб жуда қув, айёр,
Мойил турар кир-чирга.
Исқирт бўлса кимда-ким,
Дарров олар асирга.*

*Микроб ҳар ерда ҳозир,
Ўз ишини билади.
Ҳайвонларга жойлашиб,
Текинхўрлик қилади.*

Тумов, йўтал, бошозриқ,
Азоб берар беморга.
Ким микробни юқтирса,
Жонни қўяр озорга.
Қўғирчогим турдингми,
Юз-қўлингни ювдингми?

Кир-чир юргандан тулки,
Микробга бўлди кулги.
Бўлсанг тоза-озода,
Микроб сендан қочади.
Кимки ювинмай юрса,
Шунга қучоқ очади!

Агния БАРТО (Россия)

(1906–1981)

ФИЛ

Ҳамма уйқуга ётди,
Бузоқ тўрда донг қотди.
Сичқонча уйқусираб,
Чопди тўшакка қараб.
Фақат филча ухلامас,
Бош силкишдан тўхтамас.
Филпошишага қарайди,
Ҳадеб салом йўллайди.

“ҒОҚ-ҒОҚ”

Ўрдакчаларни тонгда
Ўрдак бошлади йўлга.
– Тизилишиб кетма-кет,
Қани, шўнгинглар кўлга.
Титрар ўрдак боласи,
“Ғоқ-гоқ”лайди онаси:

– Нега сувдан
Четлайсан?
Қўрқма,
Чўкиб кетмайсан!
Аканглардан ўрнак ол,
Қани, тезроқ шўнгий қол!

Овсей ДРИЗ (Исроил)

(1908–1971)

ҚЎНҒИРОҚЧА

Бўйдор буқа бўйнида
Жиринглар қувноқ,
Бир маромда тебранар
Жажжси қўнғироқ.

Деган каби мақтаниб:
“Мени кўринглар!”
Бўйдор буқа бўйнида
Хушнуд жиринглар:

– Жинг-жинг, жинг-жинг,
Жинг-жиринг,
Менга қаранглар, –
Дея ўйнаб, силтаниб
Тинмай жаранглар.

– Чиққан эдим бозорга
Кеча юмушга.
Алмашмоқчи бўлишди
Бир қоп кумушга!

Қўнғироқча жиринглар,
Бахтидан рози,
Аслида бошқачароқ
Тошу тарози.

Мақтаса-да гарчанд у
Ўзини нуқул,
Бўйдор буқа бўлмаса,
Бариси бир пул!

Нима, қаерда?
Дарахтлар илдизи
Тупроқда пинҳон.
Учқунлар оташи
Кул ичра аён.

Мевалар магзида
Эман баёти,
Тухумда беркинган
Бир қуш ҳаёти.

Садафда дур ниҳон,
Анҳорда балиқ.
Фақат бир нодонлик
Кўринар аниқ!

Ҳалфдан РАССМУССЕН (Дания)

(1915–2002)

МИТТИ ОДАМЧА

Қадим-қадим замонда,
Бир мамлакат томонда
Сичқонча билан ҳамдам,
Яшаркан митти одам.
Баъзан қўшиқ айтармиш,
Уй ёнида икковлон.

Оҳангидан сой тошиб,
Садо берармиш ўрмон.
Икки митти айвонда,
Қўшиқ қуйлар бўлиб жўр.
Жимитгина бўлса ҳам,
Кўшиги ажабтовур.

Леннарт ХЕЛЬСИНГ (Швеция)

(1919–2015)

ШАҚИР-ШУҚУР

(Игна ҳақида қўшиқ)

Жуда абжир ўйинчи,
Сеҳргар Шақир-шуқур.
Уйга чарм гилофда
Иш излаб келган, ахир.

Бир кўзли сеҳргарга
Бўлмоқ керак кўз-қулоқ.
Қўлга ногоҳ санчилса,
Оғриб қолади бармоқ.

Ўтиролмайди ишсиз,
Ликиллатиб думини.
Ҳар нарсага тинмасдан
Тиқаверар бурнини.

Сеҳргар Шақир-шуқур,
Сендан битта илтимос:
Бизга турли матодан
Тикиб бер кўркам либос!

ЎЗ САЛТАНАТИ

*Сарин еллар елади,
Еру фалакда.
Турфа ранглар акс этар
Найкамалакда.*

*Чечакларга бурканган
Замин зангор, ол.
Келди Ёз салтанати,
Мен унда қирол!*

*Мажнунтол хонишидан
Бинафша масрур,
Бундай дамлар ёдингда
Қолар бир умр!*

*Сувда қалқар нилуфар,
Сузолмай ҳалак.
Нигоҳларим парвозда
Мисли капалак!*

ҚИРҚОЁҚ

*Ёришмайди ҳеч кўнгли,
Ёқишса ҳам қирқ чироқ.
Ҳаммада икки оёқ –
Унда эса қирқ оёқ!*

*Қирқоёқ бўлиб юрмоқ,
Кулгили эмас, бироқ,
Кун бўйи ювар оёқ,
Бир ҳафта олар тирноқ!*

Екатерина СЕРОВА (Россия)

(1919–2008)

ОДОБЛИ БОЛА

*Уйга қайтарди говмиш,
Елинлари тирсиллаб.
Рўпарадан Никита
Чиқиб келди ҳарсиллаб.
Сўқмоқ йўли тор эди,
Никита бош қашлади.
Четга сакраб ўзини
Ариқчага ташлади.*

*Бунни кўриб бир қизча,
Чопиб келди узоқдан.
– Кўрқма, – деди, – говмишим
Юввош ҳатто бузоқдан.
Дадилланди Никита:
– Кўрққаним йўқ ҳалиям!
Сигиринга йўл бердим,
Шундай менинг тарбиям!*

ЗАРПЕЧАК

*– Ёрдам бергин, Мойчечак, –
Деб зорланар Зарпечак.
– Мен жуда бечораман,
Туролмай оввораман.*

*Сўнг чечакка тирмашиб,
Ўраб олди чирмашиб.
Яна дейди: – Ким бор, ҳой,
Мен етимга беринг жой!*

НИЛУФАР

*Сувда қалқар Нилуфар,
Япроқлари оқ уқпар.
Қанийди бандни узиб,*

*Борса меҳмонга сузиб.
Бироқ жилмас жойидан,
Сувга ботган пойидан.*

ПАЛАНГ ВА ҚИСҚИЧБАҚА

Чиганоқли уйчада
Яшайди паланг¹.
Танишларга бош силкиб
Сўрашар қаранг.
Балиқчага бош эгиб,
Кулиб сўрашар.
Чавоқчага шох эгиб,
Қуюқ сўрашар.
Мана, яқинлашмоқда
Шум қисқичбақа.

У – палангнинг душмани,
Дейди: – Чиқ баққа!
Келган эдим атайлаб
Сени кўргани.
Уйча қарс-қурс ётилар,
Йўл йўқ киргани.
Паланг қисқичбақага,
– Сарсон бўлма, – дер.
– Сенга жой йўқ уйимдан,
Бор, тошингни тер!

МОЙЧЕЧАК

Хўп олибди ясаниб,
Бошида тилла жига.
Қулогига шабнамдан
Тақиб олган исирга.

Дала-қирни қоплабди.
Беҳисоб қуёшчалар,
Силкинишиб шодланар
Боладай бебошчалар.

Шэл СИЛВЕРСТАЙН (АҚШ)

(1930–1999)

АГАР БЎЛСАМ...

Агар бўлсам жимитдай,
Шабнамга чўмилардим.
Хонқизини минволиб,
Тўрт томонга елардим.
Эшик тирқиши менга
Бўлар эди катта йўл.
Паиша баҳайбат бургут,
Ликопча бепоён кўл.
Агар жимитдай бўлсам,
Онамни қучолмасдим.
Қучукваччадан қўрқиб,

Қутулиб қочолмасдим.
Конфет тутқазса холам,
Йил бўйи ялар эдим.
Қозонини ярим кун
Очолмай қолар эдим.
Асли ўзим жимитман,
Нўхатполвон йигитман.
“Салом” сўзин битишига
Бир ҳафта камлик қилди.
Ушбу шеърни ёзишига
Ўн тўрт йил керак бўлди!

¹ Паланг – қоплон; йўлбарс.

JAHON BOLALAR ADABIYOTI

Виталий БИАНИ

(1894–1959)

ҲИКОЯЛАР

*Рус тилидан
Ғози РАҲМОН
таржимаси*

Рус болалар ёзувчиси. “Ўрмондаги уйлар”, “Эртақлар”, “Ўрмон газетаси”, “Изларингни излаб”, “Ов ҳақида ҳикоялар” каби кўплаб китоблар муаллифи.

СУРАТДАГИ ПАТ

Бир рассом танишлари билан овга борди. У милтиқдан яхши отарди. Лекин кўпдан бери ўрмонда бўлмаган. Кўзини қамаштирувчи, яшилликка бурканиб ётган дарахтлар орасида, қўзга ялт этиб ташланиб, тезда йўқоладиган қизғиш-сарик қанотли лойхўрақларни яқиндан кўрмаган.

Тўсатдан унинг оёғи остидан бир қуш париллаб ҳавога кўтарилди. Лойхўрақ ердан қандай тез кўтарилган бўлса, рассом отган ўқ уни шундай шиддат билан ерга қулатди.

Биринчи ов завқидан ҳовлиқиб кетган рассом, қушни ердан олди-да, камалакдек товланаётган рангли патларига маҳлиё бўлиб қолди. Унинг кўнглида шу заҳоти мўйқалам билан ана шу қушни асл ҳолатидек қилиб чизиш истаги уйғонди. Ўрмон тасвири бинойидай чиқди. Лекин лойхўрақ негадир аслига ўхшамади. Рассомнинг нияти лойхўрақ қанотларидаги жуда нозик чизиқларни ўзига ўхшатиб тасвирлаш эди. Узоқ уриниш зое кетди. Тўрт-бешта сара мўйқаламидан айрилди. Қаерда адашяптийкан? Лойхўрақ танасини қўлга олиб, синчиклаб қузата бошлади. Мана у, рассомнинг ўтқир нигоҳи қуш қанотининг қайрилган еридаги жуда ингичка, аммо симдай мустаҳкам патга тушди. У ана шу патни астагина юлиб олди-да, бўёққа ботириб чиза бошлади. Рассомга ўшандай мўйқалам етмаётган эди. Топилди. У расмдаги лойхўрақ қанотларини шундай бежирим, шундай табиий қилиб чиздики, бу расмни кўрганлар хайратдан ёқа ушлайдиган бўлишди.

* Манба: Бианки В. Рассказы и сказки. –Москва: Веселка, 1985.

СОЗАНДА АЙИҚ

Кекса овчи ховлиси олдидаги супачада ўтириб, скрипкада ўзича куй машқ қиларди. Яхши чалолмасада, хафа бўладиган жойи йўқ. Сабаби, ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига.

Таниш ўрмончи кўчадан ўтаётиб, унга гап қотди:

– Эй, оғайни, кўй ўша ғийт-ғийтингни, яхшиси милтигингни ол. Сенинг кўлларингга милтиқ ярашади. Асл ҳунаринг билан шуғуллансангчи? Ҳозир ўрмонда айикни кўрдим.

Овчи скрипкани қўйиб, ошнасидан айикни қаерда кўрганини сўраб олди-да, ўрмонга жўнади.

Айик кўринган жойимда тураман деб ваъда бермаган, шекилли, ўрмончи айтган жойдан унинг изини ҳам топиб бўлмади. Овчининг тинкаси куриб, бироз нафасини ростламокчи бўлиб, тўнкага ўтирди. Ўрмон сув куйгандай жимжит эди. Тиқ этган товуш эшитилмасди. Ҳатто жинқарча кушларнинг ҳам овози ўчганди. Бирдан овчининг кулоғига тор чертилгандай “дзинн” деган товуш эшитилди. Сал ўтмай яна ўша товуш келди: “Дзинн!..” Овчи ҳайрон. Ўрмон ичида яшириниб олиб, куй машқ қилаётган ким бўлди экан? “Дзинн”... Яна ўша товуш.

Овчи товуш келаётган томонга қараб юрди. Мусиқа шу яқин-атрофдан эшитиляпти-ёв. Ҳа, худди шундай...

Чол арча шохларини оҳиста қайириб, ортига қаради. Яшин уриб йиқилган каттакон дарахт танаси ёрилиб, пайраха бўлиб осилиб турибди. Айикполвон пайрахани тортиб, қўйиб юборар, ундан чиқаётган “дзинн” деган ёқимли товушни бошини ҳам қилиб эшитиб кўрмоқда эди. “Дзинн”... Бу айикқа ёқяпти. Овчиям эшитиб кўрди. Яхши. Пайраха уни бироз тингач, айик уни тортиб, қўйиб юборарди: “Дзинн”... Ҳар ҳолда ёмон эмас. Айикқа ёқиб тушяпти.

Кечқурун ўрмончи яна ўша таниш ховли ёнидан ўтаётиб, овчининг ҳамон скрипка билан овора эканини кўрди. Бармоғи билан торларни бирин-кетин тортиб, қўйиб юборарди: “Дзинн!..”

Ўрмончи сўради:

– Ҳей, нима бўлди? Айикни отмадингми?

– Йўқ.

– Ие, нега?

– Қўлим бормади. У бечораям менга ўхшаб ҳаваскор экан.

Айикполвоннинг қандай қилиб дарахт танасидаги пайрахани тортиб чалиб турганини овчи кула-кула гапириб берди.

ПАШША АЙИҚНИ ЎЛИМДАН ҚУТҚАРДИ

Сулининг бошоғи тўлишиб, донига маза кирди-ю, ҳар тунда экинзорга айиқ оралайдиган бўлди. Айиқполвон сулини еб кетаётгани етмагандай, босиб-янчиб, пайҳон қилиб ташламокда эди. Сули – хўжалик мулки, уни кўриқлаш керак. Деҳқонлар овчига ялинишди:

– Сисой Сисоич, сиз кекса бўлсангизда, тажрибали мергансиз. Бизга ёрдамнингиз керак.

Овчи индамай рози бўлди.

У сули экилган майдон четидаги дарахт шохлари орасига ходача терди-да, устига хас-хашак ташлаб, кузатишга қулай супача – пистирма ясади. Кун бўйи эринмай милтиғини тозалади, роса ярқиратиб артди. Кун бо-тиши билан ҳамма ишини йиғиштирди-да, дарахт шохидаги пистирмага жойлашиб олди. Хавф-хатардан нарида, дарахт шохида ўтириб кузатганга нима етсин?

Оқшом тўрини ёйди. Ўрмоннинг тунги сирли саси: шитир-шитир, шатур-шутур, шивир-шивир бошланди. Сулизорда эса бошоклар силкиниб, қисир-қисир товуш эшитилди. Айиқполвон келди, шекилли, ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлгани учун ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Ниҳоят имиллаб ой чикди. Сулизор кумуш кўлдай оқариб, чайқала бошлади. Хув ана айиқ. Сисой Сисоич милтиғини аста унга тўғрилади. Кўзларини қисганча нишонга олди. Шу пайт каттакон қора пашша тўғри учиб келди-да, милтиққа қўнди. У аслида митти бўлсаям, бурунга тегай-тегай деб, шинакда ўтиргани учун филдай катта кўринарди. Пашша ўчакишгандай жойидан жилмай қўйди. Бу қанақаси, олдиндаги нишонни кўриб бўлмаса? Қўл кўтарса, айиқ сезиб қолиши мумкин. Сисой Сисоич пуфлади.

– Пуфф! Кишш!.. – Пашшанинг парвойи фалак.

– Пуфф! – Пашша яна жим.

– Пу-ффф!.. – Мерган қаттиқ пуфлади. Пашша бир кўзгалди-ю, овчи мўлжалга олишга улгурмай учиб келиб, аввалги жойига яна ўтириб олди.

Жонга тегди-ку бу! Сисой Сисоич янаям қаттиқроқ пуфлади:

– Пу-фффф!..

Пашша учди-ю, жўрттага қилгандай яна қайтиб милтиққа қўнди. Кўзга чикқан сўгалдай дардисар бўлди-да бу. Қўл узатиб ҳайдамаса бўлмайди, шекилли? Сисой Сисоич аста чўзилиб мушти билан куролдаги пашшани бир туширганини билди, “қарс-курс”, “чарс-чурс” деган товушларга ўралашиб пастга қулади. Овчи пашшани ураман деб эгилганда тагидаги хода қимирлаб, синиб кетди, милтиқ ҳам гумбурлаб отилди. Ўзи эса тўппа-тўғри айиқнинг ёнгинасига келиб тушди. Ҳеч нарсадан беҳабар, сулининг мазали бошоғини сўриб турган бечора айиқ кутилмаган ҳужумдан кўркиб кетди. Ёнгинасига ким келиб тушганини билмаса-да, шоша-пиша жўнаб қолди. Сисой Сисоич ҳам унчалик озор кўрмаган, шекилли, тез кунда соғайиб кетди.

Ҳар қишда олти ой ухлаб очикса-да, айиқполвон сулизорга қайтиб қадам босмайдиган бўлди.

Бир чимдим жони бўлса-да, айиқполвонни ўлимдан қутқарган пашша эканини овчидан бошқа ҳеч ким билмади...

БОЙҚУШ

Қария нонуштага ўтирди. У ҳар доим чойга сут қўшиб, сутчой қилиб ичарди. Яқиндаги ўрмондан Бойқуш учиб келиб, иззат-икром билан унга гап котди:

– Салом, яхшимисан, дўстим?

Унинг “дўстим” дегани чолга ёқмай, ғудранди:

– Сен, калласи хум қуш, шўрпешона шум қуш, ёрти кулок, тумшуғинг қармоқ, ёруғдан ўлгудай қочасан, тунда ху-хулаб қўрқув сочасан, мен сенга қанақасига ошна, дўст бўлай?

Чолнинг гапи Бойқушга малол келди.

– Майли, қария, кўрамиз, бугундан бошлаб яйловингда учмайман, тунда югуриб-елиб сичқон тутмайман. Уларни керак бўлса ўзинг тутавер.

– Ол-а, кўркитадиган одамнинг топибсан. Жўна, жўна, ўрнимдан кўзгалмай, иззатинг борида қорангни ўчир!

Бойқуш индамай учиб кетди. Эман дарахти ковагига етди, куни билан тумшайиб, ҳеч қаёққа чиқмай ётди.

Оқшом чўкди. Чолнинг бедазоридидаги сичқонлар уяларидан чиқиб, бир-бирининг ортидан қувиб, чийиллаб қолишди.

– Биродарлар, атрофга қаранглар-чи, ўша калласи хум қуш, шўрпешона шум қуш, ёрти кулок, тумшуғи қармоқ кўринмайдими?

– Йўқ, оғайнилар, ушалибди армонимиз, гумдон бўпти душманимиз. Бугун бизники яйлов, халақит бермас биров.

Улар югургилаб ўтлоққа ёпишди, гўёки кўпқари чопишди. Бойқуш ўтирган жойидан кўзгалмай қарияга шундай деди:

– Ҳо-хо-хо, қария! Шўрингга шўрва тўкилди. Бедапояннга қара, нима бўляпти? Баднафс сичқонларнинг қилмишини кўр...

– Вой, ваҳимачи-ей, сичқонлар бўримиди, келиб бузоғимни ёриб кетса, уларнинг қўлидан нимаям келарди?

Бу пайтда сичқонлар ёввойи арилар уясини қидириб топганди. Улар бутун ўтлоқда қашқирдай изғиб, бирови экинлар томирини қийратиб, бирови гўнғиллаган ари зотига қирғин келтирмоқда эди.

Бойқуш яна турган жойидан қичқирди:

– Ҳо-хо-хо, қария! Қарагин, ўтлоғингда биттаям ари қолмади, нариги далага учиб кетаяпти.

– Садқаисар, кетса кетаверсин. Улардан менга на фойда-ю, на зарар. Асал ё мум беришса, бошқа гап эди. Қовжираган япаски уясидан бошқа ҳеч вақоси йўқ...

Бедазорда йўнғичқа етилиб, ерга бош эгади. Узоқ-узоқда арилар гўнғиллайди, аммо бедапояга яқин йўламайди. Тўлишган беда гулларини чанглатмайди.

Бойқуш яна тилга киради:

– Ҳо-хо-хо, қария! Қарагин-а, бинафшаранг беда гулларини энди ўзинг чанглатасан, шекилли? Вой бечора гуллар!

– Ғам ема, – қўл силтайди чол, – ҳозир шамол елиб, уларни чанглатиб кетади.

Ўтлоқда дайди шамол эсади, беда гулларини ерга тўқади. Гулларнинг

армони ичида қолади. Кун сайин бедазор сийрак тортиб боради. Чол эса лаб тишлаб, ўйга толади.

Яна Бойкушнинг овози:

– Ҳо-ҳо-ҳо, қария! Говмишинг нимани сўраб бўкираяпти? Сўлқилдок беда, ширали йўнғичқа, қани у? Эшитиб қўй: йўнғичқасиз хашак – ёғсиз мастава.

Чол ҳайрону лол. Бу ёғи қандоқ бўлди? Авваллари ўтлоқ тўла беда, ишлар жойида, сигир семиз, сути мўл эди, энди-чи, ўзи ориқ, сути суюк.

Бойкуш эса шод-хандон мазах қилаверди:

– Ҳо-ҳо-ҳо, қария! Айтмабмидим, ҳали келиб менга ялинасан деб, мана оқибати, каллангни ишлат!

Чол Бойкушга ялингани ор қилди. Аҳвол эса кундан-кунга оғирлашарди. Қанийди аразлаган Бойкуш жойидан чиқса! Сичқонларни инига қувиб, тикса! Йўк, аксинча, сичқонлар югуриб ўтлоққа ёпишади, арилар инини топади, гўё кўпқари чопади. Аламзада арилар чолнинг бедапоясига яқин келмай, узоқ-узоқларга қочади. Чол-чи, безовта, сарсон. Яккам-дуккам йўнғичқа, бориям калта, ингичка. Сигир ориқ, сути кам, гарчи зотдор бўлса ҳам. Сутчой қайда, чол гаранг, ёмон бўлди, эх, аттанг!..

Ноилож чол Бойкушга бўйин эгиб борди:

– Сен, Бойкушим – мойкушим, озод қил мени ғамдан, мўл бўлсин суту қаймоқ, икков бўлайлик ўртоқ.

Бойкуш – мойкуш, қулоқли бошини ковагидан чиқариб, бир зум ўйга толди. Чол тағин ёлворишга тушди:

– Жон Бойўғли, Бойўғли, эски гинангни унут, майли, мени дўст деб тут. Ахир, сен ҳам ўйлагин, аҳволимга бўйлагин. Эрта-ю кеч сутсиз чой, чолнинг аҳволига вой!

Бойкуш чолни кечирди. Эман ковагидан чиқиб, тўғри ўтлоққа учди. Аввал сичқонларни қўрқитиб, кейин тутишга киришди. Буни кўрган арилар ингичка беллари буралиб, сибизғасини чалиб, ғунг-ғунг қўшиғини айтиб, чолнинг бедапоясига қайтиб келди. Гулдан шира олиб, гулга қўнди. Ўтлар кўпайди, ишлар юришди. Бедалар сўлқиллаб ўсди, далани ўт-ўлан тўсди. Сигир келиб тўйиб-тўйиб ўтлади, елини тўлди, чолнинг эса суту қаймоғи яна мўл бўлди.

“Бир пиёла чойга!” деб чақирди чол Бойкушни, иккови бўлар, албат, борди-келди қўшни.

Сомерсет МОЭМ

(1874–1965)

Атоқли инглиз ёзувчиси, драматург, адабий танқидчи. “Крэддок хоним” (1902), “Ой ва сариқ чақа” (1919), “Театр” (1937), “Сарҳисоб” (1938) романлари, “Мактуб” (1927), “Шеппи” (1933) пьесалари, шунингдек, кўплаб адабий-публицистик руҳдаги асарлари билан танилган.

САРҲИСОБ

Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси

I

Бу китоб – таржимаи хол ҳам, ёднома ҳам эмас. Ҳаётда нимаики бошимдан ўтган эса, ёзган асарларимда фойдаланганман. Бир пайтлар аллақайбир кечинмаларим туртки бериб, улардан бадиий асар яратиш учун воқеалар, иштирокчилар ўйлаб топардим, кўпинча ўзимга яқин ёки жилла курса таниш бўлган одамларни образ қилиб олар ва шулар асосида ўша асарим қахрамонини яратардим. Ҳаётда рўй берган ҳодисалар билан ўзим тўқиган воқеалар шунчалар аралашиб кетганки, ортимга ўгирилиб қарар эканман, ўтмиш ҳаётимда улардан қайси бири бўлиб ўтгану қай бирини тўқиганман – айтиб беришим қийин. Уларни эслаб, ажратган тақдиримда ҳам, илгари ҳар қанча самарали фойдаланган бўлсам-да, такрор қаламга олишнинг ҳеч қизиғи йўқ. Бунинг устига улар сийқа таассурот уйғотиши мумкин. Ҳаётим бир хилда кечмаган, вақти-вақти билан қизиқ ҳолатлар ҳам бўлиб турарди, аммо саргузаштларга у қадар кўп эмас. Хотирам чаток. Латифаларни эшитаётганда дурустгина эслаб қолгандек бўламану битта-яримтасига айтиб беришга чоғлансам, асти эслай олмайман. Ҳаттоки ўз ҳазил-ҳузулларим ёдимда турмайди, шу сабабли уларни такроран айтиб беролмайман. Тушунаман, бу камчилигим мен билан ошначилик қилганларга ҳам малол келади.

Ҳеч қачон хотира дафтари тутганим йўқ. Энди, илк бор драматург сифатида муваффақият қозонгач, шундай қилмаганимга кўп афсусланияпман: ўша йиллар кўпдан-кўп қобилиятли, дунё билгич кишилар билан танишгандим, ўшандай дафтар тутганимда эди, хотираларим қизиқарли

* Журнал варианты. Манба: Моэм С. Избранные произведения в 2-х томах. Том I. –М.: Радуга, 1985.

ёднома бўлиб қоларди. Ўша пайтлар зодагонлар ва заминдорлар, айниқса, Жанубий Африка Республикасида шарманда-ю шармисор қилган лаёқатсизликлари сабаб халқ назаридан қолганига қарамай, буни ҳали сезишмас ва ўзларига бино кўйиб юришарди.

Ўзим таниган айрим сиёсий арбобларнинг оилалари даврасида шундай суҳбатлар бўлардики, гўё ҳамон Британия империясини бошқариш улар қўлида қолгандек осмондан келишарди. Эсимда, умумий сайловлардан кейин ҳам уларнинг “Ички ишлар вазирлигини Томга берсак”, “Дик Ирландияни бошқаришга рози бўлармикан”, деган мулоҳазаларини эшитганимда, тўғриси, қулоқларимга ишонмагандим. Ҳозир Хэмфри Уорд хонимнинг романларини ўқийдиганлар анқонинг уруғи бўлса керак, бироқ бу асарлар ҳар қанча зерикарли бўлмасин, ўша давр ҳукмрон синф вакиллари ҳаёти ҳақида дурустгина тасаввур бера олади. Бу ҳаёт деярли барча ижодкорларни, айниқса, романнависларни ўзига оҳанрабодек тортар, умри давомида ақалли бир марта бўлсин лорд билан суҳбатлашиш у ёқда турсин, у билан умуман учрашиш насиб этмаган ёзувчилар ҳам киборлар жамиятининг вакиллари ҳақида ёзишни ўзларининг муқаддас бурчи дея биларди. Ўшандаги театр афишаларини кўрган киши фахрий номдаги персонажларнинг кўплигидан лол қоларди. Театр директорларининг фикрича, бунақа қахрамонлар томошабинлар эътиборини тортарди, актёрлар шу ролларини ижро этишга талпинарди.

Бироқ имтиёзли синф намояндаларининг сиёсий рутбаси нест-нобуд бўлгани сари томошабинларнинг уларга бўлган қизиқиш-майллари ҳам сусайиб борарди. Томошабин ўзи мансуб табақа вакиллари қийнаётган давр муаммоларини ҳал қила олишга қобил бадавлат савдогарлар, сармоядор зиёлилар образини сахнада кўришга кўника бошладилар, зеро, агар мавзу талаб қилмаса, бадий асарга номдор зодагонлар образи киритилмасин, деган қоида секин-секин ёзилмаган қонун кучига кира бошлади. Ўша пайтда қуйи табақа вакиллари ҳаётини тасвирлаш билан томошабинни ҳали қизиқтириб бўлмасди. Улар ҳаёти акс этган роман ва пьесаларни менсимай, калондимоғлик билан кутиб олишарди. Энди кўрайлик-чи, бу синф сиёсий кучга айлангач, узоқ замонлардан буён оқсуяк зодагонлару сармоядор аъёнлар ҳаётига ҳавас билан қараб келган омма, дунёга келган бу синф вакиллари турмуши акс этган асарларга қизиқиш билан қарармикан?!

Ўша вақтлар насл-насабининг шарофати, машҳурлиги ёки жамиятдаги мавқеи туфайли ўзларини тарихий шахс ролини бажариш қисматига ноил, дея ҳисоблашлари мумкин бўлган биргалай кишилар билан танишишга муяссар бўлдим. Улар мен кутганчалик беназир фазилатлар соҳиби эмас экан. Инглизлар – сиёсий жараёнларга қизиқувчан миллат, мени жамики нарсалардан кўра сиёсатни афзал билувчи хонадонларига тез-тез таклиф этиб туришарди. Ўша ерда учратганим таниқли давлат арбобларидан ҳавас қиларли фазилатларни – заковат, жўмардлик сифатларини излаб тополмадим. Шундан келиб чиққан ҳолда, ўзимча, мамлакатни бошқариш

учун одам жудаям закий бўлиши шарт эмас экан, дея хулоса чиқардим, эҳтимол, бу фикрим ноўриндир, ким билади яна. Кейинчалик юксак мансабларга эришган турли сиёсий арбоблар билан таниш-билишчилик қилдим, уларга ҳам мен кутган ақл-заковатдан юқтирмаганлигини кўриб, ёкамни ушлаб қолгандим. Улар оддийгина ҳаётий масалаларни ҳал қилолмас, умуман, уларни яхши тушунолмасдилар, камдан-кам ҳоллардагина ўткир ақл ёки бой тасаввурларидан бохабар бўлиб қолардим, холос. Бир замонлар мен, улар нотиклик иқтидори, гапга чечанликлари сабаб жамиятда шу мавқени эгаллаганлар, шу салоҳиятларидан миннатдор бўлишлари керак, дея ўйлардим, ахир, демократик жамиятда инсон, омади гапни айтганда, агарда оммани маҳлиё қилолмаса, ҳокимиятни эгаллолмайди, сўзамоллик қобилияти эса, маълумки, одамнинг тафаккур қудратига доимам мувофиқ бўлавермайди. Лекин масала бунга боғлиқ эмас, шекилли, негаки мен ўртача ақл эгаси деб ҳисоблаган айрим арбоблар давлат ишларини муваффақиятли бажаришарди. Бундан мамлакатни идора қилиш учун одамнинг умумий қобилиятига заррача алоқаси бўлмаган ўзига хос хусусиятга эга истеъдоди бўлиши керак, деган фикр туғилади. Мен жуда катта бойлик орттириш баробарида гуллаб-яшнаётган йирик корхоналарни бошқараётган тадбиркор, ишбилармон кишилар билан яқин эдим, ана ўшалар ҳам ўзларининг касби-корларига тааллуқли бўлмаган ишларни бажариш зарурати туғилиб қолса, қўлларидан ҳемири келмайдиган, ношуд, укувсиз кишиларга айланишарди-кўярди.

Ўшанда уларнинг гурунгларига кулоқ солиб, ҳафсалам пир бўлар, оғизларидан чиқаётган бетайин гап-сўзларга ханг-манг бўлиб ўтирардим. Уларнинг суҳбати, камдан-кам ҳолларни айтмаса, ақлга озуқа беролмасди. Бундай йиғилишлар гарчи кўнгилдагидек бўлмаса ҳам, доимо жуда енгил ўтар, юзаки кечарди. Жиддий мавзуларга ўтишмас – уларни улфатчиликда муҳокама қилиш одобдан эмас, дея ҳисоблашарди. Ҳолбуки, ўз соҳаларига оид масалаларни кўзга шогидида эҳтиёткорлик билан одоб доирасидан чиқмасликка уринишар, шу боис ўзларини ҳаддан зиёд қизиқтирган нарсалар ҳақида оғиз очишмасди. Айтишим мумкинки, суҳбат одоб доирасидан чиқмаган ҳолда беихтиёр фисқ-фужур, ғийбатга айланар, бироқ шунда ҳам бир марта бўлсин эсда қоларли ва кейинчалик такрорлашга арзийдиган, кифтини келтириб айтилган ўткир иборалар эшитишга тўғри келарди. Баъзида, санъатнинг ягона вазифаси – одамларни жиддий кийфада бемаъни гапларни вайсаб ўтиришга ўргатишмикан, дея ўйлаб қоласан киши. Мен учратган энг дилкаш, гапларини бир кун эшитмасанг соғиниб қоладиган суҳбатдош, эҳтимол, Эдмунд Тосседир. У гарчи жиддий мутолаа қилмаган бўлса ҳам, кўп ўқиган, гап-сўзларидан бамаъни, зийрак ва фикрчан одамлиги сезилиб турарди. Нимасини айтасиз, ақли расо киши эди. Хотирасига қойил қолардингиз, ҳазилкаш, гапга чечан, қув. Суинберни яқиндан танир ва у ҳақда завқ билан ҳикоя қилар, ҳеч қачон кўришиши мумкин бўлмаган Шелли ҳақида ҳам худди у билан кадрдон дўст бўлгандек зўр ҳаяжон-ла айтиб беришни хуш кўрарди. У узоқ йиллар турли-туман атоқли одамлар билан ошна-оғайничилик қилган. Менимча, у жуда мағрур одам бўлган, шунинг учун уларнинг ожизликлари, ғалати, куракда турмайдиган инжиқликларини кузатишдан ҳузурланган. Ишончим комилки, бу мушарраф кишилар унинг ҳикояларида ҳаётдагидан кўра мароқлироқ тасвирланган.

Одамларнинг машхур кишилар билан танишишга бунчалар интилишлари мени доимо ҳайратга солади.

Машхур одамлар билан танишчилик қилишингиз ошно-оғайниларингиз олдида сизга обрў келтиради. Сизнинг ўзингиз ҳам чакана одам эмаслигингизни тасдиқлайди, холос. Номи чиққан кишилар хом сут эмган бандалар билан муомала қилишнинг ўзига хос усулларини шакллантирадilar. Улар банибашарга, кўпинча, ишонарли никобларини тақдим этишади, бироқ ҳақиқий қиёфаларини зўр ҳафсала билан яширадilar. Улар ўзларини қандай кўришни истаётганларига қараб, худди шундай қиёфада намойиш этишга ҳаракат қилишади, яъни шундай ролга киришади ва аста-секин бу ролни қулинг ўргилсин қилиб ижро этишни ўрганиб олишади, лекин актёр ўзини ўзи ўйнапти, деб тасаввур этиш айна ҳамоқат бўлурди.

Ҳаётимда бир қанча одамлар билан, ҳаддан ташқари десам янглишмайман, яқин бўлганман, бироқ одамлар билан феъл-атворларидан келиб чиқиб эмас, балки касбим сабаб, ижодимга фойдаси тегиб қолар деган мақсадда яқинлашишга ҳаракат қиламан. Ҳар битта инсонга ёзувчи нигоҳи билан, менга асқатиб қолиши мумкин бўлган “хомашё” сифатида қарайман. Шунинг учун номаълум кишилар машхур одамлардан кўра кўпроқ эътиборимни жалб этади. Улар камдан-кам ҳолларда ўзлигини бой беришади.

Ўзларини ҳимоя қилиш ёки дунёни лол қолдириш учун ўзларини аллақим қилиб кўрсатишлари шарт эмас. Тор, чекланган фаолиятлари давомида ҳам уларнинг ўзларига хос хусусиятлари осонгина тараққий этиши мумкин, ҳамманинг диққат марказида бўлмаганликлари боис, ниманидир яратишлари кераклиги хаёлларига ҳам келмайди. Улар жинни-санғи қилиқларини ошқора намойиш этаверадиларки, ўзларида бирон каромат борлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Қолаверса, алалоқибат, биз, қалам аҳли ана шундай оддий одамлар, уларнинг ҳаёти, ўй-хаёллари, интилишлари билан яшаймиз-ку! Қироллар, мустабидлар, йирик санъат магнатлари, бизнингча, нима каромат кўрсата оларди ижод аҳлига?! Қанчадан-қанча ёзувчилар неча-неча замонлар уларнинг ҳаётини қаламга олиш васвасасига йўлиққан эдилар, бироқ бундай уринишларнинг муваффақиятсиз якуни шуни кўрсатадики, бундай шахслар ҳеч кимга ўхшамасди, бинобарин, улар адабий асар қаҳрамони бўлолмасди. Уларни тирик, жонли одамлар сифатида акс эттиришнинг иложи йўқ. Бундай қарасанг, оддий одамлар ҳаёти ёзувчи учун битмас-туганмас манба: бойроқ, серқатлам ва мазмунлироқ. Уларнинг кутилмаган, бетакрор, чексиз-чегарасиз, ҳеч қандай қолипга тушмаган ранг-баранг воқеа-ҳодисаларга тўла ҳаёти бебаҳо дафинадек гап. Калонпошшоларнинг турмуши ниҳоят даражада рангсиз, ҳар хил ногаҳоний ҳодисалардан йироқ ва шу вайдан – зерикарли. Кичкина одам зиддиятлар, қарама-қаршиликлар тугунидек гап. У тегирмондан бутун чиқади. У ҳар хил воқеалардан тегишлича хулосалар чиқариб олишга шошилмайди, кўнгилчан, телба-тескари одатлар манбаи, энг муҳими, яшовчан. Сиз учун асраб қўйган сюрпризларининг адоғи йўқ. Шахсан ўзим одам оёғи етмаган олис оролда Англия Бош вазиридан кўра оддий байтар билан бир ой қолишга бажонидил рози бўлардим.

IV

Мазкур китобда илгари ҳам эслаб ўтишимга тўғри келган кўпгина мулоҳазаларим, кечинмалар учраши мумкин. Шунинг учун уни “Сарҳисоб” деб номладим. Судья кўриб чиқаётган ишга яқун ясаркан, у маслаҳатчилар ўрганиб чиққан воқеалар хусусида тўхталиб ўтади ҳамда қороловчи билан оқловчиларнинг нутқини изоҳлаб беради. Янги далиллар келтирмайди. Шунга ўхшаб, мен ҳам бутун ҳаётимни китобларим қатига жо қилган эканман, айтмоқчи бўлаётган гапларимнинг кўпи, табиийки, улардан жой олади. Ҳозир мен қарашларим ва мулоҳазаларимга имкон қадар озми-кўпми тартиб беришим мумкин, холос. Эҳтимол, қайсидир қисмларида, илгари наср ва драматургиянинг ёзилмаган қоидалари тақозо этган чеклашлар важдан фақатгина ишора қилиб ўтилган жойларда, у ёки бу фикрни янаям батафсилроқ, кенгроқ таҳлил қилиб беришимга тўғри келар.

Ушбу китоб табиатига кўра худбиниона ёзилган бўлиши мумкин. Унда ўзим учун муҳим бўлган нарсалар хусусида, яна тагин менинг ўзим ҳақимда сўз боради, негаки мен буларни қандай қабул қилган ва уларнинг табиатини қандай тушунган бўлсам, шунга қараб талқин этаман. Аммо бу менинг таржимаи ҳолим ёки ҳаётимнинг инъикоси дегани эмас. Кўнглимни дастурхон қилиш ниятим йўқ, қолаверса, китобхон билан ҳам диллашмоқчи эмасман. Шундай нарсалар борки, уларни сир сақлашни лозим кўраман. Ҳеч қайси одам, минг қилса ҳам, ўзи, кўнгли, хаёллари, орзулари, хоҳиш-истаклари ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиб беролмайди. Руссо ўзининг “Тазарру”сида дунёдаги жамики кўнгли нозик кишиларнинг иззат-нафсини таҳқирлаган воқеалар ҳақида ёзади. Одам боласи тилга олишга уяладиган бундай ходисаларни шунчалик ҳам ошқора баён қиладики, ҳаётда рўй бериши даргумон, ҳаттоки айтиб бўлмайдиган бу воқеаларга китобда такрор-такрор урғу берилганига одам ажабланади. Булар ҳаётда юз берадиган минглаб воқеалар орасида унутилиб кетадиган, эслаб ўтиришга арзимайдиган лавҳалар эди. Ҳаётда шундай кишилар бўладики, ўзларининг яхши амалларига ортиқча аҳамият бермайдилар, бироқ ножўя хатти-ҳаракат қилиб қўйсалар, қийналиб юрадилар. Айнан шу тоифа одамлар ўзлари ҳақида кўпроқ ёзадилар. Улар мақтовга сазовор фазилатлари ҳақида оғиз очмайдилар, шу сабабли улар бизга ожиз, бетайин ҳамда одобсиз бўлиб туюлса ажаб эмас.

V

Миямга маҳкам ўрнашиб олган, тинчимни бузаётган баъзи бир фикрлардан халос бўлиш учун ушбу китобни ёзаяпман. Ниятим бировга ақл ўргатиш ёки битта-яримтани тарбиялаш эмас. Мураббийлик қилишга укувим йўқ, шу вазданми бирон нимага ўргансаму бошқаларга ўргатсам, улар билан билимимни бўлишсам, деган хаёлга бормайман. Ўзгалар фикримга қўшиладими-йўқми – бунга ортиқча қизиқмайман ҳам. Табиийки, мен ўзимни ҳақ деб биламан – акс ҳолда бундай фикрга келмаган бўлардим – улар ноҳақ, лекин уларнинг ноҳақлиги менга заррача таъсир қилмайди. Шахсий фикр-мулоҳазаларим кўпчиликнинг фикру мулоҳазасига зид эканини сезган тақдиримда ҳам ташвишланмайман. Мен маълум даражада ғайриихтиёрий ҳис-туйғуларимга – кўнглимга ишонаман.

Мен бамисли улуғвор, мўътабар зотдек ёзишим даркор, ростданам мен ўзим учун шундай мўътабар одамман. Ўзимга қолса, мен оламдаги энг ҳурматли ва эътиборга сазовор инсонман. Абадий Рух таълимоти ҳақида айтмай қўяқолай, оддийгина соғлом ақл билан баҳолаганда менинг бир заррачалик аҳамиятим йўқлигини унутмаган ҳолда айтишим мумкинки, ўзимнинг назаримда, мен дунёдаги энг шариф инсонман. Холбуки, мен бўлмасам ҳам дунё қандай бўлса шундайлигича қолаверади, бор-йўқлигим ҳеч нарсани ўзгартиролмайди. Бундай ёзаётганимдан айрим асарларимни жуда ёмон деб ҳисоблашларини таклиф этаётганга ўхшайман гўё; аслида эса улар мен учун жуда қадрли, шунинг учун ҳам мулоҳазаларим орасида ўқтин-ўқтин эслатиб туришимга тўғри келади. Назаримда, вафотидан сўнг ёзган асарларининг ҳоли нима кечишига мутлақо бепарво қаровчи жиддий ёзувчилар кам топилса керак. Сен мангуликка дахлдор асарлар ёзиб қолдирганинг ҳақида эмас (адабий асарнинг боқийлиги нари борса бир неча асрлар билан ўлчанади, шунда ҳам бу, одатда, фақат мактаб программасидаги боқийликдир), балки бир қанча авлодлар ёзганларининг севиб ўқиши ва сен ўз мамлакатининг адабиёти тарихида лоақал камтарона из қолдирганинг ҳақида ўйлашнинг ўзи одамга ҳузур бағишлайди. Менга келсак, мен бундай имкониятга ҳам ишончсизлик билан қарайман. Ўз вақтида адабиёт оламида катта шов-шувга сабаб бўлган айрим ёзувчилар бутунлай унутилиб кетгани ҳали эсимда. Ёшлигимда Жорж Мередит билан Томас Харди китоблари узоқ даврларга қадар ўқилади, деб ишонардик. Бироқ бугунги ёшлар улар ҳақида деярли ҳеч нарса билмайди. Вақти-вақти билан бирон-бир мунаққид қизиқарли мавзу ахтариб улар ҳақида мақола ёзар ва шунда бир қанча китобхон кутубхонадан уларнинг у ёки бу романини олиб ўқир, бироқ минг қилганда ҳам улар яратган асарлардан бирортаси “Гулливернинг саёхатлари”, “Тристрам Шонди” ёки “Том Жонс”чалик ўқилмайди, десам хато бўлмайди.

Мазкур китоб ҳеч қандай эътирозга йўл бермайдиган қатъий оҳангда ёзилгандек туюлиши мумкин, бунинг сабаби ҳар гапнинг бирида ўринли-ўринсиз “менимча”, “бу менинг шахсий фикрим” қабилидаги изоҳлар беравериш жонимга тегиб кетганидан бўлса керак. Нимаики деган бўлсам – менинг, фақат ўзимнинг шахсий фикрим, бировники эмас. Қолаверса, ўзгалар фикрини айтиш орқали ҳурмат қозонишга ҳали ўрганмаганман. Китобхон хоҳласа мулоҳазаларимга қўшилар, хоҳламаса қўшилмас, бу унинг ихтиёрида. Башарти китобни охирига доғур ўқиб чиқишга сабри етса, у фақатгина бир нарсага: бу ёруғ оламда ишонч билан қатъиян тасдиқлаш мумкин бўлган нарсаларнинг ўзи анқонинг уруғи, деган фикрни ишонч ила бот-бот тасдиқлаётганимга амин бўлади, холос.

VI

Кун чиқиб, кун ботиши қанчалар табиий бўлса, ёзиш бошиданок мен учун шундай эди. Ҳалигача ўзимнинг ёзувчи эканимга ажабланиб қўяман; бунинг учун енгиб бўлмас майл-рағбатдан бўлак ҳеч қанақа сабаб йўқ, лекин бунақа ҳавас қаердан пайдо бўлди – тушунмайман. Юз йилдан зиёд вақт мобайнида оиламиздаги эркаклар ҳуқуқшунослик билан шуғулланиб келишган. Агар “Биографик луғат”га ишонсам, бувам Ҳуқуқшунослар жамиятининг асосчиларидан бири бўлган. Британия музейи кутубхонаси

каталогда унинг ҳуқуқшунослик асосларига бағишланган қатор илмий ишларни қайд этилган.

Қисқаси, мен мактаб кўрмаганман, яъни адабиёт соҳасида таълим олмаганман, шунга қарамай, мустақил равишда ўқиб, ўрганиб ёзувчи бўлдим. Яқинда ёшлигимда ёзган ҳикояларимни кўриб чиқдим: мақсадим, менда туғма мойиллик бормиди, бўлса қай даража эди, кўлимга қалам олганимда имкониятим қанақа эди – шуларни аниқлаб олиш эди. Ҳикояларнинг менсимаслик оҳангида ёзилгани билиниб турар, бу ёқимсиз туйғуни фақатгина ёшга йўйиш мумкин эди, яна одамни ўқишдан бездирадиган, ихлосини қайтарадиган ёмон феъл-атворли кишига хос жиззакилик сезиларди, аммо мен ҳикояда ўз фикримни ифодалай олгандим.

Менимча, айтилмоқчи бўлаётган фикрнинг аниқ ифодага эғалиги, диалоглар тузишдаги маҳорат аввалбошдан менинг истеъдодимга хос хусусиятлар бўлган. Ўша пайтда яшаган донгдор драматург Генри Артур Жонс биринчи романимни ўқиб чиқиб, аллақайси танишига, йиллар ўтиб, мана кўрасиз, бу йигитча ўз даврининг машҳур драматургига айланади, деган экан. У китобимда самимий ва аниқ ифода намунасини кўрган бўлса керакки, бу саҳнани ҳис қила билишнинг асосий омилларидан бири эканлигидан шундай башорат қилгандир.

Асарларимнинг тили жўн, иборалар ўрнига тушмаган, сийқаси чиққан, луғат бойлигим чекланган. Бироқ ёзмасам турулмасдим, ижод – мен учун сув билан ҳаводек зарурат эди, шунинг учун ёзаётганларим яхшими-ёмонми, бу ҳақда бош қотириб ўтирмасдим. Фақат бир неча йиллардан кейингина бу жуда нозик санъат экани, унга ёлғиз машаққатли меҳнат туфайли эришиш мумкинлигини англаб етдим. Буни хоҳлаган нарсангни сўз орқали ифодалаш осон эмаслигини танамда ҳис қилгачгина кашф этганман.

Икки киши ўртасидаги суҳбатни осонгина ифодалай олардим, бироқ тасвирлашга келганда тажрибасизлигим, тил соҳасидаги укувсизлигим панд берарди. Иккита-учта ибора устида бир неча соатлаб қийналиб ўтирар, шунда ҳам кўнглимдагидек ёзолмасдим. Қандай бўлмасин яхши ёзишни ўрганаман деб ўзимга-ўзим сўз берардим бироқ бунинг урдасидан чиқишнинг ўзи бўлмасди. Кўп хатоларга йўл қўярдим. Юқорида номини тилга олиб ўтганим драматург сингари мураббий ёнимда бўлганда эди, равон, образли ёзиш учун бунчалик қийналмаган бўлардим, шунчалар кўп вақт йўқотмас ҳам эдим.

Ўша кезлар жимжимадор услубда ёзиш урф бўлган йиллар эди. Аксар адиблар асарларини шундай услубда ёзар, китобхонлар ҳам мана шу йўл билан ёзилган китобларни ўқишдан баҳра олишарди. Адабий асарлар нафис,

жимжимадор иборалару бежалган сифатлашлардан иборат бўлиб қолганди. Зиёли ёшлар Уолтер Патерни қўлдан кўймай ўқишарди. Кўнгил эса бу ланж адабиёт дерди, унда жўшқин ҳаёт асари сезилмас, ҳафсала билан сайқал берилган нақшинкор иборалар, нафақат иборалар, саҳифалар, ҳатто боблар ортида гўё мажолсиз, қонсиз, шалвираган одамнинг қиёфаси кўринарди. Навқирон, авжи кучга тўлган ва ҳаётни зўр бир иштиёқ билан севувчи эдим, эркинликка, фаолиятга ташна эдим, кутилмаган хавф-хатар, янгидан-янги туйғулар орзуси билан яшардим, шунинг учун бу жонсиз, дикқинафас, фақатгина шивирлаб гапириш лозим бўлган хонада бўғилардим. Бирок кўнглимга қулоқ солиш ҳаёлимга келмасди. Мана шу санъатнинг чўққиси, дея ишонтирмоқчи бўлишар ва мен одамлар қайнаб тошган, қийқирган ва оғзидан боди кириб-шоди чиқадиган, ўзларини жинниликка соладиган, разолатга ботган, ичкиликка ружу қўйган зоҳирий ҳаётдан юз ўгирган эдим. Мен “Кўнгилдаги ҳаёллар” билан “Дориан Грейнинг портрети”ни бош кўтармай ўқирдим. “Саломея” саҳифаларини чулғаган ёрқин, жилвагар сўзларнинг латофатидан маст бўлиб юрардим¹. Сўз бойлигимнинг қашшоқлигидан даҳшатга тушиб, қалам ва қоғоз кўтарганча Британия музейи кутубхонасига югурар, бебаҳо ноёб жавоҳирларнинг номларини, Византиянинг қадимий мой бўёқлари турларини эсимда сақлаб қолар, кейин эса шу сўзлар қатнашган жимжимадор ёки баландпарвоз иборалар тузишга ҳаракат қилардим. Бахтимга, бу ибораларни қўллашнинг мавриди келмади, улар бугун ҳам эски ёндафтарчамда сақланиб турибди, бўлмағур нарсаларни ёзишга чоғланган киши топилса, марҳамат, инъом қилиб юборишим мумкин. Ўша пайтлар энг мукамал, гўзал намуна сифатида Библиянинг инглиз тилидаги “эркин таржимаси” кўрсатиларди. Айниқса, Сулаймон подшоҳнинг муножотларини кунт билан ўқиб чиққандим, қойил қолдирган, шу билан бирга фойдаланиш мумкин бўлган иборалар ҳамда чиройли сўзларни ўша заҳоти дафтарчамга ёзиб қўйгандим. Жереми Тэйлорнинг “Мўминнинг ўлими” асарини синчиклаб ўргандим. Унинг услубини янаям чуқурроқ ҳис қилиш учун катта-катта парчаларни кўчириб ёзар, кейин эса, худди ўшандай, фақат ёдаки тарзда ҳаёлан такрорлашга уринардим.

Шу меҳнатларимнинг илк самараси ўлароқ “Табаррук аёллар юрти” деб номланувчи Андалусия ҳақидаги жажжигина китобчам босилиб чиқди. Шу кунларда ўша асарнинг баъзи ўринларини қайта ўқишга тўғри келди. Эндиликда Андалусияни ўша пайтдагидан кўра яхшироқ биламан, қолаверса, нима ҳақда ёзган бўлсам, ҳозир ўшани кўпроқ биламан. Бу китобчага Америкада ҳалиям талаб бор экан, шу боис уни балки қайта кўриб чиқиш керакдир, дея ўйладим. Аммо бунинг сира иложи йўқлигига тез орада ишонч ҳосил қилдим. У мен бутунлай унутиб юборган ёзувчининг ижод намунаси эди. Боз устига китобча ҳаддан зиёд зерикарли бўлиб туюлди. Гап матннинг сифати ҳақида борапти, ахир, мен уни қандайдир услуб жиҳатдан машқ сифатида ёзган бўлсам. Бу – маънос ва кўчма маъноларга тўла, зўрма-зўраки ёзилган наср эди. Унга равонлик, кенглик етишмайди. Оҳангдор сифатлашлар деярли ҳар жумлада ишлатилганди. Тили чучмал, ялтироқ. У худди Италияда тайёрланган заррин нақш солиб тўқилган кимхобни эмас, балки Берн-Жонс чизган суврат асосида Моррис тайёрлаган дағал матони эслатарди.

¹ “Кўнгилдаги ҳаёллар”, “Дориан Грейнинг портрети”, “Саломея” – Оскар Уайльд асарлари.

Ўзимни мажбурлабмикин, ё болалигимдан режали бўлганим учунми, хуллас, кейинчалик XVIII асрнинг мумтоз адабий намуналарига мурожаат қилдим. Свифт ижоди мени ўзига ром этди. Мана шу санъаткор менинг учун том маънода намуна бўларлик ёзувчи, деган қарорга келдим-да, бир пайтлар Жереми Тэйлор асарларини қандай ўзлаштирган бўлсам, худди шу тахлит Свифт ижодига шўнғидим.

Дастлаб “Бочка ҳақида ривоят”ни танладим. Айтишларича, Свифт кексайган чокда шу ҳикоясини қайта ўқиб: “Ўша пайтда бунчалар даҳо бўлган эканман-а!” дея хитоб қилган экан. Фикримча, унинг даҳоси бошқа асарларида кўпроқ кўзга ташланади. “Бочка ҳақида ривоят” – зерикарли аллегория бўлиб, ундаги киноя у қадар зўр эмас. Лекин услуби беқиёс. Инглиз тилида бундан ҳам яхшироқ ёзишни тасаввуримга сиғдирилмайман. На баландпарвоз жумлалар, на буралган оғир, қават-қават баён, на дабдабали образлар бор. Бу савияси баланд, табиий вазмин ҳолда сайқал топган проза. Китобхонни ҳайратга солиш учун ғайритабиий сўзлар топишга уриниш йўқ. Гўё Свифт дуч келган сўзлар билан қаноатланиб ёзаверганга ўхшайди, бироқ у мантикий фикр юритиш ва ўткир ақл эгаси бўлгани туфайли, ўша тасодифан ишлатилган сўз ҳамиша энг тўғри ва айна керакли, ўрнида ишлатилган сўз экани сезилиб туради. Равон ҳамда изчил баён, пишиқ иборалар муаллифнинг юксак дид эгаси эканидан дарак беради. Худди бир пайтлардагидек, йирик, таъсирчан парчаларни кўчириб олдим, кейин эса хотирамда қандай қолган бўлса, худди шундай тиклашга уриниб кўрдим.

Мен сўзларни ўзгартиришга ёки уларнинг ўрнини алмаштиришга ҳаракат қилиб кўрдим. Амин бўлдимки, бирдан-бир жоиз бўлган сўзлар ўша Свифт ишлатган сўзлар, ягона мумкин тартиб – ўша адиб топган тартиб экан. Ундан бошқачароқ қилиб ёзиш асарга путур етказарди. Бу – бенуксон наср намунаси эди.

Ҳар тўқисда бир айб бўлади, деганларидак, бундай мукамалликнинг битта камчилиги бор – у зериктириб қўйиши мумкин. Образли қилиб айтадиган бўлсак, Свифт насри икки қирғоғи ёқалаб тераклар экилган хушманзара ва сўлим яйловдан оқиб бораётган француз каналлини эслатади. Унинг мафтункор сокинлиги ҳузур бағишлайди, аммо ҳиссиётни кўзгатмайди, тасаввурни уйғотмайди. Унинг бағрида сузиб-сузиб, ниҳоят, жонингга текканини сезиб қоласан. Свифт насрининг ҳайратангиз мусаффолиги, қисқалиги, табиийлиги, ҳеч қандай жазавага солмаслигидан завқланар экансан, барибир вақти келиб, агарда фақатгина мазмуни эътиборингни жалб қилиб турмаса, диққатинг сусаяди ёхуд чалғийди. Бошқатдан бошлаш имконим бўлганда эди, мен, эҳтимол, бунчалар синчковлик билан Свифтни эмас, Драйденни ўрганган бўлардим. Начора, унинг ижодига етиб келганимда, бунақа илмий ишларга бўлган мойилликми, ҳавасми мени тарк этганди. Драйден насри таҳсинга лойиқ. У яратган проза Свифтникичалик мукамал, Аддисонникига ўхшаш нафис эмас, лекин ундаги алланечук баҳорий фарах, жонли тилга хос жўшқинлик, ҳаётбахш самимият мафтун қилади. Драйден жуда яхши шоир эди, бироқ уни лирик дея тилга оладиган мард топилмасди, таажжубланарлиси шуки, унинг ипакдек майин прозаси айнан шундан – ҳиссиётга бой, чинакам лирика эди. Насрда унинг олдига

тушадигани йўқ эди, шу чокқача бунақа жозибали тилда ҳеч ким ёзмаган, кейин ҳам биронтаси шундай услубда ёзган-ёзмаганини билмайман. Драйден ижод қилиш учун қулай даврда яшаб ўтди. Ҳолбуки, у ҳали бутун жисмига сингиб бораётган Иаков I замониغا хос тил руҳидаги мусиқийлик ва ҳашаматдорликдан озуқа оларди, французлардан тажриба сифатида ўзлаштирган турланувчанлик билан топқирлик бу тилни фақатгина кўтаринки мавзулар учун эмас, балки ҳар қандай онгли ва ўткинчи фикрларни ифодалашга ярайдиган воситага айлантира олди. У биринчилардан бўлиб рококо услубида ёзган ижодкорлардан эди. Агар яна тамсил қўлласак, Свифт ижодини француз каналига ўхшатиш мумкин экан, у ҳолда Драйден ижоди тепаликлараро шарқираб, сокин ва гуркираган шинамгина кишлоқларга ошиқаётган ва бирдан секинлашиб, ёйилиб оқаётган, сўнг ўрмонлар бағрига сингиб кетаётган инглиз ирмоқларини эслатарди. Унинг шеъриятида ҳаёт қулф урар, ранг-баранг олам, софлик, намчил хушбўй ҳаволар гуркирар ва бу манзумалардан инглиз табиатининг кўркам таровати уфуриб турарди.

Менинг ўрганиш ва сабоқ олиш йўлида чеккан захматларим, табиийки, бежиз кетмади. Оқибатда, мактабга лойиқ даражада бўлмаса-да, анча яхши ёзадиган ҳолга келдим, таъбир жоиз бўлса, қаламим чархланди. Зўриқиб, лекин тиришқоқлик билан ёзардим. Мен аниқ бир шаклда иборалар тузишга уринардиму мазмун қолиб, шакл эътиборни жалб этар ва бу сохталикни чақирарди. Сўзларни қай тартибда жойлаштириш тўғрисида қайғурардим у XVIII аср бошлари учун табиий бўлган услуб XX асрга келиб нотабиий туюлишини тушуниб етмасдим.

Свифт ижодидаги ҳаммасидан кўра кўпроқ мафтун этган нарсага – бенуқсон таассуротларга мен эришолмадим, шу сабабли вақтинчалик бўлса ҳам унга таклид қила бошладим. Беш йилдан кейингина яна роман ёзишга ўтирдим. Аммо бу пайти келиб услуб жиҳатдан янгиликлар қиламан, дея вазифа қўймадим. Мен ҳеч қанақа усуллар қўлламай, имкони борича қуруқ ва бежамасдан ёзишга аҳд қилдим. Кўнглимда дардларим, китобхонларга айтадиган гапларим шунчалик кўп эдики, сўзларни беҳуда исроф этишга йўл қўёлмасдим.

Мен фақат воқеаларни акс эттирмоқни истадим. Шунга боғлиқ ҳолда, ўз олдимга ўта оғир – умуман сифат ишлатмаслик вазифасини қўйдим. Менга, агар маънони тўғри ифода этишга хизмат қиладиган аниқ сўз топилса, сифатлашларсиз ҳам ёзиш мумкиндек туюларди.

(Охири келгуси сонда)

Узоқ ЖўРАҚУЛОВ

“САБЪАИ САЙЁР”ДА ТОҒ-ҒОР ХРОНОТОПИ

Ҳазрат Навоий ижоди, хусусан, “Сабъаи сайёр” достонини бугунги жаҳон назарий адабиётшунослигида фаол қўлланилаётган хронотоп тушунчаси доирасида тадқиқ этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, достондаги тоғ-ғор ва ўрмон хронотоплари Алишер Навоий “Хамса”сидаги барча достонлар таркибида учраши билан бир қаторда, сюжет тизимида муайян кетма-кетлик қонуниятини намоён этади. Бу хронотоп шакллари “Хамса” умумсюжети таркибида шундай сюжет қолиплари кўринишида намоён бўлади: 1) қаҳрамонга тоғ ҳақидаги ахборотнинг ғайриоддий йўллар билан аён бўлиши (ойна, сурат, туш, бировнинг каромати ва ҳоказо. орқали); 2) қаҳрамоннинг гоҳ якка ўзи, гоҳ ҳамроҳлар билан шу ахборотни реаллаштириш учун йўлга чиқиши; 3) қаҳрамон ўзига туш ёки бошқа воситалар билан аён бўлган ёр, салтанат, шаҳар, хазина, мўъжизавий буюмни излаш жараёнида тоғ-ғор, баъзан ўрмонга дуч келиши; 4) тоғ-ғор, ўрмон хронотопларида яширилган тилсим ва мўъжизаларнинг биргина қаҳрамон (туш, ойна, сурат каби)га тегишли бўлиши; 5) тоғ-ғор хронотопига оид тилсимлар, асосан, қаҳрамон томонидан ечилиши; 6) кўпинча, ғорларда, турли тилсимлар ортида қаҳрамонни кимдир (аксарият ҳолларда халқ ичида зарбулмасал бўлган донишманд, авлиё зотлар) кутиши; 7) тоғ-ғор ичида кечадиган оламшумул миссия қаҳрамон тақдирига битилган бўлиши ва бунинг қаҳрамонлар, баъзан муайян халқ, миллат ҳаётида кескин бурилиш ясаши; 8) ушбу хронотоп чегарасини босиб ўтган қаҳрамон миссиясининг кескин ўзгариши, шахс сифатида бошқа сифат босқичига ўтиши – қайта туғилиши; 9) мазкур хронотоп чегарасидан ўтган қаҳрамоннинг умуман ортга қайтмаслиги, баъзи ҳолатларда унинг жонсиз танасигина қайтиши ва ҳоказо.

Мазкур хронотоп шакллари умумий метафорик жадвал контекстида умумлаштирилганда ўрмон – тоққа олиб борувчи йўл, тоғ – тилсимнинг қобиғи ёки суврати, ғор эса асосий моҳият, тилсим сирларини пинҳон тутувчи макон, ўзга дунё туйнуги, икки оламни боғлаб турувчи восита бўлиб келади. Хронотопнинг бундай шакллари “Хамса” сюжетида мотивлаштирувчи, муҳим сюжет бурилишларини ташкилловчи, учраштирувчи, ажратувчи, характерларни шакллантирувчи восита ўлароқ кенг поэтик вазифа бажаради. Шуни таъкидлаш жоизки, “Хамса” сюжетида тоғ-ғор ва ўрмон хронотоплари, асосан, метафорик вазифа бажаради. Қуюқ метафорик бўёк берилган хронотоп шакллари орасида тоғ ва ғорчалик сербўёк, тўла метафориклаштирилган бошқа шаклни топиш мушкул. Фақат баъзи ҳоллардагина

* Узоқ Жўрақулов – филология фанлари номзоди, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти.

улар (масалан, “Садди Искандарий” даги ўрмон) “бегона ўлка” га хос ярим реаллаштирилган экзотикани ишончли тасвирлаш воситаси бўлиб келади. Тоғ-ғор ва ўрмон хронотоп шакллари универсал – қолиповчи сюжет таркибида эмас, асосан, муаллиф томонидан “ҳикоят”, “ривоят”, “афсона”, “воқеа” деб номланган киритма ёки изоҳловчи, шарҳловчи ёки тўлдирувчи кичик сюжет чизиқлари таркибида кузатамиз. Яна шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, “Хамса” хронотоп тизимида тоғ ва ғор хронотоплари, асосан, ёнма-ён келади. Бири иккинчисига олиб боради, бир-бирини тўлдиради, изоҳлайди. Аммо бу ўринда тоғ хронотопи, кўпинча, инерт ҳолатида учрайди. “Садди Искандарий” даги яъжуж-маъжуж тоғини истисно этганда, “Хамса” сюжетида тоғ хронотопининг фаол намунасини деярли учратмаймиз. Тоғ хронотопи, одатда, ғор билан бириккандагина ҳаракатланади, ўзининг аниқ вазифасини намоён этади (шу боис биз бу икки хронотоп шаклини “тоғ-ғор хронотопи” номи остида бирлаштирдик).

Тоғ-ғор хронотопининг ёрқин намуналарини “Сабъаи сайёр” сюжетида кузатамиз. Мисол тариқасида, учинчи иқлим мусофири тилидан ҳикоя қилинган “афсона” ни олайлик. Ушбу “афсона” (ҳикоят) туғилган мамлакат хронотопи Миср, ундаги асосий қаҳрамон – Саъд. У такводор, бой, обрў-эътиборли хонадон вакили. Унинг отаси араб дунёсига мансуб машҳур Хотам Тойини эслатади. Навоий (ҳикоячи, ровий) тилидан у: *Мисрда хожаси бор эди гани, Эшиги ҳожат аҳлининг ватани...*¹ (“С.С.”, 203-бет), дея таърифланади. Хотамлик фазилати Саъдга отасидан ўтган. Аммо у янги авлод вакили сифатида, отасидаги хос сифатни ўзлаштириш билан чегараланмайди. Унда шундай бир хусусият борки, бу Шарқ халқ эртаклари таркибида ўта камёб учрайдиган кичик хронотоп шакли билан мустаҳкам алоқадорликда юзага чиқади. Макон кўлами мўъжазгина, замон нуқтаи назаридан кичик вақт бирлигига эга бўлса ҳам, сюжет доирасида ўта муҳим, боғловчи, ташкилловчи хронотоп бўлиб келади. Айни хронотоп шакли Пушкиннинг “Шоҳ Салтан...” эртагида меҳмонхона-карвонсарой хронотопи шаклида чуқурроқ, ёрқинроқ, фаолроқ тарзда қайта ишланган бўлиб, фитналар сабаб суюкли аёли ва ўғлидан ажралган Салтан мусофирлар, савдогарларни шу жойда кутиб олади. Дастурхон устида улардан гап сўрайди (Хўш, қайларда бўлдингиз, Айтинг нелар кўрдингиз...) Шу тарзда бўлган, бўлаётган воқеалар ҳақида билиб олади. Меҳмонхона-карвонсарой бу ўринда турли замон-маконга хос ахборотларни туташтирувчи, воқеалар тизимини ривожлантириб, хулосалар чиқарувчи ахборот маркази вазифасини бажаради. Шоҳ Салтан ушбу “ахборот маркази” воситасида йўқотган аёли ва ўғлини топади. Мурод-мақсадига етадики, мана шу меҳмонхона-карвонсаройнинг шарқлик ижодкори айнан Саъд (яъни Навоий) дир.

Худди эртакдаги каби: *“Етти бир кун қазодин икки гариб Бу тараф солибон уларни насиб...”* (“С.С.”, 203-бет). Яъни Саъд меҳмонхонасига бир куни тақдир икки мусофирни етказди. Ҳикоят “бор эди” тарзидаги ўтган замон гумон феъли билан бошланса-да, замон “бир куни” мавҳум ифода шакли билан берилса-да, “Хамса” сюжетидаги бундай хронотопларни эртак, афсона, халқ қиссалари, юнон романлари, эпос хронотопи билан айни бир хилда дея олмаймиз. Сабаби, ушбу жанрлардан фарқли равишда, “Хамса” сюжет чизиқлари тасодиф воситасида боғланмайди. Бизнингча, Шарқ-ислом классик бадиий тафаккурининг ўзга тафаккур шакллари билан кескин фарқи, ҳатто устунлиги ҳам шунда. Яъни Саъд ҳаётида кескин бурилиш ясаган

¹ Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдли. 10-жилд. –Т.: Фан, 1992. 203-бет. (Достонга оид барча иқтибослар ушбу манбадан олинади. Қавс ичида бериладиган “С.С.” қисқартмаси “Сабъаи сайёр” ни, қисқартмадан кейин келадиган рақамлар асар саҳифасини билдиради. – У.Ж.).

икки ғарибни тасодиф эмас, қазо, яъни тақдир олиб келади. Қахрамоннинг тоғ-ғор хронотопи томон ҳаракати меҳмонхона-карвонсаройдан, мезбон ва меҳмон ўртасидаги сўроқ-жавобдан сўнг бошланади. Бунга қадар Саъд уларга мислсиз эъзоз-эҳтиром кўрсатади, мусофирлар ўзлари билмаган ҳолда Саъднинг маънавий қарздорига айланадилар:

*Меҳрибонлиқ ила сўруб они,
Айлаб улча риоят имкони.*

*Чун уётлиқ қилиб риоятдин,
Лутфу эҳсони бениҳоятдин.*

*Сўрубон билганию кўрганини,
Не билик касбида югурганини.*

*Чун билиб барча рози пинҳони,
Не кироманд ўрганиб они.*

*Чун бу ишни шиор қилмиш эди,
Кўп улуму ғариба билмиш эди...* (“С.С.”, 204-бет).

Навоий бу жараёни нозик психологик босқичлари, майда икир-чирлари билан синтез ҳолда тасвирлайди. Ҳақиқатан, мусофир халқи унча-мунча одамга ўз сирини беравермайди. Бу қадар ноёб, ҳар кимга ҳам айтилмайдиган, қалб тўрида сақланадиган воқеа ўта нозик вазиятларда, шунда ҳам фақат муносиб мезбонгагина айтилиши мумкин¹.

Саъд мусофирлардан сўрайди:

*Ки: “Қаю мулк сизга бўлди мақар?
Недин ўлди либосингиз ахзар?”* (“С.С.”, 205-бет.)

Бу ўринда байтдаги икки сўзга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Буларнинг бири “мақар” бўлиб, луғавий жиҳатдан “манзил”, “макон”, “қароргоҳ”, “тўхташ жойи” деган маъноларни билдиради. Бундан келиб чиқадики, байтнинг биринчи мисраси “Қай юрт (мулк – салтанат, мамлакат)ларда бўлдингиз?” деган сўроқ маъносини билдиради. Сўзларнинг иккинчиси “ахзар” – кўм-кўк, яшил, ям-яшил маъносида келади. Тўла маънода сидирға яшил, мутлақ яшил дегани. “Хизр” бу сўзнинг ўзаги бўлиб, ахзарнинг бирлик шакли ҳисобланади. “Хизр”нинг ўзи яшиллик, абадий ҳаёт, ўлмас куч-қудрат маъноларини англатади. Демак, иккинчи мисра “нега либосингиз яшил?” деган маънони билдиради. Ранг воситасида дастлаб янги хронотоп шакли ҳақида маълумот кириб келади. Сўнгра ўқувчи либос ва ранг туйнуги орқали тамомила янги хронотоп майдонига олиб кирилади. Умуман, бу икки калит сўз негизида таҳлил этилган байт, биринчидан, яшил қаср, яшил либос, яшил май, яшил ҳовуз сингари “Сабъаи сайёр” умумхронотопи таркибидаги душанба куни ранги билан уйғунлик ҳосил қилиб, асар умумсюжетиغا,

¹ Шартли равишда, Пушкин асарида ҳам шу нозик вазият улкан масъулият, теран санъаткорлик усулида қайта ишланган, ижодий давом эттирилган дейиш мумкин. Салтаннинг тўкин дастурхонидан баҳраманд бўлиб, унинг саховатиға қандай миннатдорлик билдиришни ўйлаб ўтирган савдогарларга шох саволи айни муддао бўлади. Бу энг сара воқеани сўзлаш, ноёб сирни очиш учун мувофиқ вазият эди. Демак, шунчаки сюжет, воқеалар баёнидаги яқинлик эмас, бу каби чуқур психологик вазиятлар тасвирида ҳам Саъд билан Салтан сюжети аро ўхшашлик буртиб кўринадики, айни далил келажакда Навоий ва Пушкин мавзусининг жиддий давом эттирилиши лозимлигини кўрсатади. –У.Ж.

еттиликлар тизимига симметриялашса, иккинчидан, Саъдни келажакда кутаётган тоғ ва ғор хронотопига ишора қилади. Шу тариқа асар сюжети Миср хронотопидан Кешга, текисликдан тоғ ва ғорга кўчади.

Тоғ-ғор хронотопида кечадиган энг муҳим эпизодлар:

а) сафарнинг бошланиши. Кеш томон йўл тасвири: умумий манзара ўзгаришлари. Биёбон манзараси. Саъднинг ўзи излаб келаётган дайрни топиши, бутхонада тунаши, ундаги кўрқинчли тун;

б) бутхонада кўрилган туш. Тушда икки яшил қуш. Бирининг маъшуқа, бошқасининг ракиб ҳақида хабар бериши, Саъднинг тушдан кейинги руҳий безовталиги: кўркув, изтироб;

в) Саъднинг пир Файлакус ҳақида хабар топиши;

г) ғор хронотопи. Файлакус билан учрашув. Учрашувнинг Файлакус учун орзу экани. Файлакуснинг ўзи ҳақидаги ҳикояси;

д) Файлакуснинг ҳикоя ичидаги туши. Хизр (яшиллик)нинг таъбири: *“Мен тушингни йўрай, вале сен ҳам, Шарт қилким, не айтсам мен ҳам. Узр демай қабул қилгасен, Йўқса ўзни малул қилгасен...”* (“С.С.”, 217-бет);

е) “Жомоспнома” – келажак башорати ҳақида китоб. Унда ғордаги юз йиллик узлатдан сўнг Саъд келиши, унга йўл кўрсатиш зарурлиги уқтирилади;

ё) Файлакуснинг Саъд тушини таъбирлаши: қуш айтган пари – Шаҳрисабз шохининг қизи эканлиги айтилади. Қиз тавсифи келтирилади;

ж) Қиз яшайдиган яшил қаср таърифи. Кўриқчилари: Қатрон (қора) дев, бир хужаста ҳаким, золи афсунгар. Уч қоровул шамолни ҳам кўймайди. Қиз эрга тегишни хоҳламайди. Кўплар унга харидор. Аммо улар уч қоровулдан ўта олмайди. Ҳар куни бир одам ўлади. Танаси итга ташланади. Боши қалъа деворига осилади;

з) қизнинг Саъднинг тақдирига битилганлиги: *“Лек сен ҳеч навъ қойғурма, Ваҳм даштига маркабинг сурма. Ким, ани Ҳақ санга насиб этмиш, Васл топмоққа вақт этмиш...”* (“С.С.”, 224-бет);

и) Саъдга йўл кўрсатилиши: Файлакус унга муҳра (мунчоқ) беради. Руқъани ёдлатади. “Оғзига муҳрани солиб, руқъани ўқийсан. Тупугингни Қатрон дев юзига пуркайсан. Қуввати кетиб, ухлаб қолади. Ҳаким олдида келганда, муҳрани оғзингдан чиқариб кўлига тут. У менинг шогирдим. Сенга ёрдам беради, шогирдим афсунгарни енгади”, дея йўл кўрсатади;

й) Файлакуснинг вазифаси тугаб, Шаҳрисабз сари йўл бошланади. Икки меҳмон билан водий бўйлаб йўлга тушади;

к) Саъднинг Кешга етиб келиши. Икки меҳмоннинг шохга Саъдни танитиши. Саъднинг шохга маъқул бўлиши, уни меҳмон қилиши. Май таъсиридаги Саъднинг қаср сари ёлғиз йўлга тушиши. Қатрон дев уни асир олиб, ғорга қамаши;

л) Саъднинг Файлакус ўргатган илм (муҳра, руқъа) воситасида ғордан қутулиши, Қатрон девни халқ (оломон, омма) олдида енгиши;

м) иккинчи довондан ўтиш; Саъднинг муҳрани иккинчи қоровулга кўрсатиши ва кўмак олиши. Учунчи довон – афсунгар зол маконидаги кўзбўямага ясалган нарса, аслида, кўғирчоқ, аждаҳолар – арқон ва иплар, оловнинг эса қизил мато бўлиб чиқиши. Саъднинг ғалабаси (яқунда шох қизининг қасрда сақланиши, кўриқланиши, аслида, уни Саъд учун асраш, оломондан кўриқлаш эканлиги маълум бўлади);

н) Саъднинг “Равзай хазро” (яшил боғ), “қасри ахзар” (яшил қаср) ва шох қизига эга бўлиши. Мурод-мақсадига етиши. Ҳикоянависнинг Саъд авлодидан эканлиги.

Ушбу эпизодлар тизими, уларнинг таснифий ўрганилиши тоғ-ғор хронотопининг Навоий достонидаги вазифаси ва бошқа асарлар билан аналогияси ҳақида қуйидагича хулосалар чиқаришга имкон беради:

1. Тоғ-ғорнинг транзисторлик функцияси. Тоғ-ғор хронотопи қахрамонни ўзга олам – “бегона олам”, “ёр диёри” билан боғловчи транзистор вазифасини ўтайди. Қахрамон ёки ошиқ бу ерда пир билан учрашади. Улар ўртасида мулоқот бўлиб ўтади. Ёр ҳақида хабар топган қахрамон унга етишув ҳақида ғорда яшайдиган пир – муршиддан йўл-йўриқ олади. Пир қахрамонни ёр диёри билан боғловчи восита бўлиб хизмат қилади. Бу ўринда тоғ ғор қобиғи, ғорнинг суврати бўлиб, деярли инерт ҳолатида туради.

2. Ғор аккумуляция воситаси сифатида. Ғор ортидаги олам сирларидан беҳабар қахрамон пир таълимидан кейин тамомила бошқа сифат босқичига ўтади: жисмоний, рухий-маънавий қуввати ошади, ақл ва маҳоратда тенгсиз бўлади.

3. Ғор трансформацияси. Қахрамон ғор воситасида ўз маконидан чиқиб, бошқа маконга кўчади.

4. Ғор дехронотопизацияси. Қахрамон ғор хронотопида бунгача бўлган хронотоп (ота макон, она юрт, ўз салтанати, ўз шаҳри, кишлоғи, туғилган хонадони) хусусиятларини қисман сақлайди. Ўз юртига оид хотиралари, у ерда ўзлаштирган табиий, рухий-маънавий, ақлий хусусиятларини йўқотмай туради. Яъни маълум маънода ғорга қадар мавжуд хронотоп белгиларига эга бўлади. Ғорда эса, келажакдаги миссиясига кўра, дехронотопизация жараёнини босиб ўтади. Эндиликда қахрамон учун аввалги ҳаёти, шу пайтгача мансуб замон-макони бегонага айланади. У тамомила янги хронотоп майдонига киради – дехронотопизациялашади (дастлабки хронотоп майдонидан ажралади).

5. Ғор хронотопи билан боғлиқ аналогиялар. А) “Сабъаи сайёр” воқелигигача мавжуд фольклор манбалари аналогияси: эпосдаги каби, қахрамон бошдан кечирган саргузаштлар ҳақида унинг авлодлари ҳикоя қилиши (Деди ровики: “*Эй баланд сарир, Шаҳрисабз аҳли зодасидин мен, Саъднинг хонаводасидин мен...*” (“С.С.”, 236-бет.), Саъд отасининг Хотам Тойига ўхшашлиги, биёбон тасвири (“Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуяди”), дев, афсунгар образлари, хабарчи қуш, қаср, муҳра, рукъа деталларининг мавжудлиги, шоҳ қизи гўзаллиги, эр хоҳламаслиги, мурод-мақсадга етиш эпизодларининг халқ эртақларига уйғунлиги; б) кейинги давр адабиёти намуналари билан аналогик жиҳатлар: меҳмонхона-карвонсарой эпизодининг Пушкин асарида учраши; бутхонада тунаш воқеаси билан Гоголнинг “Вий” асари ўртасидаги ўхшашлик; воқеаларнинг биёбонда кечиши, дев, Файлакус, Симуруғ образлари иштироки, қизнинг эр хоҳламаслиги мотиви Ҳ.Олимжон қаламига мансуб “Симуруғ ёки Паризод ва Бунёд” асарида мавжудлиги ва ҳ.к.; в) бевосита “Хамса” контекстига оид аналогиялар: Хотам Тойи эпизодининг “Ҳайрат ул-аброр” достонида, пир иршоди (йўл кўрсатиши) эпизодининг “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларида келиши; Хизр образининг “Ҳайрат ул-аброр” ва “Садди Искандарий” да учраши, Файлакус, “Жомосп-нома” эпизодининг “Фарҳод ва Ширин” дostonида келиши ва ҳ.к.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “Сабъаи сайёр” дostonида хронотоп муаммосини ўрганиш, шунингдек, бу масалани “Хамса” таркибидаги бошқа дostonларга қиёсан тадқиқ этиш навоийшуносликда бир босқич бўлиб қолади ва шу каби тадқиқотларга йўл очади.

Георгий ТОВСТОНОГОВ

(1915–1989)

САҲНА КЎЗГУСИ¹

*Рус тилидан
Жўра МАҲМУД
таржимаси*

Сезгилар табиати

Театр, ўз табиатига кўра, ўйиндир. Драма, комедия, ҳатто трагедияни ҳам ўйнаш мумкин. Худди ёш боланинг ўйини каби бу ўйиннинг ҳам чек-чегараси йўқ. Қиз бола оддий бир латта кўғирчокни кўлига олиб, “она ва бола” эрмагини ўйлаб топади, ўғил болалар эса ёғоч қилични бир-бирига ўқталиб, “уруш-уруш”га шўнгийди. Борди-ю ростакам қилич пайдо бўлса, ўйиннинг моҳияти йўққа чиқади. Демак, чинакам ҳаёт ўйиндан иборат эмас.

Ҳаётини воқеликни акс эттирмақчи бўлган ёзувчи асар мавзусига сеҳрли кристалл (биллурий маъдан) орқали қарайди. Театрда эса ана шу “қараш” шаклини қидириб топсақ, у ижро усулига айланади ва ҳаётини хусусиятга эга бўлади.

Бугун театр санъатига эътироз билдирувчилар кўп, шундай бўлса-да, таъкидлаш керакки, назария ҳамиша амалиётдан ортда қолиб келган. Агар барча вазифаларни назариётчилар, танқидчилар, театршунослар ҳал қилганида, режиссёр ва актёрлар учун қиладиган ишнинг ўзи қолмасди. Саҳнадаги табиий ҳаракатни топиш йўлида шу асарнинг саҳнавий ҳақиқатини излаш – режиссёр ва актёрнинг асосий мақсади бўлмоғи лозим. Назариётчиларнинг вазифаси эса бизнинг ижодий изланишларимиз, тажрибаларимизни таҳлил қилиш, уларнинг фойдали-фойдасиз жиҳатлари тўғрисида мушоҳада юритишдан иборат.

К.Станиславский учун актёр муаллиф ғояларини амалга оширувчи жўн восита эмас, аксинча, театрнинг мазмун-моҳиятини белгиловчи, саҳнада инсон руҳиятига жон бағишловчи – шахсдир. Шунинг учун режиссёр ва актёр муваффақияти, одатда, бир хил кесимда ўлчанади. Азалдан буюк режиссёрлар буюк актёрлар билан ишлаган ва улкан ютуқларни кўлга киритган.

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

К.Станиславский бутун умрини актёрлик санъатига бағишлаган. У кашф қилган система ҳам актёр ижросининг назарий қонуниятларини ўрганеди. Жисмоний ҳаракат услуби, санъатдаги ихтиёрийликдан беихтиёрийликка ўтишда зарур йўлларни излаб топиш – Станиславский системасининг моҳиятини ташкил этади. Афсуски, мазкур система назариясини яратишга унинг умри етмади. У ишлатган “сезгилар табиати” атамаси фақатгина актёрнинг саҳнавий фаолиятига алоқадор бўлиб қолмай, ижрочининг асар дунёси билан ҳамоҳанглиги, муаллиф пьеса воқеаларига қайси нуктадан ёндашгани, асардаги муҳит, қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуларини англаш орқали саҳнада ифодалаш каби масалаларни ҳам назарда тутган эди.

Кўпчилик асар муаллифи режиссёр ва актёрнинг эркин фаолиятини чеклаб қўяди, уларга шахсий муносабатини кўрсатиш имконини бермайди, деб ўйлайди. Ишончим комилки, театр фойдаланадиган усуллар у қадар кўп эмас, аниқки, улар бир-бирини такрорлайди ва бу табиий ҳол. Шу боис актёрлар билан биринчи учрашувга тайёргарлик кўраётган режиссёр усуллар тўғрисида ўйламаслиги керак. Унинг ўрнига режиссёр ҳозир актёрларга тавсия этаётган пьесаси ҳақида, хусусан, ушбу пьеса шу вақтгача саҳналаштирилган асарлардан қай жиҳати билан фарқлиниши, муаллиф воқеликка қайси нигоҳ билан ёндашгани, асарнинг жанри, тақдирлар

тўқнашуви, саҳнавий бадиҳа тамойиллари тўғрисида ўйлаши лозим. Ҳар бир асарнинг жанри берилган шарт-шароитларни танлашга кўмаклашади.

“Сезгилар табиати” спектакль унсурларидан бири эмас. Бу тушунча бўлажак спектаклда роль ижро этувчи актёрлар, шу асарни саҳналаштирувчи режиссёр томонидан бир тизимга келтирилган ягона магнитдир. Сезгилар табиати Шекспир асарида роль ижро этаётган артистни Чехов ёки Островский асарида ўйновчи актёрдан фарқловчи мезондир.

Бундай вазиятларда фақат тажрибада синалган системадан фойдаланишнинг ўзи камлик қилади. Айрим ҳолларда системага таяниб иш кўриш саҳна ижодкорларига халақит бериши ҳам мумкин.

Кўпинча асарда кўрсатилган шарт-шароит, унсурларни танлаш ўрнига уларни жамлашга ҳаракат қиламиз. Гўё ҳамма асарлар учун бир тусдаги ифода воситаларини қўллавериш мумкин, деб ўйлаймиз. Ҳар қандай пьеса қулфини очувчи ягона калит бўлмагани каби, ҳар бир асарнинг ўз табиати, воқеалар кечадиган замон, майдон, берилган шарт-шароити бўлади. Шунингдек, ҳар бир пьеса сюжетининг ўзига хос кузатиш бурчаги мавжуд. Токи бизни ўйлантираётган муаммони муаллиф қайси кузатув нуктасидан туриб ечишга ҳаракат қилаётганини сезмасак, ҳис қилмасак, режалаштирилган ишни актёрлар билан амалга оширишга киришмаган маъқул.

Барча асарлар учун кўпинча ҳаётий ҳақиқат – ягона мезон, деб ўйлаймиз. Ҳар сафар янги асарни кўлга оларканмиз, асар муаллифининг тўлқинига

созланишимиз, унинг ҳаётни акс эттириш йўсинини англашимиз зарур. Мисол учун, Чехов асарларида об-ҳавонинг айниши, бош оғриғи, куннинг қандай бошланиши муҳим бўлса, Шекспир комедияларида иқлим ҳамиша яхши, қаҳрамонларнинг ҳеч қаери оғримайди, ҳаво ёмон бўлса, у албатта, бўрон кўринишида бўлади. Актёр учун нима муҳиму нима муҳим эмас? Ҳамма гап шундаки, сезги табиатини қидириб топиш натижаси дарров билинадиган иш бўлиб, актёрни ана шу сезгилар, ҳистуйғулар табиатига яқинлаштириш керак. Репетициядан кўзланган мақсад ҳам ана шунда! Станиславский ички сезгилари орқали ҳар бир асарнинг калитини топишга ҳаракат қилган. У Чехов ёки Горький бўладими, “Жўшқин юраклар”, “Мовий қушча”, “Меҳмонхона бекаси”, “Фигаронинг уйланиши” спектакллари бўладими, ҳеч бири бундан мустасно эмас.

“Уйдирмаларимдан кўзим гирён” – Пушкиннинг ушбу жумласи мазкур сезги табиати тушунчасига мисолдир. Яъни шоир уйдирмаси ва ҳаётий ҳақиқат тушунчалари “сезгилар табиати”ни ўзида мужассамлаштиради.

Режиссёрлик касбининг ўзига хослиги шундаки, биз томошабиннинг саҳнадаги ишончли вақилимиз, бинобарин, театрнинг сирли, ғаройиб оламини яратишимиз зарур. Пьесани ҳамма учун ўқишимиз лозим, китобхон эътиборсиз қолдирган сатрлар қатидаги маънони англашимиз ва уни саҳнада кўрсатишимиз керак.

Одатда, мен пьесани ўзимдан юқорироққа ўрнатилган чироқ ёруғида ўқийман. Кимдир шу алфозда ухлаб қолиши мумкин, бироқ каминанинг бундай қилишга ҳақи йўқ. Мен тонг отгунча, жилла курса, тун ярмигача ухламаслигим шарт, боиси шу палла шууримда пьеса ҳақидаги азобли ўйлар ва саволлар мавжланиб кетади. Масалан, нега Грибоедовнинг “Ақллилик балоси” асаридаги Молчалин якунда мағлубиятга учрашига қарамай, пинагини ҳам бузмайди. Ваҳоланки, пьеса бўйича у лаганбардор, лафзи беқарор бўлса-да, Софиянинг эътиборини қозонишга улгурган. Чацкийнинг хавотир олиши нимадан? Бундай саволлар кўпинча саҳналаштирувчининг эътиборидан четда қолиб кетади. Менимча, бугун Молчалин тоифасидаги одамлар туриш-турмуши ва яшаш тарзи билан Чацкийдан устун туради. У кадр-қимматини билади, ғурури баланд...

Ҳар қандай пьесага диққат билан ёндашув унинг тағзаминида яшириниб ётган “сезгилар табиати”ни уйғотади ва режиссёрнинг вазифасини осонлаштиради.

Юксак мақсадларни кўзлаган ҳар бир труппа, ижодий жамоада ички сезгилари ўткир, ўзи ва бошқалар, энг муҳими, режиссёрга нисбатан талабчан, сардор актёр бўлиши шарт. Катта драматик театрда ана шундай етакчи актёрлардан бири Евгений Лебедевдир. М.Горькийнинг “Мешчанлар” пьесасидаги Бессеменов роли шу актёрга ишониб топширилди. Ўз ролларининг ўқтомирини қидириш, ҳар қандай характернинг, гарчанд у салбий қаҳрамон бўлса-да, инсонийлик қиёфасини юзага чиқариш – Лебедевга хос хусусият. 1966 йилда саҳналаштирилган мазкур спектакль томошабинлар, театр танқидчилари томонидан ижобий кутиб олинди. Бунинг сабаби шундаки, театр актёрлари ўз қаҳрамонларининг сезги табиатига мос ижро усулини топишган. Айниқса, Евгений Лебедев. У яратган образ Шекспирнинг Лирини эслатиб юборади, фарзандлари томонидан хўрланган инсоннинг эҳтирослари Шекспир қаҳрамониникидан ортиқ бўлса бордир, аммо кам

эмас. Бессеменов бутун умр шу болалари учун тинмай меҳнат қилди, бойлик тўплаш илинжида ўзини минг кўйга солди, бугун эса улар билан ҳатто гаплашишга ҳам ҳақи йўқ. Бессеменов қанчалик куйиб-пишса, биз унинг хатти-ҳаракатидан шунчалик куламиз. Демак, ҳар бир пьесанинг саҳнавий талқини тўғри топилса, асарнинг сезгилар табиати тўғри йўналишда фаолият кўрсатади. Актёр ҳиссиётларини мақсадли сарфласа, унинг роль қиёфасига кириши шунчалик осон ва енгил кўчади.

К.Станиславскийнинг таъкидлашича, қиёфага кириш борасида нотўғри қараш мавжуд. Қиёфага кириш – ўз дунёингдан ажралиш дегани эмас. Ролдаги хатти-ҳаракат жараёнида берилган шарт-шароитга мослашасиз, “Мен” қаерда-ю, “роль” қаердалигини унутасиз. Бу ҳолатда на кийим-кечак ва на гримм сизга ёрдам бера олади.

Янги спектакль саҳналаштираётганда, Станиславский кашф қилган қонунга бўйсуниб яшаш, ҳар сафар бошқа одам бўлиб кўриниш, ўзининг “Мен”идан янги тимсол сари интилиш, янги характер яратиш – режиссёр сифатида актёрлардан асосан шуларни талаб қиламан.

Л.Толстойнинг “Холстомер” қиссаси асосида саҳналаштирилган спектакль улуғ саҳна назарийетчиси Бертольд Брехт ижрочилик мактабига хос “бегоналашув” услубига асосланади. Яъни асар талқини бўйича от босиб ўтган ҳаёт йўлини инсон тақдирига менгзаш лозим эди. Ушбу асарни саҳналаштириш кўплаб саволларга ойдинлик киритишни тақозо қиларди. Хўш, саҳнада отни қандай ўйнаш мумкин? Отга хос бўлган пластик ҳаракатлар ва жонивор характерини қандай акс эттириш мумкин? Асарнинг қайси қисмида инсоний қиёфа намоён бўлади? Актёрлар томошабин билан қандай шаклда мулоқот ўрнатади?

Актёрларга пластик ҳаракатларни ўргатиш учун балетмейстер таклиф қилдик. Аммо ҳозирги вазиятда ракснинг ифодавий шакли ишни чалкаштириб юбориши ҳеч гап эмасди. Қолаверса, ракс ижрочиларнинг импровизация топилмалари, хатти-ҳаракатларини чеклаб кўядигандек туюларди. Натижада балетмейстердан воз кечишга тўғри келди. Генерал отларини “кўриқдан ўтказиш”и ҳамда “пойга” саҳналарида ҳар бир актёр ўзи ижро этаётган отлар характерини ўзи топиши керак деган қарорга келдик. Мен учун бундай синов актёрларнинг ўз ролларига нечоғлик киришгани, пьеса таҳлилидан сўнг мустақил равишда образга тайёрлиги, ролни қанчалик ҳис қилиши каби муҳим жиҳатларни текширувчи кўриқ бўлди десам, муболаға қилмайман. Эътироф этаманки, бу ишда биронта қоқилиш-янглишиш ҳолати рўй бермади.

Замонавий мавзуда спектакль саҳналаштириш учун “сезгилар табиати”ни аниқлаш энг муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Хўш, “сезгилар табиати” нимани англатади? Бу алоҳида руҳий соз бўлиб, кўпинча ижодкор изланишлари орқали пайдо бўлувчи, томошабин ва саҳна ўртасидаги бўшлиқни тўлдириб, ҳар икки томон ўртасида кўприк барпо қиладиган, фақат муайян спектакль, мавжуд шарт-шароит ва муаллиф қаламига мансуб ички ва ташқи ҳис-туйғулар ҳосиласидан иборат.

1979 йил

Спектакль рамзийлиги
(“Ҳамкасблар билан суҳбат” китобидан)

Всеволод Вишневскийнинг “Ҳаётбахш ўлим” (“Оптимистическая трагедия”) асарини сахналаштириш тўғрисидаги режиссёр ўйлари

Мен Всеволод Вишневскийнинг “Ҳаётбахш ўлим” асари каби жанри, характери, мавзуси аниқ ифодаланган бошқа бирор драматик манбани учратмадим. Ҳақиқатан ҳам барҳаёт, ҳақиқатан ҳам фожиа-трагедия.

Ҳар қандай ғалабанинг кўлами енгиб ўтилган машаққатлар миқёси билан ўлчанади. Инсоннинг кудрати баландпарвоз сўзлар, минбарлардан айтилган даъватлар, ваъзхонликлар билан эмас, амалда кўрсатган жасорати, ҳақиқий душманга қарши курашида намоён бўлади. Душман қанчалик кучли ва маккор бўлса, унинг устидан қозонилган ғалаба ҳам шунчалик тотли ва залворлидир.

Бундан тахминан чорак аср муқаддам жангчи ёзувчи Всеволод Вишневский ўзининг таркиб жиҳатдан мураккаб, ҳис-ҳаяжонга тўлиб-тошган янги асари билан майдонга чиқди. Ёзувчи мусибатли замоннинг долғали кунлари, миллионлаб одамларнинг бахтли келажак яратиш учун қўлига курул олиб жангга кирган онлари, шу даврнинг ўткир ва мураккаб манзарасини ўз асарида акс эттиришга ҳаракат қилган.

Пьесадаги асосий воқелик нимадан иборат?

Болтиқ денгизининг кемаларидан бири инқилобнинг дастлабки кунлари ҳарбий флотни эгаллаб олган “эркин анархист-инқилобчилар” орасига комиссар аёлни сафарбар этади. Комиссар шу гуруҳдаги соғлом фикрли кучларга таяниб, аста-секин анархистлар бошлиғи ва унинг тарафдорлари қаршилигини синдиради. Аввалига уларни эзгуликка хайрихоҳ матрослар жамоасидан ажратиб, сўнг батамом йўқ қилиб ташлайди. Пировардида қолган матрослар таркиби билан доимий ҳаракатдаги жанговар армия тузилади.

Вишневский пьесасининг мухтасар мазмуни шундай.

Табиийки, сахналаштирувчи гуруҳ олдида “Бўлажак спектакль қандай бўлиши керак?” деган савол турарди. Мазкур асарга мурожаат қилар эканмиз, асардаги ҳар бир қаҳрамон тақдирини бошқа персонажлар қисмати билан туташтириш орқали умумий фожиани кўрсатиш асосий мақсадга айланмоғи лозим эди.

Бунинг учун нима қилиш керак?

Мен “биз” деган сўзни беҳуда ишлатганим йўқ.

Ленинграддаги Пушкин номли театрнинг аҳил жамоаси, ишчи гуруҳимиз иштиёқ ва ҳамжиҳатлик билан тайёргарлик ишларини бошлади. Энг аввало, режиссёр Рубен Агамирзян, рассом Анатолий Босулаев, композитор Кара Караев билан ўртамазда ажойиб муҳит яратилди.

Рассом асар яхлитлигини таъминлаш мақсадида сахна марказини бутунлай эгаллаган ярим доира кўринишидаги ҳаракат майдонини яратди.

Босулаев таклиф этган, пастдан юкорилаб, уфқ сари чўзилган йўл кўринишидаги қия дастгоҳ-декорацая асар воқеаларининг макон, майдон ва замондаги ҳолатини ҳис қилиш имконини берди ва шунга монанд шарт-шароит яратилди. Рассом декорациясидаги йўл тасвири йўналиш – ҳаракатнинг рамзий белгиси бўлиб, дарҳақиқат, “Ҳаётбахш ўлим”даги матросларнинг ғоявий эътиқоди шиддатли ҳаракатни талаб қиларди.

Ана шу ҳаракат ва шижоатнинг рамзий ифодаси ўлароқ айланиш орқали турли манзара ва манзилларни акс эттирувчи “ЙЎЛ” кўринишидаги декорация спектаклнинг ягона тасвирий ечими қилиб олинди.

Спектаклдаги иккинчи декорация вазифасини саҳна тўридаги уфқ тасвири бажарди.

Вишневский пьесасининг кўп ўринларида “булутсиз жазирама осмон”, “ғира-шира уфқда бир тутам булут”, “эрталабки куёш нурида чанг-тўзон ярқирайди”, “куёш кўзни қамаштиради” каби ремаркалар учрайди. Гўё муаллиф бепоён осмоннинг ранг-баранг товланишини ҳар кўринишда таъкидлаб, спектаклнинг умумий муҳитини саҳналаштирувчилар қулоғига қуйиб тургандай эди.

Босулаев декорациясининг иккинчи унсури шу тариқа дунёга келди. Яъни саҳналар ўзгариши билан янги рангу кўринишда нур таратувчи чексиз осмон, учинчи ҳаракатланувчи (биринчиси актёр, иккинчиси айлана шаклидаги уфқ томон чўзилган йўл) восита пайдо бўлди. Спектаклнинг учинчи унсури саҳна ортидаги бўшлиққа тортилган парда бўлиб, саҳна тепасидаги кўприкка ранг бериш учун ўрнатилган ёриткич (прожектор)ларнинг турфа ёғдуси томошанинг умумий кўриниши, муҳит-кайфиятини ўзгартириб турарди.

Энди кўп режиссёрлар ёқтирмайдиган оммавий саҳналарга бизнинг театрда қандай ёндашилгани ҳақида қисқача изоҳ: “Ҳаётбахш ўлим” спектаклидаги ҳар бир саҳна, ҳар бир кўриниш режиссёр олдига янги-янги ижодий масалаларни кўндаланг қилиб қўярди. Мазкур спектаклда ҳам саҳналаштирувчи режиссёр тўртта оммавий саҳна учун бадиий ечим топиши лозим бўлди. Булар: “Тунги жанг”, “Биринчи батальоннинг қуршовга тушиб қолиши”, “Тош девор ёнидаги жанг”, “Денгизчиларнинг озод қилиниши” саҳналари.

Театр санъатида жанг саҳнасини тўғридан-тўғри кўрсатиб бўлмайди. Гап шундаки бунда жангнинг сохталиги дарҳол сезилиб қолади. Кино санъатида табиий кўринишлардан фойдаланиш фильмнинг таъсирчанлигини таъминлайди, театрда эса бу ҳолат ясама ва сунъий бўлиб қолади. Театр ўзига хос таъсир воситаларига эга. Масалан, бизнинг спектаклимизда “Тунги жанг” саҳнаси қуйидаги манзара орқали талқин қилинди.

Биринчи оммавий саҳна Тунги жанг

Этни жунжиктирадиган тун қоронғиси. Уфқ ғира-шира кўзга ташланади. Кўзни қамаштирадиган прожектор нури у томондан бу томонга изғийди. У гоҳ тикансимлари узилиб кетган якка устундан сирғалиб, ерда узала тушиб ётган жонсиз ёшгина аскар юзини ёритади, беозор сочларини енгил шамол ила тўзғитади. Тўсатдан душманга ҳужум қилиш учун чўлдаги тепалик устида Командир ва Комиссар кўринади. Матрослар тепаликка эмаклаб чиқмоқда. Кема командири “Тўхта!” дея буйруқ беради.

Чирок нурида матрослар шарпаси... Булар олдиндаги тиканлисимларни бартараф этиш учун жўнатилган “илғорлар” бўлими.

Қолган денгизчилар ерга қапишиб ётипти... Юракни эзадиган сукунат... Қоронғида кимдир гугурт чақиб, папирос тутатади.

Овоз: Нима қияпсан аҳмоқ?

Овоз: Нима?! Ким у акиллаётган?..

Шовқин ва гувиллаган овоз тобора кучайиб боради...

Кема командири: Комиссар илтимос, секинроқ!..

Овоз: Хей, секинроқ...

Яна жимлик чўқади. Олдинга кетганлар томонидан хуштак овози эшитилади...

Командир: Олға!!!

Аскарлар олдинга ташланиш учун қаддини ростлаши билан ёнбошдан прожектор нурлари порлайди.

Командир: Ёт!!!

Матрослар яна юзтубан ерга ётадилар...

Прожектор нури сахна бўйлаб аста ўрмалайди. Чироқ нурида гоҳ юз-кўзини чангдан тозалаётган аскар, гоҳ ялтираган милтиқ найзаси, гоҳ тумшуғи юқорига кўтарилган пулемёт “ялт” этиб ўтади. Гўё кимнидир тимирскилаб қидираётгандай бўлади. Яна қоронғилик... Матрослар яна қад ростлайдилар.

Командир: Оёққа!!! Олға!!! Ур-р-а-а-а!!!
“Ур-р-а-а-а!!!” овозига қарши ўлароқ, пулемётнинг тариллаши эшитилади. Замбарак гумбурлайди. Милтиқлар овози...

Матрослар олдинга ташланадилар... Одамлар чалғидай ўрилади. Ўқлар зарбасига чидолмаган анархистлар ортга чекинади. Улар орасида Алексей ҳам бор. Хужум тўхтаб қолади.

Овоз: Биродарлар орқага!.. Хоинлик!.. Орқага!...

Чап тарафдан Комиссар югуриб киради. У ортидан аскарларни эргаштириб келаётган эди.

Комиссар: Қаёққа! Тўх-та-а!

Тўшпонча олинади. Икки бора осмонга ўқ узилади. Қочаётган анархистлар тўхтаб қолади.

Комиссар: Бошқа томонга югурыяпсиз, денгиз жангчилари. Душман у томонда.

Командир: Илтимос, сал юмшоқроқ муомала қилинсин. Ур-р-а-а-а!!!

Хурсандчилик садолари дашт узра таралади. Уфқ бўйлаб пулемёт овозлари, замбараклар гумбурлаши кулоққа чалинади, портлашдан таралган ёруғлик, ёнғин алангаси кўринади. Қоронғилик ичра сароб каби оқ қайинлар ва қайрағочлар сояси, сўнг Украина кишлоғи манзаралари гавдаланади.

Иккинчи оммавий сахна Тунги “қоровул”

Тун. Бепоеён Таврия биёбони ўртасидаги кичкина қўрғон, тепасида минг йиллардан бери кўкқайиб турган скифларнинг ёғочдан ўйиб ишланган аёл хайкали. Душманларга йўл очиб бериш учун қоровуликда турган Войнонни пичоқлаб ўлдирган Сиплий мурдани тик турғазиб устунга суяб қўяди-да, ўзи қоронғилик қаърига шўнғийди.

Тун сукунати қарғанинг совуқ қағиллаши бузади. Сиплий кетган томондан қаттиқ ингрок эшитилади.

Эмаклаб келаётган одамлар сояси кўринади, “Олға, тезроқ, тезроқ!” деган паст овоздаги немисча сўзлар эшитилиб туради. Қўрғон атрофида тўсатдан немис аскарларининг каскаси кўринади.

Тепаликдаги аёл хайкали ёнида немис офицери турибди. Шу пайт Войнонни кўриб қолади, бир аскарни имлаб чақиради-да, унинг ёнига жўнатади. У қоронғида эмаклаб бориб Войноннинг бошига милтиқ билан уради, жонсиз гавда ерга кулаб бораркан, боши тошга урилади.

Немис аскари Войнонни пайпаслаб кўради.

Аскар: У ўлган..

Офицер: Олдинда ким бор?

Аскар (қоронғилик кўйнига кириб кетиб, тезда қайтиб чиқади): Йўл очик.

Офицер: Олға! Тезроқ! Тезроқ!

Аскарлар бирин-кетин олдинга интиладилар.

Учинчи оммавий саҳна Тош девор ёнидаги жанг

Мазкур саҳна ҳозиргина душман ёриб ўтган ҳимоядан сўнг давом этади. Ваҳимали кўринишга эга тошдевор ёнида душман томондан қуршовга олинган биринчи батальондан қолган бир ҳовуч матрослар сўнгги ўқларини сарфлаб, ўзларини ҳимоя қилмоқда.

Барабанлар садоси кучайгандан-кучайиб бормоқда.

Қолган ўқлар ҳам отилиб бўлди... Тўсатдан тепалик устида гармон кўтарган Алексей пайдо бўлади. Гармон қатлари ёзилади, мусиқа овози янграйди.

Алексей: Бақалоқлар, бардаммисиз!.. Душманга елка кўрсатилмасин!.. Энди навбат “Варяг ва унинг ҳалокати” кўшиғига...

Секин-аста гармоннинг овозини оркестр босиб кетади. Саҳна оҳиста айланади, аввалги кўринишдаги тош деворнинг орқа томони кўринади. Тошларга ишлов бериб ялтиратилган деворлар ёнидаги зинапоя. Барабаннинг овози тобора кучайиб, ваҳимали янграмоқда. Матрослар қўл жангига тайёрланадилар, айвонсиз шапкалар юқорига итқитилади, камзуллар ечилади, енглар шимарилади. Одамлар ялтироқ ханжарларни тишлаб олишган, милтиқлар чўқморга айлантирилган. Саф-саф бўлиб тизилган денгизчилар бир-бир босиб зинадан пастга тушиб кела бошлайдилар. Уларнинг нигоҳи, шижоати душманга қаратилган. Оркестрда “Ватан мадҳи” янграйди. Қўшиқ борган сари кучлироқ жаранглайди. Яна бир неча дақиқадан сўнг ҳаёт-мамот жанги бошланади.

Парда ёпилиб, очилади. Тиканли сим ортида асир олинган бир неча матрос. Ҳолдан тойган ярадорлар ҳар ер-ҳар ерда қонга беланиб ётипти.

Тўртинчи оммавий саҳна Асирликдаги денгизчиларнинг озод қилиниши

Саҳна ортида жанг давом этмоқда. Аммо у бизга кўринмайди. Одамларнинг узук-юлуқ хайқирик ва ҳаракатларидан ташқарида бўлаётган жанг ва душман мағлубиятини тасаввур қиламиз...

Саҳнадагилар мумкин қадар вақтни чўзишга ҳаракат қилади. Соат миллари имиллаб 5 рақами томон судралмоқда. Душман орқасига ўтиб олган иккинчи батальон соат бешда ҳужумга ўтиши керак.

Туйқус ўқ овози эшитилади. Тепаликда турган немис солдати ағдарилади. Пулемёт тариллайди. Одамлар ерга ётади.

Қўрқувдан ранги оқариб кетган немис аскари қўл кўтариб чошиб ўтади. Ўз аскарларини жангга чорлаётган карнай овози бирдан ўчади.

Олисдан бутун чўлга ёйилган “Ур-р-а-а-а!!!” садолари янграйди.

Саҳна айланиши баробарида тикансимларни йўлдан олиб ташлаётган Командир бошлиқ аскарлар оқими кириб келади. Бир сония ўтар-ўтмас улар Комиссарни кутқариш учун югуриб чиқиб кетадилар. Саҳна бўш. Қуёндек ирғишлаб сакраб Сиплий қочиб киради. Алексей қувлаб унга етиб олади. Икки рақиб бир-бирига ташланади. Сиплийнинг қўлида пичок ялтирайди. Олишаётганлар бир-бирини уриб-йиқитиб, девор ортига думалаб кетадилар.

Мана, улар яна саҳнада. Бу сафар Сиплий ерда илондек тўлғанади. Ўзини ҳар томонга уриб, ўрнидан туришга интилади. Алексейнинг қўли Сиплийнинг томоғини омбурдек маҳкам сиқади.

Ўқ овозлари тинади. Душман устидан ғалаба қозонилди. Матрослар кийноққа солинган Комиссарни суяб олиб кирадилар.

Мазкур “Ҳаётбахш ўлим” спектакли 1960 йилда томошабинлар ҳукмига ҳавола этилган эди.

“Ревизор” спектакли устидаги изланишлар (“Ҳамкасблар билан суҳбат” китобидан)

Н.Гоголнинг “Ревизор” комедиясига жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бири сифатида алоҳида эҳтиром билан қарайман. Бу, шубҳасиз, буюк асар, бироқ, режиссёрлик тасаввурим бўйича, уни ўзимдан йироқдаги ҳодиса деб ўйлардим. Бундай асарни саҳналаштириш учун алоҳида бир эҳтирос кераклигини ҳис қилардим. Шу вақтгача “Ревизор”нинг турли талқинларини кўргандим ва улар мени асардан янада узоқлаштиради. Фақат Мейерхольд саҳналаштирган “Ревизор” спектакли бундан мустасно эди.

“Ревизор”га қизиқиш Достоевский орқали қалбимга ўрнашиб қолди. Достоевский ижоди кўнглимга ниҳоятда яқин. Айниқса, “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Телба” асарларини саҳналаштириш жараёнида у яратган қаҳрамонлар олами, инсон муносабатларининг нақадар чуқурлигига амин бўлганман. Ўша даврда Достоевскийнинг “Биз ҳаммамиз Гоголнинг “Шинел”идан чиққанмиз”, деган сўзлари хаёлимни ром қиларди. Шу тариқа “Ревизор” тўғрисида бош қотира бошладим.

Пушкиннинг Гоголь ижодини “фантастик реализм” (“тахайюлий реализм”) деб атагани менга ғалати туюларди. Аммо бу ташбех “Ревизор”га мос келмасди.

Мен бутун пьесадаги барча қаҳрамонларни бирлаштирувчи қизил ипни топишим керак эди.

Воқеаларнинг шиддатли ривожини – шаҳар ҳокими ва унинг гумашталари кўзини кўр, ақл-идроқини шол қилиб қўйган иллатлар нимада эди?

Бу саволларга жавоб топиш осон бўлмади. Мен учун ягона жавоб – “ҚЎРҚУВ” тушунчаси бўлди. Шунчаки оддий кўрқиб эмас, одамни

васвасага солиб, алаҳситиб кўядиган, жаҳоншумул аҳамиятга молик фазовий кўрқув. Назаримда, пьеса бошдан-оёқ шу рух билан суғорилган.

Мана шу ҚЎРҚУВ бир қарашда оддий бўлиб кўринса-да, бизни пьеса руҳиятига олиб киради, оддий тил билан тушунтириб бўлмайдиган муҳитни вужудга келтиради. “Ревизор”нинг буюклиги шундаки, асарда ҳаётийлик ва алаҳсираш ўртасидаги васваса ҳолати мавжуд. Пьесада яна қандайдир кўзга кўринмас бир куч бор, у воқеаларни бошқаради, қаҳрамонларни жиловлаб туради. Бундай куч ҳаётда ҳам мавжуд бўлиб, бунга мисол сифатида Чор Россиясининг яккаҳоқимлик сиёсати ва темир исканжали миршаблар машинасини эслаш кифоя.

Оддийгина Хлестаков ҳокимнинг кўз ўнгида даҳшатли олабўжи, сирли махлуқ қиёфасида кўринади. “Кўрққанга қўш кўринар”, деганларидек, муттаҳам, гугурт чўпидек арзимас бир пандавақи кўрқувнинг зўридан “жаноби Палончиев”га айланиб қолади. Кўз ўнгимизда у амалдор, тафтишчи, порахўр тусига киради ва яқунда ўз зиммасига юклатилган вазифани бажаради.

Ҳоким бошлиқ шаҳар корчалонлари ревизорнинг махфий ташрифини эшитиб, уни одатдаги текширувчилардан деб ўйлашади. Очиғи, бу галги ревизорнинг қиёфаси – ваҳиманинг маҳсулидир. Ишончим комилки, бу тасаввурдаги тимсол спектакль муқаддимасидаёқ пайдо бўлиши керак. Шу нуқтаи назардан спектакль баланд нуқталардан бошланиши зарур. Бу мудҳиш “кимса”нинг келаётгани тўғрисидаги машъум хабар шаҳар аҳли орасида чинакам кўрқув кайфиятини уйғотиши даркор. Дафъатан тарқалган бу ваҳимали хабар мияни чайқатиб, қонни суюлтириб, оёқларни чалиштириб юборади. Ушбу ҳолатни кўрсатиш учун бақир-чақир, тўс-тўполон кўтаришнинг ҳожати йўқ. Аксинча, ички кўрқув ва ваҳима ташки осойишталикка хизмат қилса мақсадли бўлади, демак, биринчи саҳна сиртдан қараганда сокинроқ ўтгани маъқул.

“Ревизор” комедиясида ҳолату характерларнинг турфа эврилишлари намоён бўлади. Пьесада кичкинагина, жинқарча Хлестаков кўз ўнгимизда улкан амалдорга айланади, шаҳар ҳокими эса сарой аъени даражасига тушиб қолади.

1972 йил 12 январь

Пьеса муқаддимаси. Ҳоким махфий Ревизор келаётгани ҳақидаги хабарни айтгач, шаҳар амалдорлари оёқни қўлга олиб югуриб келишган.

Георгий Товстоногов: Мен айтган кўрқув мавзуси ҳолатни ўйнашга олиб келди. Кўрқув, бу – натижа. Уни намоён этиш ҳар бир иштирокчининг характеридан пайдо бўлади. Шунинг учун ҳар ким ролига хос юриш-туриш, хатти-ҳаракат топиши керак.

Макарова (Анна Андреевнани ўйновчи актриса): Фақат биттамитиз – Лавров (Ҳоким)гина ўз ролига масъулият билан ёндашаётганга ўхшайди.

Трофимов (Лука Лукич Хлопов): Ҳозир фақат Ҳокимнинг ўзи кўрқайётганга ўхшайди. Гўё ҳаммаси учун фақат у айбдордек, бошқаларга бало ҳам урмаган.

Кузнецов (Земляника): Ҳа, тўғри. Негадир томошамизнинг интригасини белгиловчи таранглик йўқдек.

Георгий Товстоногов: Ревизорни бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслик керак. Балки у сизнинг “юмалоқ хат”ингиз туфайли келаётгандир?

Шу фикрдан сўнг барча бирдан жонланади.

Трофимов: Бирдан кулгили бўлиб қолса-чи?

Георгий Товстоногов: Агар астойдил ҳаракат қилинса, бундай бўлмайди. Муҳими, асосий воқеани назардан қочирмайлик.

Актёрлар бир-бирига қарамай, жим ўтиришади. Сукунат чўзилади.

Георгий Товстоногов: Ҳозир яхши ўтирибсизлар. Шундай бошланглар. Ҳар ким ўз бошига тушадиган жазо тўғрисида ўйлапти. Муҳими, кўркув ҳаммани саросимага солиб қўйганини бир-бирингиздан яширинг. Кейинроқ бостириб келаётган хавф туфайли бирлашасиз. Лекин ҳозир илк дақиқаларда ҳар ким ўз тақдири тўғрисида қайғурсин. Ҳокимга келсак, у ўзини қўлга олиш учун бор кучини сарфламоқда, шундан юраги хасталаниб қолади.

1972 йил 13 январь

Биринчи сахна

Георгий Товстоногов: Назаримда кўркувни ўйнаб бўлмаслигини ҳаммангиз яхши тушунасиз. Қўркув, бу – ички ҳолат, аммо вазият шундайки, у Ревизор ваҳимаси, гап-сўзи, юриш-туриши, хатти-ҳаракатини белгилайдиган омилдир. Ҳар ким энг муҳим нарса тўғрисида лом-мим демайди, бир-биридан хавфсирайди. Саҳна жуда секин бошланиши лозим, йўқса, кейинги сахналарда суръат тезлигини оширадиган воқеа қолмайди. Сўзларга бўёқ беришдан қочиш зарур, агар шундай ҳолатни сезиб қолсангиз, дарҳол тўхтанг.

Саҳна яна такрорланади. Ҳоким бир ўзи узоқ ўтиради. Амалдорлар битта-битта пайдо бўладилар. Олдин судья, сўнг Хлопов, кетидан Земляника. Охирида Гибнер киради. Узоқ сукунат. Ревизор келиши ҳақидаги хабарга ҳар ким ўзича муносабат билдиради. Хлопов “Қанақа Ревизор?” деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Георгий Товстоногов (Лавровга): Петербургдан махфий ревизор келяпти деган сўзни гўё шаҳарга ҳар куни ревизор келадигандай жуда жўн қилиб айтиб кўринг.

Биринчи сахна ҳеч қандай паузасиз қайтарилади. Ҳар ким ўзига хос одимлаш, фикрлаш йўсинини излайди.

Георгий Товстоногов (Лавровга): Земляника билан Ляпкин-Тяпкиннинг бир-бирига имо-ишора қилиши ва улар ўртасида бир гап борлиги Ҳокимнинг асабини қўзғайди. Кесатиб, масҳараомуз оҳангда гапириши шундан... Ивирсимаслик керак. Унинг ҳар бир сўзида тафаккур шарпаси сезилиб турсин. Барча амалдорлар тунги мажлисга орқа эшикдан киришган. Почта мудирини билан Бобчинский ва Добчинский тўппа-тўғри асосий эшикдан кириб келаверишган. Улар чақирилмаган меҳмонлар.

Бобчинский ва Добчинский сахнаси. Бошланиши шундай бўлди: Бобчинский Добчинскийни қувлаб ўтиб, биринчи бўлиб кириб келади. Ҳарсиллаганидан нафаси оғзига тиқилиб, гапиролмай қолади. Бу ҳолат қанчалик кўп давом этса, шунча яхши. Ниҳоят Добчинский ҳам етиб келади. Аммо у ҳам ҳовлиққанидан оғзига гап келмайди. Бир-бирига еб қўйғудай қарашади. Улардан бири иккинчисининг оғзини ёпади.

Георгий Товстоногов: Ўтиришингиз билан хаёт тўхтаб қоляпти. Саҳна бошланишида ҳолатни тўғри топдинглар, шу руҳни охиригача сақлаб қолиш керак. Агар сўзнинг кулгили томонига урғу берсак, дарҳол

эски қолипга тушиб қолинади. Бобчинский билан Добчинский тахмин қилинаётган Ревизор билан тўқнаш келишган. Худди бошларида ойболта яраклаб тургани каби ҳаётлари ҳар сония узилиши мумкин.

1972 йил 21 январь

Почта мудури саҳнаси

Георгий Товстоногов: Ҳоким почта мудури билан норасмий тарзда шаҳарга келадиган хатларни очиб, ўқиб кўриш хусусида гаплашмоқчи. Почта мудури эса бунинг сабабини тушунолмайдиган гаранг. “Мендан нима хоҳлашяпти ўзи? Ахир, шусиз ҳам ҳамма хатларни очиб ўқийман-ку!” Почта мудури бузғунчилик қилмоқчи эмас. Бу саҳнада унинг тентаклиги туфайли махфийлик ошкор бўлади. Тентакликка урғу бермаслик керак, аксинча, уни ўта ақлли одам қилиб кўрсатиш талаб этилади. Ҳозир Ҳокимнинг тақдири Почта мудури, Судья, Земляникага боғлиқ бўлиб қолди. Ҳаммининг асл қиёфаси маълум бўлди.

1972 йил 21 январь

Бобчинский ва Добчинский саҳнаси

Георгий Товстоногов: Ҳар иккисининг ҳаракати шиддатли. “Мана ўша биз айтган амалдор” сўзига қадар барча гап бир нафасда айтилиши лозим. Энг охириги сўзни эса шошилмасдан, бамайлихотир талаффуз қилинг. Бор гап тугагач, чуқур нафас олиш мумкин. То “Эй Яратган эгам, гуноҳларимизни ўзинг кечир!” деган сўзгача саҳна такрорланади. Шу ерда сўзларни озгина монтаж қилишга тўғри келади. Хлестаковни Гоголь ёзган саҳифадан бошқа ўринда ҳам кўрсатиш мумкин деб ўйлайман. Бунинг учун меҳмонхонадаги кўринишни иккига ажратиш керак.

Хлестаковнинг “Ўлгудай қорним очди, бирам овқат егим келяпти”, деган сўздан кейин воқеалар яна Ҳоким уйига кўчади. Шубҳасиз, Гоголь ўз даврининг эстетик қарашларини чуқур билган. Шундан келиб чиқиб, биз сўзларни қисқатирмай, Хлестаковнинг асл қиёфасини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

1972 йил 11 февраль

Мария Антоновна билан Ҳокима хоним саҳнаси

Георгий Товстоногов: Онанинг ўз қизи билан қаҳр-ғазаб оҳангида сўзлашиши жуда қизиқ.

Тенякова (Мария Антоновна): Қизнинг ҳар битта гап қайтариши қаҳрамонлик.

Георгий Товстоногов: Қарама-қарши характер қидириб кўриш керак. Муғомбир ва қаҳри қаттиқ она билан юввош, беозор қизалоқ. Мария Антоновна чиндан ҳам Хлестаковни севиб қолган. Унинг учун Хлестаков Ревизорми, бошқами – фарқи йўқ. Спектаклда иккита ойимча эмас, икки характер тўқнашади. Онаси Хлестаковни қизига бермоқчи эмас.

Наталья Тенякова: Добужинскийнинг эскизида қизнинг костюми фақат ленталардан иборат. Ахир, булар ҳақиқий ҳиссиётларни изҳор қилишга халақит бермайдими?

Георгий Товстоногов: Онаси Хлестаков қизимни севиб қолмасин, дея, жўртгага шундай кийинтирган.

Меҳмонхона саҳнаси

Георгий Товстоногов (Юрскийга): Асосий гап хўжайинда. Ҳаммасига ўша айбдор.

Юрский (Осин): У шу яқин орада. Гапириб туриб ухлаб қолади. Бу ерда ҳам бир гап борми?

Георгий Товстоногов: Очликдан тинкаси қуриб, хушидан кетиб қолай деяпти. Буни унутмаслик керак.

Юрский: Майда саҳналар кўп экан. Агар ҳаммасини иккига бўлсак, зерикарли бўлиб қолмасмикан?

Георгий Товстоногов: Бу ерда асосий эътибор монологга қаратилади. Зерикарли бўлмайди. Осип “*Изводида юриши мазза*”, дея ширин орзуларга берилади ва шу заҳоти ҳаммасига Хлестаков сабаб, деб хўжайинини айблайди. Бу ерда кескин бурилиш бор. Ҳамма балоларнинг сабабчиси – хўжайин!

Басиладели (Хлестаков): Мен столда бирор егулик бўлса керак деган умид билан кираман. Бироқ... ҳеч вако йўқ. Ҳаммасига Осип айбдор.

Георгий Товстоногов: Хлестаков киришдан аввал кўлқопини ечади. Осип, аксинча, кўлқоп қияди. Бу энди ташқаридан “одоб-ахлоқ” нишонаси бўлса, ичдан “беадаблик” белгисидир. Осип расман шу талабни бажаришга мажбур.

1972 йил 19 февраль

Меҳмонхона саҳнаси

Георгий Товстоногов: Ҳоким келганини эшитиб қолишди. Биринчи келган фикр – жуфтакни ростлаш бўлади. Иккита муттаҳам жон ҳолатда буюмларини йиғиштиряпти. Аммо қаёққа қочади? Борадиган жойнинг ўзи йўқ, зина томон ҳам берк. Деразадан сакрай деса жуда баланд. Қўрқади.

Актёрлар “қочиш” саҳнасини эркин ижро этадилар. Ваҳиманинг зўридан ўзларини ҳар томонга уришади. Ҳатто хонадаги анжомлардан тўсиқ ҳам ясашади. Биринчи сафар зўр чиқди. Шу саҳна қайтарилганда қизиқ бўлмай қолди.

Георгий Товстоногов: Афсус, ҳаммаси йўқолиб қолди. Қочишнинг ўзини эмас, шу жараёнга тайёргарликнинг қизиқ кечиши ёддан чиқмаслиги керак.

Лавров (Ҳоким): Ҳоким эшикни тақиллатмасдан кирди. Ревизорни кўришга олдиндан тайёрланиб келгани учун учраган одам кўзига ревизор бўлиб кўринади. Оёғи ўз-ўзидан букилиб, тиз чўкиб қолади. Бошини кўтаради. Рўпарасида яна ўша – Хлестаков!

Георгий Товстоногов: Улар бир-бирининг гапини тингламаслиги жуда муҳимдир. Фақат узук-юлуқ сўзлар эшитилади. Ҳоким Хлестаков назокат билан айтган жуда муҳим, илиқ гапларни “ўз ихтиёри билан яхшиликча қамоқхонага боргани маъқул” қабилада тушунади. Ҳоким Хлестаковнинг

шунча гаплари орасидан фақат “шаҳарда тартиб йўқ, мол гўшти жуда қаттиқ, шўрва маза-матрасиз, балиқ ҳидланган” деган сўзларинигина эшитади. Саҳна жуда ҳам оғир. Хлестаков Ҳокимга узоқ вақт қаролмай туради. Бир қарорга келиб, унга юзланганида, бошқача гап-сўз бошланади. Хлестаков хужумга ўтади: “Қандай журъат этдингиз?!” Ҳокимнинг яна боши айланиб, кўзи тиниб кетади.

1972 йил 21 февраль

Меҳмонхона саҳнаси

Ҳоким келиши билан Хлестаков чўнтақларини ағдариб, “бир тийиним йўқ”, дейди. Ҳоким эса: “Бу айёрнинг муғомбирлигини қаранг”, – дея муносабат билдиради.

Лавров: Порани қандай беради?

Георгий Товстоногов: Бунни топиш керак. Ҳам таассурот қолдирадиган, ҳам тасодифий бўлиши лозим.

Ҳар турли ҳаракат қилиб кўришади. Ниҳоят топилгандай бўлади. Хлестаков жон ҳолатда девор томонга ўгирилиб олади. Беихтиёр бир қўли орқада қолиб кетади. Иложсизликдан йиғлаётгандай, иккинчи қўли билан кўз ёшини артади. Ҳоким бўлса, орқада қолган қўли билан пора талаб қиляпти, деб ўйлайди. Шоша-пиша пул қидиради. Ишонқирамай, Хлестаковга яқинлашади. “Бўлар ши бўлди”, деб Хлестаковнинг кафтига пул қўяди.

Георгий Товстоногов: Бир-бирларининг гапидан нима аён бўлади-ю, нима тушунарсиз қолади, шуни белгилаб олайлик. Мисол учун, Ҳокимнинг “хотиним, ёш болаларим”, деган сўзини эшитган Хлестаков ўзича шундай хулоса чиқаради: “Агар у ўз хохиши билан қамоқхонага бормаса, Ҳоким билан бирга хотини ва ёш болалари ҳам жабр кўрармиш”. Шунинг учун у тўғридан-тўғри: “Нима энди сизнинг хотин, бола-чақангиз борлиги учун мен қамоқхонага боришим керакми?” – дейди... (Басилавшига) Қаршингизда тиз чўкиб, унтер офицернинг хотини тўғрисида гапирганда, сиз нимани эшитасиз?

Басилавши (Хлестаков): “Мени бир саваланг”, деб ялиняпти. Нима деган гап ўзи!

Георгий Товстоногов: Пул бераётганида, ўз хаётини гаровга қўяётгандай бўлади. Пул бературиб чўқиниб олади, охири қандай яқун топишини интизорлик билан кутади. Хайриятки, ҳаммаси яхшилик билан тугайди. Пулни сезган Хлестаков бирдан ўзгариб, чеҳрасига мамнунлик югуради. Турма назоратчиси деб ўйлаган одами жуда сахий чиқиб қолди-ку! Меҳмонларни ўтқазмоқчи бўлади. Айниқса, Добчинскийни зўр бериб ўтиришга таклиф қилади. Уйда эса ўтирадиган жойнинг ўзи йўқ. Ҳокимнинг ўкрайганини кўриб кўрқиб кетган Добчинский деворга суянмоқчи бўлганида, сирғаниб кетади ва чордона қуриб ўтириб қолади...

1972 йил 23 февраль

Меҳмонхона саҳнаси. Ҳоким жойида ўтирибди. Ревизорнинг келиши саҳнанинг бошидан ўртага олинади.

Георгий Товстоногов: Шундай бўлгани дуруст. Бошланишида жуда ҳам тўғридан-тўғри саҳна бўлиб қоляпти. Уларнинг бир-бирига кўзи тушиши билан оёқлари пахтага ўхшаб мадорсизланиб қолади. Ҳоким

ўтиришга ўтиради-ю, ўрнидан туролмайди. Хлестаков ўтираман деб йиқилиб тушади. Агар йиғлаб юборса, яна ҳам яхши бўларди. Унга Ҳокимнинг йиғиси ҳам кўшилиб кетарди. Саҳна такрорланганида, Ҳоким пулни дарров бермайди. Бир даста пулни Хлестаковнинг қўлига теккизади-ю, яшин тезлигида қайтариб олади. Хлестаков чўчиб кетади. Шу ерда Хлестаков кескин ўзгаради, у ниманидир сезади. Хатто қўлини хидлаб ҳам кўради. Нахотки пул бўлса ёки кўзига шундай кўриндими? Энди Ҳоким пулни шляпасига солади. Гўё пул эмас, шляпасини узатаётгандай бўлади. Хлестаков пулни олади.

Басилавшили (*Хлестаков*): Қарасам, курси йўқ. Шундай бўлса-да, Добчинскийга ўтиринг дейман.

Георгий Товстоногов (*Лавровга*): Ҳоким жуда тез гапиради, бирорта сўзига урғу берманг. (*Басилавшилига*) Хлестаков пулни олиб, Ҳоким билан суҳбатлашаётган вақтида димоғи чоғ, ўзи билан ўзи овора бўлсин. Нимадир деб минғирлайди, хаёли пулда, карта ўйинида. Ҳоким Хлестаковга ўз уйига кўчиб ўтишни таклиф қилиши мазкур саҳнанинг энг муҳим қисми саналади. Ниҳоят Хлестаков меҳмонхонанинг тор каталагидан қутуладиган бўлди. Ҳоким учун Хлестаковнинг рози бўлиш ёки бўлмаслиги жуда ҳам муҳим. Агар рози бўлса, ҳаммаси жойида бўлади.

1972 йил 24 февраль

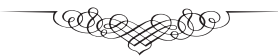
Хлестаковни энди Борисов репетиция қилади.

Георгий Товстоногов: Осипдан жаҳли чиқиши керак эмас. Бўлмаса Хлестаков баджаҳл бўлиб қолади. Аксинча, “нега энди у бу қадар безбет бўлиб қолди?” дея ўз-ўзига савол берсин. Осип ўз вазифасини бажармай қўйди. Аммо ҳаммасига ўзи айбдор. Ҳар иккалангизда ҳам бу саҳна яхши чиқяпти. Иккаласининг ҳам очликдан силласи қуриб қолган. Очлик саҳнаси ёмон эмас.

Олег Борисов (*Хлестаковни ўйновчи муқобил актёр*): Мен Хлестаковни бечораҳол қилиб кўрсатмоқчиман. Унинг очликдан силласи қуриган, лекин гапиришга кучи бор. Овқат олиб келишганида, Осип ҳам бўйнига сочиқ боғлайди. У ҳам тушликка тайёрланади. Хлестаков шўрвани ичиб бўлгач, косани ялаб, унга узатади: “Осип, ичида озгина шўрва қолди. Сен ҳам қорнингни тўйғизиб ол”. Осип косага тикилади. Сўнг унга обдастан сув кўйиб ичади.

Георгий Товстоногов: Ҳокимнинг роли учта йирик парчадан иборат: кўрқув, ғалаба нашидаси ва фалокат. Энг муҳими, бир парчадан иккинчисига ўтаётганида, кучли ички қарама-қаршилиқни енгиб ўтиши шарт.

“Ревизор” спектаклининг премьераси 1972 йил 8 май куни бўлиб ўтади.

Тўхтасин ҒОҒУРБЕКОВ

ШАРҚ ВА РАХМАНИНОВ

*Россия халқ кўшиқлари турли-тумандир.
Кавказ ёинки Қрим деҳқонлари
муסיқаси аслан шарқонадир.
С. РАХМАНИНОВ
1919 йил, АҚШ.*

Чинакам олимнинг бутун фаолияти давомида фикру зикрини, эътибори нигоҳини ўзига жалб этувчи мавзулари бўлади. Одатда бундайин мавзулар муаллиф учун “етти ўлчаб” эмас, “етмиш ўлчаб” ҳал этиладиган мураккаб муаммоларга айланиб, уни умрбод ўйлантириб келади... Каминани учун ана шундай жумбоқли, ечими ҳануз топилмаётгандек кўринувчи масалалардан бири – буюк рус композитори, пианиночи ва дирижёр Сергей Васильевич Рахманинов (1873–1943) ижодининг Шарқ муסיқаси билан узвий боғлиқлигидир.

Назаримда бу иждокор ўз салафлари – Вена классиклари (Гайдн, Глюк, Бетховен) ёки рус “Қудратли гуруҳи” (Балакирев, Римский-Корсаков, Бородин каби) вакилларидан фарқли ўларок, Шарқ муסיқасининг нозик таровати, оҳангу товланишларини чуқур ҳис қилган, бутун ижоди давомида уни теран англаш ва ўз асарларида тўлақонли акс эттиришга астойдил интиланган¹.

Ушбу мавзу мени Консерваторияда ўқиб, айнан С.Рахманиновнинг айрим якканавоз фортепиано миниатюралари – машҳур “Эллегия”си (ор. 3 №1), cis-moll (ор. 3 №2), g-moll (ор. 23 №5) прелюдияларини тажрибали устозим К.М.Успенская раҳбарлигида ўргана бошлаганимдан бери – 1961–1962 йиллардан қизиқтириб келган. Кейинчалик композиторнинг бевосита Шарқ билан боғлиқ – овоз ва фортепиано учун А.С.Пушкин шеърига яратилган “Қуйлама, соҳибжамол” (ор. 4) романси ва “Вокализ” (ор. 34) дея номланган “Сўзсиз кўшиғи”, виолончель ва фортепиано учун “Шарқона эскиз”и (ёки “Шарқона парча”си) билан яқиндан танишгач, Рахманинов ўз ижоди давомида кўп жиҳатдан Шарқ муסיқаси тамойилларига изчил таяниб келгани аёнлашиб борди².

* Тўхтасин Ғоғурбеков – санъатшунослик фанлари доктори, профессор.

¹ Қизиғи, мавжуд адабиётларда Вена классикларидан Гайдн, Глюк ва Моцартларнинг экзотик Шарқ билан боғлиқ асарлари йўл-йўлакай тилга олинса, Бетховен хизматлари рад этилади (бизнинг “Сайланма”миз (Т., 2009)га қаралсин) ёинки рус композиторларига мансуб ориенталистик асарлар қаторида Рахманиновнинг номи ҳатто тилга ҳам олинмайди.

² Консерваторияда илк шогирдларимдан Майя Зокирова “С.Рахманинов ижодида шарқона унсурлар” (1978) мавзусида диплом иши ёзди. 1990 йилларда И.М.Ковбас мазкур мавзуда докторлик диссертациясини ёзмокчи бўлди, айрим мақолалар нашр эттирди. Бироқ масала ҳануз очиклигича қолмокда.

Боз устига, С.Рахманиновнинг бевосита ўзи талқин этган фортепиано ва оркестр учун 1–4-концертлари, “Паганини мавзусига рапсодия” (5-концерти деб юритилади), “С.Рахманинов чалади” дея номланган яна 2 та пластинкасига эга бўлгач, мазкур мавзуда тадқиқот яратиш зарурлигига ишонч ҳосил қилдим.

Ғап шундаки, композиторнинг деярли барча концертлари, шунингдек, бир қатор прелюдиялари, этюд-манзаралари, “Муסיқали дақиқалари”, айрим романслари ва хор асарлари, ниҳоят, операларининг бир неча сахналарида асл шарқона услубларга хос ифода воситалари яққол сезилади.

Демак, С.Рахманинов ижодида Шарқ муסיқасига хос тамойилларни қуйидаги йўналишларга таснифлаш мумкин:

1. Муайян асар номининг Шарққа мансублиги – аниқ кўрсатилган бевосита боғлиқлик.

2. Композитор ижодининг жанр, шакл ёки услуб жиҳатидан Шарққа (“Вокализ”, “Элегия” дагидек) алоқадорлиги.

3. Мазкур хусусиятларсиз ҳам С.Рахманинов ижодининг билвосита шарқона услуб (усул, куйчанлик, сербезаклик)га дахлдорлиги.

Рахманиновнинг бу учала йўналишга мансуб ўнлаб (!) асарларида Шарқ муסיқаси мусаффо булоқ янглиғ шарқираб туриши, Машрик аъналарининг силсиласи қаердан деган табиий саволни ўртага ташлайди. Ва яна бир савол: композиторнинг ўта русча услубга интилиб, катта умид билан яратган Биринчи симфонияси (1896 йил бошлари) каби айрим дастлабки асарларининг муваффақиятсизлиги ва кейинги... қарийб уч йил (!) мобайнида ижоддан бош тортганининг сабаби нимада? Балки табиатан бундай услубга мойил бўлмаганидир?!

Ана шу оғир, ижодий тушкунлик йиллари ўтиб, Рахманинов янги ижодий жараёнини айна шарқона фортепиано ва оркестр учун Иккинчи концерти (1901 йилнинг охири) билан бошлаганини эслаб ўтиш ўринлидир.

Юқоридаги саволларга жавоблар излаш ва Иккинчи концерт боразидаги кузатувимизга аниқлик киритиш мақсадида, аввало, улуғ композиторнинг мактублари (қаранг: Письма (1890–1943). Редакция, вступит. статья и комментарии З.Апетянц, 1955), айрим мақолалари (қаранг: Литературное наследие. Том 1. –М., 1973) ва ниҳоят композитор ҳақидаги мукамал нашр – яқин қариндошлари, дўстлари ва замондошлари хотиралари (қаранг: Воспоминания о Рахманинове. Т. 1-2. Сост., прим. и предисловие З.А.Апетян. Издание 4-е. –М., 1974) билан яқиндан танишишга тўғри келди.

Сергей Рахманинов ва Шарқ мавзусига жиддий қизиқиб, салкам ярим асрдан бери таҳлилий кузатишлар олиб бораётганимизнинг яна бир, эҳтимол, асосий сабаби шундаки, афсуски, бу беназир композитор услуби, тафаккури ва ижодий топилмалари рус ва ўзга хорижий тиллардаги илмий адабиётларда фақат бир томонлама ўрганилди. Ижодкорнинг замондошлари (ҳатто доно Б.В.Асафьев)дан бошлаб, А.Соловцов, А.Кандинский, В.Брянцева, В.Цуккерман, Ю.Келдиш каби йирик муסיқашуносларгача барчаси битта фикрни – Рахманинов ижоди рус фольклори, миллий чер-

ков мусикаси негизда юзага келганини таъкидлашган. Катта-катта ададларда нашр этилган монографиялар, ҳатто диссертацияларда ҳам ана шу қарашлар акс этган.

Ваҳоланки, композиторнинг ўнлаб мактубу мақолаларида унинг Шарқ мусикасига мафтун бўлиб, чексиз илҳомлангани ва бу руҳият асарлари-га ҳам кўчгани бир неча бор таъкидланади. Ачинарлиси, собиқ Иттифок Шарқида ҳам Рахманинов ижодининг шу қирраси ҳақида бирор олим ломим демади. Айтайлик, буюк композитор билан яқиндан танишиб, ундан ўнлаб мактублар олган атокли фольклорнавис А.В.Затаевич (1869–1936) нинг “Қозоқ халқининг 1000 кўшиғи” (1963 йилги нашр) номли тўпламига ёзилган сўзбошида ўқиймиз: “А.В.Затаевич тўплаган қозоқ халқининг куйлари ва маданий бойликлари Н.Мясковский, С.С.Прокофьев, М.М.Ипполитов-Иванов, С.Н.Василенко, М.О.Штейнберг, А.Ф.Гедике, В.А.Власов, В.Г.Фере, Г.А.Корчмарёв, О.С.Чишко ва бошқалар диққатини ўзига жалб этган”¹.

Наҳотки, Затаевичнинг ўзидан 1922 йили бевосита 25 та (!) қозоқ ва бошқа Шарқ халқлари куйларини совға тарзида қабул қилиб, булардан – ўз асарларида бевосита фойдаланган С.В.Рахманинов... “бошқалар” қаторида номсиз, дараксиз қолиб кетган?!

Яна бир ҳол таажжубланарли. Рахманиновнинг Биринчи d-moll (ре-минор) симфониясини (1895) рус композитори А.Глазунов ўта сунъий ва лоқайд алфозда ижро этади. Композиторнинг энг яқин дўстларидан бири, “RE” тахаллуси билан унга мактублар йўллаган Мариэтта Шагинян ўз хотираларида мазкур асар муваффақиятсизлиги ҳақида: “Бу мусиқа – тарихдан ўрин олган асл Рахманинов эмас!”² дея бежиз ёзмаган кўринади. Ва Рахманиновнинг ўзи ўнлаб қариндош-уруғлари, узоқ-яқин дўстларига эмас, балки айнан А.В.Затаевичгагина ўша 1897 йилнинг 6 майида ёзган мактубида Биринчи симфонияси, унинг муваффақиятсиз премьераси борасида ўта шахсий фикрларини илк бор билдиради³.

Демак, Рахманинов ижодининг асл моҳияти Шарқ билан узвий боғлиқлигини энг яқинлари дўстлари тўғри англаган ва композиторнинг ўзи дили тубидаги фикрлари, ижодий изланишлари, муайян асардан кўзлаган мақсадларини улар (М.Шагинян, А.Затаевич)гагина маълум қилган.

* * *

Табий савол туғилади, ижодий тақдирининг алғов-далғовликларидан халос бўлишни истаган Рахманинов қаердан тасалли кидирган?

Шак-шубҳасиз, касбий ишонч билан таъкидлашимиз мумкинки, Шарқдан, хусусан, Россиянинг Қрим, Кавказ (Тифлис, Боку) худудлари ва балки... бизнинг минтақамиздан?! Шунингдек, композитор Биринчи фортепиано концерти (1891, ор. 1) ва “Алеко” операси (1892, орусиз) каби йирик асарларини яратишдан аввал Фарб (К.Сен-Санс, “Самсон ва Далила” каби) ва рус (А.Бородин, “Князь Игорь”, А.Рубинштейн, “Демон” сингари) муаллифларининг теран мусиқий асарларини кунт билан

¹ Затаевич А. 1000 песен казахского народа. 2-издание. –М.: Музгиз, 1963. стр. 7.

² Воспоминания о Рахманинове. Том 2. –М.: Госмузиздат, 1961. С 112.

³ Рахманинов С. Письма. Том 1. –М.: Сов.композитор, 1978. С. 261.

ўргангани, айримларини фортепиано учун мослаштиргани, дирижёрлик фаолиятини эса айнан Сен-Сансинг “Самсон ва Далила” операси (С.Мамонтов опера театри) билан бошлагани ҳам бежиз эмасдир?

Юқоридаги кузатувларимизга жонли мисол сифатида Рахманиновнинг фортепиано ва оркестр учун машҳур Учинчи концерти (ор. 30, 1909) ҳамда сўнгги асари – Катта симфоник оркестрга мўлжалланган “Симфоник рақслар”ини (ор. 45, 1940) танладик. Бунинг сабаблари ниҳоятда кўп.

Ҳар иккала партитура назаримда композиторнинг энг шахсий, теран ички кечинмалари, мураккаб ҳаёти ва тақдири, маълум маънода биогра-

фик лаҳзалари – инъикосидир. Шу билан бирга таъкидланаётган муаммо – Шарк омиллари, шарқона баён, шарқона ижодий тафаккур бобида ҳам мазкур икки асар орасида умумийлик, ўзаро уйғунлик ришталари оз эмас.

Аввало на концертда, на “Симфоник рақслар”да Рахманиновнинг айнан Шарққа бирор изоҳи ёки ишораси маълум эмас. Демак, буларни мақоламиз дебوحасидаги таснифотимизнинг учинчиси, яъни Шарқ билан билвосита боғлиқ асарлар сирасига киритамиз.

3-концертнинг асосий мавзусига мурожаат қилайлик. Деярли барча муаллифлар (И.Яссер, А.Соловцов, Ю.Понизовкин ва бошқалар) мазкур куйда – чўзилувчан рус қўшиқлари, руснамо диний оҳанглар таралишини бот-бот такрорлашади.

Ваҳоланки, Рахманинов 1935 йилнинг 30 апрелида И.С.Яссер (1921 йилдан АҚШда яшаган)га махсус мактуб йўллаб, куйидагиларни алоҳида – қўштирноқлар ва ундов белгилари билан таъкидлаган: “Рус халқ қўшиқлари ва проваслав черков оҳанглари рус композиторлари ижодига ўз таъсирини ўтказди, деганингизда Сиз ҳақсиз... Мен – фақатгина “баъзиларига” дейишим мумкин!..

Энди Сизнинг саволларингизга ўтсам:

1) Менинг 3-концертимнинг биринчи мавзуси – на халқ қўшиқлари ва на черков оҳанглиридан ўзлаштирилмаган. Оддийгина “ёзилган”! Эҳтимол, Сизнинг бунга муносабатингиз “англамаслик”дир! Агар мен бу мавзунини яратишни ниёт қилганимда, соф оҳангларга мурожаат қилардим. Мен фортепианода куйни хонандалар талқин этишлари ва бу “куйлашни” оркестр жўрнавозида йўққа чиқармаслигини хоҳладим, холос. Бор-йўғи шу!

2) Шундай қилиб, мен мавзунинг на қўшиқ, на маросим характерида бўлишига интилмадим. Агар шундай бўлганида эди, балки мен “англаган” ҳолда ладнинг Сis (до диез) бўлишига йўл қўймай, С (до)дан фойдаланган бўлардим...

Ва ниҳоят:

3) Бу мавзунинг куйчан айланмаларини яратишда юқоридаги вариантлар устида бирор иккиланиш бўлганлигини эслай олмайман. Аввал ҳам таъкидлаганимдек: мавзу энгил ва оддий “ёзилган”!

Сизнинг мактубингизни ўқир эканман, ўйлаб қолдим: агар ижодкор рус миллатига алоқадор бўлмаса-чи, унда нима қилиш керак?”¹

* * *

Назаримда буюк композиторнинг теран кузатув ва хулосалари ортиқча таҳлил ёки изоҳларга муҳтож эмас.

Учинчи концертни Рахманиновнинг ўзи машҳур америкалик дирижёр Юджин Орманди раҳбарлигида, машҳур Филадельфия симфоник оркестри билан ҳамкорликда талқин этган.

Яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, Рахманиновнинг барча талқинлари, мухтасар миниатюраларидан то мукамал концертларигача тинглар эканмиз, ўзи ёзган нота матнларидан муайян четланишлар яққол сезилади ва бундай эркинликлар Шарқ мусиқасининг мўъжизаси бўлмиш – бадиҳагўйликни эслатиб юборади!

Пировард таҳлил учун “Симфоник рақслар”ни танлаганимизнинг бир неча сабаблари мавжуд. Биринчидан, айнан шу асарида Рахманинов қарийб 18 йил аввал қўлига келиб тушган А.Затаевич ноталаштирган қозоқ (ва бошқа Шарқ халқлари) куйларига бевосита мурожаат қилади. Иккинчидан, юқорида таъкидлаганимиздек, композиторнинг бу сўнгги партитурасида ниҳоятда мураккаб мавзу, ўзи дастлаб белгилаган – инсон ҳаётининг “Кун” (I қисм), “Аср” (II қисм) ва “Ярим тун” (III қисм) каби мажозий-фалсафий паллалари ифодаланади. Учинчидан, “Симфоник рақслар”га муаллиф, бир пайтлари бошлаб қўйган, лекин, афсуски, поёнига етмаган “Скифлар”² балети мусиқасини ҳам киритади. Ва ниҳоят, тўртинчидан, Рахманинов ўз олдига қўйган мураккаб мақсад – шарқона “Ё, Пирим-ай” ва ғарбона “Dies irae” (“Қиёмат куни”)нинг ўзаро бадиий уйғунликда тажассум топиши фикрларимизга асос бўлди.

А.В.Затаевичнинг 1922 йили Рахманиновга юборган куй-қўшиқлари кейинчалик “Қозоқ халқининг 1000 қўшиғи...” (Оренбург, 1925) номли тўпламидан ўрин олган. Биз учун мазкур тўпламнинг дастлабки ва кейинги (1963) нашрлари, В.М.Беляев тахминлари ва энг муҳими, “Симфоник рақслар”га оид Рахманинов фикрлари, яқинларининг хотиралари ва табиийки, партитура матни³ асос бўлди.

1 Мактубнинг тўла матни: Воспоминания о Рахманинове. Том 2. –М.: Госмузиздат, 1961. Илова. 445-446-бетлар.

2 Ўзбекистон Миллий энциклопедияси (7-жилд, 667-саҳифа)да “скиф қабиалари аслида туркий тилларнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи – орийлар” экани бежиз таъкидланмаган.

3 Рахманинов С. Симфонические танцы. –М.: Музгиз, 1962.

Аввало “Ё, Пирим-ай” ҳақида. Затаевич мазкур ноёб кўшиқни бир талай хатолар билан, хусусан, “Ё, Пирим-ай”, яъни “О, Боже” ўрнига... “О, человек”ни ишлатиб таржима қилган ва ҳеч қандай сўзларсиз ноталаштирган. Шундай бўлса-да, куйнинг ўзи – ниҳоятда лирик, баъзан драматик оҳангларда садоланади. Куй ва унинг турфа талқинлари билан танишар эканман, мазкур асарларда нафақат қозоқча оҳанглар, балки ўзга халқлар фольклорида учровчи куйлар, айрим жумлалар мавжудлигини аниқладим. Қарангки, А.Затаевичнинг йўл-йўлакай келтирган изоҳларида 348 тартиб рақами билан тўпламга киритилган “Я, Пигимай”¹ куйининг ижрочиси Шумбал Дастанбаевнинг онаси қалмиқ экани, 108, 831 ва 999 рақамларида тартибланган ахборотларни тўпловчилар ҳам Қозоғистонгина эмас, балки ундан узоқ ҳудудларда яшаб, ижод қилгани ва турли-туман миллату элатлар билан боғлиқ халқлар бўлгани ойдинлашди.

Авваламбор, Рахманинов Затаевичдан етиб келган 25 та куйдан айни “Ё, Пирим-ай”ни танлагани эътиборлидир. Балки мазкур куйда ўз ижодий тафаккури, айнан “Симфоник рақслар”га мос интонацион ва мазмунан яқинликни сезгандир?

“Симфоник рақслар”нинг иккинчи қисми мажозий (аллегорик) тарзда, шу билан бирга 6/8 ва 9/8 ўлчовларидаги оғир “вальснамо” лавҳадир ва кўп хусусиятлари билан Г.Берлиознинг² “Фантастик симфония”сидаги иккинчи қисми эслатади. Буюк француз романтиги билан умумийлик шундангина иборат эмас. Худди Берлиоз каби, партитура хотимаси (учинчи қисм)да Рахманинов ниҳоятда ўзгартирилган дастлабки қисм мавзусини – “Dies irae”нинг даҳшатли оҳанглари билан ривожлантиришга интилгани яққол сезилади.

Диққатга сазоворки, Рахманинов мазкур “Dies irae”га жами беш (!) маротаба мурожаат қилган бўлса (дастлаб, “Ўлганлар ороли” симфоник поэмаси, 1909, ор. 29), кетма-кет тўрттаси энг сўнгги асарларига тўғри келади:

Ор. 42 – “Корелли мавзусига вариациялар”

Ор. 43 – “Паганини мавзусига рапсодия”

Ор. 44 – “Учинчи симфония”

Ор. 45 – “Симфоник рақслар”

Аҳамиятлиси, буларнинг барчаси – оркестрга мўлжалланган асарлардир, деярли ҳаммасида “Dies irae”, ўзга композиторлар (ёки халқ) куйлари ва табиийки, Рахманиновнинг уларга нисбатан яратган мавзулари ўрин олган.

Хуллас, таваллудининг бир ярим асрлигига қадам қўя бошлаган буюк композитор Сергей Рахманинов ижодига доир юқоридаги фикр ва таҳминлар келгусида жиддий тадқиқ этилиб, мусиқа илмида янги кашфларга замин ҳозирласа, ажаб эмас.

¹ Затаевич А. 1000 песен казахского народа. 2-издание. –М.: Музгиз, 1963. Стр. 7.

² Дарвоқе, Рахманинов ёшлигидан Берлиозга алоҳида ихлос қўйган, 1912 йилда Москва филармоник жамияти билан уюштирилган 8 та концертнинг биринчисидан “Фантастик симфония”га дирижёрлик қилган.

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

2 ИЮНЬ

1857–1919 йиллар. Карль Адольф ГЪЕЛЛЕРУП, таниқли даниялик ёзувчи ва драматург, Нобель мукофоти соҳиби (1917). “Идеалист”, “Брунхильд”, “Хакбард ва Сигне”, “Манна”, “Герман Бандель”, “Вуторн”, “Жаноби олийлари” каби роман ва драмалар муаллифи.

5 ИЮНЬ

1837–1886 йиллар. Сергей АММОСОВ, таниқли рус рассоми. Асосан табиат гўзалликларини акс эттирган мусаввирнинг “Кўприк”, “Ўрмондаги яланглик”, “Бутазордаги икки қиз”, “Момақалдиروق арафаси”, “Балиқчи соҳил бўйида” сингари картиналари машҳур.

6 ИЮНЬ

1841–1919 йиллар. Элиза ОЖЕШКО, атоқли поляк адибаси. “Пан Грабе”, “Марта” каби қисса ва романлари аёлларнинг жамият ҳаётидаги ўрнига бағишланган. Шунингдек, “Ели Маковер”, “Брохвичлар оиласи”, “Пастликлар”, “Дзюрдзи”, “Сурбет”, “Неман узра” ва бошқа асарлари ҳам шуҳрат қозонган.

1903–1978 йиллар. Арам ХАЧАТУРЯН, атоқли арман композитори, дирижёр, педагог, Халқ артисти (1954). “Бахт”, “Гаянэ”, “Спартак” балетлари, “Байрамона поэма” оркестр асарлари, “Ватан ҳақида баллада”, “Шодлик қасидаси” вокал ва хор мусиқалари, “Макбет”, “Қирол Лир”, “Маскарад”, “Ҳақиқат ҳақида эртак” ва бошқа спектаклларга ёзган мусиқалари жаҳон маданий жамоатчилиги томонидан юксак баҳоланган.

7 ИЮНЬ

1928–1976 йиллар. Расулқори МАМАДАЛИЕВ, таниқли ўзбек хонандаси, созанда, аскиячи. Кўзи туғма ожиз бўлса-да, санъаткор доимий изланишда бўлиб, кўплаб ашула ва чолғу йўллари граммпластинка ёзувлари орқали ўзлаштирган. Репертуаридан мақом ва мумтоз ашула йўллари (“Баёт”, “Сегоҳ”, “Бебоқча”, “Бозургоний”, “Галдир”), замонавий бастакорлар асарлари (“Оқибат”, “Топмадим”, “Куйгай”, “Салламно”, “Ўн саккиз ёшиндадур”), катта ашулалар (“Айладинг-кетдинг”, “Оҳким”, “Изларман”), халқ ялла ва ашулалари (“Эй, дўст”, “Ҳай-хай”, “Оромижон”) ўрин олган.

9 ИЮНЬ

1872–1933 йиллар. Константин МАРЖАНИШВИЛИ, машҳур грузин режиссёри, мамлакат театрининг асосчиларидан бири, Халқ артисти (1931). “Кўзибулоқ”, “Грузияда куёш тутилиши”, “Ҳамлет”, “Дон Карлос”

спектакллари, “Ўгай она Саманашвили”, “Қонун ва бурч”, “Сўна” сингари фильмлар режиссёр ижодининг етук намуналаридан саналади.

1843–1914 йиллар. Берта ЗУТТНЕР, австриялик таниқли адиба, пацифизм (мустақилликка қарши кураш ва тинчликни тарғиб қилувчилар ҳаракати)нинг фаол тарафдори бўлгани учун Нобель мукофоти билан тақдирланган (1905). “Давр машинаси”, “Йўқолсин қурол!”, “Инсоният ўйлари” ва бошқа асарлар муаллифи.

1952 йил. Абдуҳошим ИСМОИЛОВ, таниқли ўзбек созандаси, мохир ғижжакчи, бастакор, Ўзбекистон халқ артисти (1990). “Буюк хизматлари учун” ордени соҳиби. Репертуарида йирик халқ чолғу куйлари (“Чўли Ироқ”, “Насруллои”, “Наврўзи Ажам”), мақом йўллари (“Чоргоҳ”, “Дугоҳ”, “Сегоҳ”) муҳим ўрин тутди. Бастакор сифатида ашула, кўшиқ ва яллалари (“Бўлмас”, “Ноз”, “Эрка булбул”, “Сен ўзинг”, “Тошкентим”, “Ёримга айтинг”, “Тоғ қизи”), чолғу ва рақс куйлари (“Ҳолим сўрма”, “Гуллола”, “Тўёна”, “Дил байрами”) билан машҳурликка эришган.

11 ИЮНЬ

1910–1997 йиллар. Жак ИВ-КУСТО, дунё океанларини тадқиқ этган франциялик машҳур эколог сайёҳ, фотогаф, режиссёр, кашфиётчи, кўплаб китоб ва фильмлар муаллифи. У бутун жаҳонга Капитан Кусто номи билан танилган. Кусто ҳамроҳлари билан сувости кемасида узоқ вақт сузиб, фаннинг турли соҳаларига доир ноёб топилмаларни кашф этган.

14 ИЮНЬ

1951–ЙИЛ. Александр СОКУРОВ, таниқли рус кинорежиссёри, сценарийнавис, Россия халқ артисти (2004). “Фауст” фильми учун Венеция кинофестивалида бош соврин – “Олтин шер” мукофоти билан тақдирланган (2011). “Инсоннинг ёлғиз овози”, “Ампир”, “Қутқар ва сақла”, “Тош”, “Сокин саҳифалар”, “Она ва ўғил”, “Қуёш” каби бадиий ҳамда “Булутли ёзнинг сўнгги куни”, “Гитлер учун соната”, “Тунги қурбон”, “Рухий овоз” сингари ҳужжатли фильмлар суратга олган.

16 ИЮНЬ

1867–1942 йиллар. Константин БАЛЬМОНТ, рус символист шоири, таржимон, эссенавис, рус шеърятда “Кумуш аср” (XX аср бошлари) номини олган даврнинг ёрқин намояндalarидан бири. У ижоди давомида 35 та шеърый тўплам, 20 та насрий китоб ёзган. “Ер тухфаси”, “Сароб”, “Шимол ёғдуси”, “Мовий тақа”, “Қайда менинг уйим?”, “Тун машъали” каби асарлари машҳур.

17 ИЮНЬ

1818–1893 йиллар. Шарль ГУНО, буюк француз композитори, опера ва оратория жанрининг етук намояндаси. “Форигланиш”, “Ўлим ва ҳаёт” каби ораториялари, “Сафо”, “Қонга бўялган роҳиба”, “Филемон ва Бавки-

да” номли мустақил ҳамда жаҳон адабиётининг “Зўраки табиб”, “Фауст”, “Ромео ва Жульетта” сингари асарлари асосида ёзган опералари дунё мусиқа санъатининг ноёб намуналаридан саналади.

18 ИЮНЬ

1812–1891 йиллар. Иван ГОНЧАРОВ, атоқли рус ёзувчиси, бадиий публицистик очерклар ва адабий эсселар муаллифи. “Обломов”, “Жарлик”, “Одатий кечмиш”, “Белинский шахсияти ҳақида қайдлар”, “Денгиз тўплами”, “Ҳечдан кўра кеч яхши”, “Адабий оқшом”, “Эски аср хизматкори”, “Волга бўйлаб сайёҳат” ва бошқа асарлари эпик қамрови, ижтимоий аҳамияти билан ажралиб туради.

20 ИЮНЬ

1919–1998 йиллар. Муҳаммаджон КАРИМОВ, атоқли ўзбек хонандаси, Ўзбекистон халқ ҳофизи (1992). “Кел, эй дилбар”, “Каъбам – онам”, “Дерлар”, “Муножот”, “Агар сендан топар бўлсам”, “Улким жонон”, “Айрилмасун”, “Фигонким” каби ашуллари халқимиз орасида машхур.

21 ИЮНЬ

1882–1971 йиллар. Кент РОКУЕЛЛ, америкалик ёзувчи, рассом, жамоат арбоби. Адибнинг “Ёввойи ўлка” китоби Аляска саёҳати кундаликлари асосида ёзилган. “Саламина”, “Саёҳат”, “Менинг нуқтаи назарим”, “Жаноблар, бу мен!” каби асарлар, шунингдек, рассом сифатида “Денгиз заҳматкашлари”, “Баҳор изтироблари”, “Қизим Клара”, “Рассом Гренландияда” ва бошқа полотнолар яратган.

25 ИЮНЬ

1903–1950 йиллар. Жорж ОРУЭЛЛ (Эрик Артур Блэр), таниқли инглиз ёзувчиси ва публицисти, антиутопик қарашлар сингдирилган “1984” романи ва “Чорва ҳовли” қиссалари билан танилган. “Бирма кунлари”, “Рухоний кизи”, “Уиган бандаргоҳига йўл”, “Мен филни қандай овладим?”, “Лир, Толстой ва масхарабоз”, “Адабиёт ва тоталитаризм”, “Нега социалистлар бахтга ишонмайди?” каби адабий, ижтимоий-публицистик асарлари катта шухрат қозонган.

30 ИЮНЬ

1914–1971 йиллар. Саиджон КАЛОНОВ, атоқли ўзбек созандаси, най ижрочиси, бастакор, Ўзбекистон халқ артисти (1966). “Ёввойи Ушшоқ”, “Ёввойи Чоргоҳ”, “Чўли Ироқ” каби куйларни найда маҳорат билан ижро этган. Шунингдек, “Эй, сарви равон”, “Ёр кезар”, “Топмадим”, “Дилнавозим”, “Гулмиди, раъномиди” сингари ўнлаб ашула ва қўшиқлар, “Фарғона тонги”, “Армуғоним” каби куйлар яратган.

*Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ
тайёрлади.*

РЕЗЮМЕ

●● В рубрике “Проза” представлена заключительная часть исторического романа Исайя Калашникова “Жестокий век”. Полководец Чингисхан, одолевший несметное количество противника и завоевавший огромные территории, не смог справиться со своей алчностью. Это и положило начало упадку великой империи...

●● В связи с Международным днем защиты детей, в данном номере журнала уделено особое место образцам литературы, посвященной юным читателям. Избранные стихотворения таких поэтов, как Ян Бжехва (Польша), Генри Лонгфелло и Огден Нэш (США), Роберт Луис Стивенсон (Англия), Овсей Дриц (Израиль), Леннарт Хельсинг (Швеция) читайте в рубрике “Детская литература мира”.

●● Произведение популярного русского писателя и сценариста Эдварда Радзинского “Берегитесь, боги жаждут!” представлено в рубрике “Публицистика”. На примере революции, свергнувшей монархию во Франции в XVIII веке, и событий под названием “Великая Октябрьская революция”, развивавшихся по тем же страшным законам в XX веке в России, автор рассуждает о кровавых уроках, которые разрушают тысячелетние традиции и устои, выводя из строя жизнь государства и общества.

●● Герой комедии выдающегося французского писателя и драматурга Эдмона Ростана “Сирано де Бержерак”, остро слов и дуэлянт Сирано известен своим бесстрашием. При этом боится открыть свою любовь к кузине Роксане, и в течении нескольких лет пишет трогательные письма совей возлюбленной от имени другого человека. Когда девушка узнает, кто на самом деле является автором страстных строк, мужчина находится на грани смерти... Читатели рубрики «Драма» также будут тронуты столь изящным описанием любовных переживаний героев.

●● Очередная глава книги Яна Парандовского “Алхимия слова” посвящена Слову. Автор рассуждает о попытке писателя, поэта раскрыть тайну Слова, о том, что истинное чудо, волшебство литературы кроится именно в умении подбирать слова: “Слово окончательно подчинило себе время. В триумфальном шествии оно вело за собой к неведомому будущему народы, королей, историю, самих богов, оно возвращало жизнь покойникам, от которых не осталось даже и горсти праха, наполняло нашу память именами людей, о которых никто не вспомнил бы через два-три года после их смерти и за две-три мили от их дома, оно могло творить чудеса, заставляя кусок глины петь песню, словно в нем была заключена душа девушки, некогда бежавшей с этой песней на устах через поле пшеницы, с песнью, как сорванный на ходу цветок мака”.

RESUME

●● The end of Isai Kalashnikov's "A Severe Century" historical novel is presented in "Prose" rubric. The author describes Chingizkhan's infinitude conquests and shows a collapse of empire build by the greedy Mongolian emperor.

●● World children's literature is on focus of this issue because of international children's day. Pole Ian Bjehva, American Henry Longfellow, Ogden Nash, Englishman Robert Louis Stevenson, Israeli Ovsey Driz, Svede Lennart Helsing and others' selected poems for children are published in "World Children's Literature" rubric.

●● "Beware! Gods Are Hungry for Blood" by popular Russian writer Eduard Radzinskiy is presented in "Journalism" rubric. Author analyzes revolutions, a power which breaks social and political system and destroys thousand-year traditions on examples of bloody events in period of Great French Revolution in 1789 and October Upheaval in 1917.

●● Well-known French author Edmon Rostan's comedy "Sirano de Bergerak" is presented in "Dramatic Art" rubric. Sirano is over head and ears in love with Roksana, he sends letters her under a pretended name. When Roksana finds out the author of letters, Sirano is near death... Readers will enjoy engrossing love upheavals described in the comedy.

●● A chapter from "Alchemy of the Word" by Jan Parandowski given in this issue is about a Word. Every author tries to reveal a mystery of word, a real wonder of literary is made by words. J.Parandowski discourses on it: "Word definitively subdued time. It got on the solemn march and led nations, kings, history, even gods into mysterious, amazing future... It (word) can animate, even give a tongue to sing a song to clay as if it has a soul of beautiful girl who run through a wheat field and pick a rose".

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил июнь сони

Навбатчи муҳаррир: А.ОТАБОЕВ
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 19.07.2017 й. Бичими 70x108 ^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3350 нусха. 4846 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида терилиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2017 й.